

Tematikus összeállítás

A FENNTARTHATÓSÁG TÁRSADALOMTUDOMÁNYI MEGKÖZELÍTÉSÉBEN¹

SUSTAINABILITY IN SOCIAL SCIENCE APPROACH²

VENDÉGSZERKESZTŐ: KISS ÉVA

BEVEZETŐ

PROLOGUE

Kiss Éva

az MTA doktora, tudományos tanácsadó, MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet,
egyetemi tanár Soproni Egyetem Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar
kiss.eva@csfk.mta.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Az MTA egyik legfontosabb és legrégebbi alapítványa az MTA–Fiatalkorú Vezetők Alapítványa (MTA–Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund, SYLFF), amelyet 1989-ben hoztak létre. Fontos része a SYLFF nemzetközi hálózatának, amelynek a központja Tokióban van. Az MTA–Sasakawa Alapítvány ösztöndíjasai egy kétnapos konferenciát szerveztek 2017. szeptember elején Budapesten. A rendezvény a *Saját sorsunk – A jövő önmenedzselése* címet kapta, és a fő célja annak bemutatása volt, hogy mit jelent a fenntarthatóság a társadalomtudományok (például társadalomföldrajz, regionális tudomány, szociológia, politika, jog) területén. Ebben a cikkben egyrészt a japán SYLFF Alapítvány fő küldetését, magyarországi szervezetének fejlődését és működésének sajátosságait mutatjuk be, másrészt meghatározzuk a fenntarthatóság fogalmát, majd az elhangzott előadásokból néhányat kiválasztva a fenntarthatóság sokszínűségére és a társadalomtudományokban játszott fontosságára hívjuk fel a figyelmet.

¹ Készült a Sasakawa Young Leaders Fellowship Found (SYLFF) ösztöndíjasai közreműködésével.

² With the contribution of Sasakawa Young Leaders Fellowship Found (SYLFF) fellows.

ABSTRACT

The MTA–Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund (SYLFF) is one of the oldest and most important foundations of the Hungarian Academy of Sciences. It is a significant participant of the SYLFF network, headed from Tokyo. The fellows of MTA–Sasakawa Foundation have arranged a two-day conference in Budapest early September 2017. The title of the conference was *Own Fate – Self-managing the Future*, organised with the aim of demonstrating what sustainability means in social sciences (e.g. social geography, regional science, sociology, politics, law). In this article, on one hand, the main mission of the Japanese SYLFF Foundation and the development and the major characteristics of its operation are demonstrated, on the other hand the concept of sustainability is defined. Then, selecting some papers presented at the conference the attention is focused on the diversity of sustainability and its importance in social sciences.

Kulcsszavak: MTA–SYLFF Alapítvány, Nippon Foundation, Tokyo Foundation, fenntarthatóság, fenntartható fejlődés, társadalomtudományok

Keywords: MTA–SYLFF Foundation, Nippon Foundation, Tokyo Foundation, sustainability, sustainable development, social sciences

AZ MTA–SYLFF ALAPÍTVÁNY A SYLFF HÁLÓZATÁBAN

A japán The Ryoichi Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund vagy ismertebb nevén, a SYLFF már több mint harmincéves múltra tekint vissza: 1987 áprilisában hozták létre. Az alapító elnök, a tehetsős japán üzletember és filantróp, Sasakava Rjoicsi (Ryoichi Sasakawa) úgy vélte, hogy „a világ egy család, és az egész emberiség fivérek és nővérek együttese”, miáltal egymás segítése és támogatása rendkívül fontos, és nem korlátozódhat csak egy bizonyos területre. Ezen víziójától és elvi megfontolástól vezérelve alapítványai mostanra már az egész világot behálózzák. Mindegyik kontinensen megtalálhatók Braziliától az USA-ig vagy a Dél-Afrikai Köztársaságtól Svédorszáig, illetve Indián és Kínán át egészen Ausztráliáig.

A SYLFF, ami a Nippon Foundation és a Tokyo Foundation közös programja, jelenleg negyvennégy ország hatvankilenc intézményével (többnyire egyetemek) áll kapcsolatban. Eddig 16 ezer ösztöndíjast támogattak, akik az élet különböző területein váltak vezetőkké a felsőfokú tanulmányaik befejezése után. A Nippon Foundation az alapítványi donor, a Tokyo Foundation pedig a program adminisztrátora, amely mint az alapítvány titkársága arra ösztönzi a SYLFF-et, hogy minél egyedibbé, személyre szabottá tegye a programot. A világ különböző részeiben a felsőfokú intézményeknél működő alapítványok a potenciális ösztöndíjasok fenntartható forrásaiként szolgálnak, amelyek támogatják a kiemelkedő képességű és vezetésre is alkalmas diákok oktatását.

A SYLFF alapvető célja, hogy olyan humán- és társadalomtudományok területén tanuló, illetve dolgozó fiatal, potenciális vezetőket támogasson, akik képesek felülemelkedni a nyelvi, etnikai, vallási és politikai különbségeken annak érdekében, hogy azon globális kérdések (például környezetszennyezés, globális felmelegedés, élelmezési válság) megoldására törekedjenek, amelyek az egész emberiséget érintik. A SYLFF-támogatottak küldetése, hogy a különbségeken túllépve olyan problémákkal foglalkozzanak, amelyek globális és lokális szinten egyaránt feszültségek hordozói a mostani társadalmakban. A SYLFF-vezetők kvalitásai, amelyekkel rendelkezniük kell, idővel változni fognak, mert a társadalom is változik, és emiatt a vezetés hatékony formái is különböznek majd az egyik régióban a másiktól.

A SYLFF lényegében egy dinamikus mozgalom a pozitív változásért a társadalomban, vagy egyszerűbben azért, hogy az emberek életében kézzelfogható javulás következzen be. Fontos feladata a jövő vezetőinek támogatása, akik képesek a különféle és bonyolult társadalmi problémákat széles perspektívából megközelíteni, és akiknek megvan a bátorságuk, a tudásuk és a képességük ahhoz, hogy megtalálják a helyes utat.

A SYLFF, a Tokyo Foundation négy missziója közül az egyik, amely a változó társadalmi és gazdasági folyamatok ellenére is megőrizte eredeti szándékát, miközben a pályázati kínálata –igazodva az új kihívásokhoz – újabb lehetőségekkel és célokkal is bővült az elmúlt évtizedekben. Azaz folyamatosan fejlődik és alkalmazkodik az új körülményekhez.

A SYLFF magyarországi alapítványát az MTA-n a rendszerváltozás kezdetén, 1989-ben hozták létre: ez az MTA–SYLFF (Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund). Hazánk nemcsak a reformokban járt élen a régióban, hanem egyike volt az első országoknak, amelyek a SYLFF közösségéhez csatlakoztak. A SYLFF alapítványok sorában a tizenhatodik helyet foglalja el. Az 1990-es évek elején még kevés alapítvány működött az országban, részben ezért is volt nagyon jelentős ezen alapítvány megjelenése. A harmincöt év alatti, humán- és társadalomtudományok terén dolgozó fiatal kutatók, oktatók számára óriási lehetőséget jelentett az akkor egy vagy két évre elnyerhető és igen tekintélyesnek mondható ösztöndíj összege. Ma már az ösztöndíj elsődlegesen a fiatal kutatók tudományos fokozatszerzését kívánja elősegíteni, és főleg azokat a pályázatokat részesítik előnyben, amelyek az aktuális nemzetközi trendekkel összhangban álló társadalmi, gazdasági problémák megoldására fókuszálnak. Napjainkban a pályázók maximum tíz hónapra kaphatnak havi nettó 140 ezer Ft-os támogatást kutatásaikhoz. Az alapítás óta a világ összes SYLFF ösztöndíjasának kb. 1%-a részesült Magyarországon ösztöndíjban, több mint százhatvanan.

Az, hogy az ösztöndíjak időtartama vagy a díjazottak száma változott a hazai SYLFF-program fennállása óta, számos tényező következménye. Az viszont, hogy a folyamatos működését – a gazdasági, pénzügyi nehézségek ellenére is –

sikerült megőriznie, nagymértékben köszönhető a magyar alapítvány kurátorainak és volt titkárnak, Tarnóczy Mariann-nak, aki a kezdetektől fogva intézte az alapítvány ügyeit, és aki 2017-ben adta át a stafétabotot fiatalabb kollégájának. (Ezúton is köszönjük a sokéves munkáját!) A SYLFF tartós és zökkenőmentes működését tehát joggal nevezte Tarnóczy Mariann „sikertörténetnek” a legutóbbi, a 25 éves fennállására rendezett ünnepi ülésen. A SYLFF-es közösség, a régi és az új ösztöndíjasok ugyanis minden nevesebb évfordulót megünnepeltek az MTA-n az elmúlt negyedszázadban. Ezek az összejövetelek nemcsak az összetartozást erősítették az ösztöndíjasok körében, hanem a kapcsolatok elmélyülését is szolgálták. S tulajdonképpen ezek eredője az is, hogy 2017-re „megérett a helyzet” arra, hogy a volt ösztöndíjasok egy kis csoportja – először a magyar MTA–SYLFF Alapítvány történetében – pályázatot nyújtott be a japán központba konferencia szervezésére. A sikeres elbírálás eredményeképpen kezdődhetett meg a rendezvény megszervezése 2017 tavaszától, ami azért nagy dolog, mert első ízben került arra sor, hogy a hazai SYLFF-ösztöndíjasok összefogva, együttesen, alulról jövő kezdeményezésként valósítsák meg elképzelésüket. A kétnapos rendezvény zárásaként egy fát is ültettek a résztvevők a második napi programok helyszínén, Szigetmonostoron, egy ottani parkban. Ez az ún. SYLFF-fa a SYLFF Alapítvány meggyökeresedését szimbolizálja hazánkban, aminek a megerősödése remélhetőleg a jövőben is folytatódni fog, és hozzájárul a SYLFF-es közösség belső kohéziójának további növekedéséhez is, miáltal az MTA–SYLFF Alapítvány erős és stabil tagja lesz hosszú távon is a SYLFF nemzetközi hálózatának. Abban pedig csak bízni tudunk – s ezt szervezőtársaim nevében is mondhatom –, hogy a MTA–SYLFF történetének első konferenciája hagyományteremtő lesz, és az elkövetkezendő években újabbak követik majd.

AZ MTA–SYLFF ELSŐ KONFERENCIÁJA

Az alapítvány egykori és jelenlegi ösztöndíjasai által szervezett konferenciára, amelynek egyik főszervezője és szakmai koordinátora voltam, 2017. szeptember 8–9-én került sor. A címe: *Saját sorsunk – A jövő önmenedzselése* volt, és alapvetően a fenntarthatóság kérdése köré szerveződött, de nem a „megszokott, tradicionális” megközelítésben. S nemcsak ezért tekinthető különlegesnek ez a rendezvény, hanem azért is, mert ritka, hogy egy alapítvány ösztöndíjasai szerveznek konferenciát.

A témaválasztást több tényező együttesen motiválta. Kiemelt szempont volt, hogy fontos és időszerű legyen a téma, ami relatíve sok embert foglalkoztat, és nagy érdeklődésre tarthat számot. Továbbá, hogy lehetőséget adjon az elmélet és a gyakorlat összekapcsolására, és hogy ne csak a tudomány művelői, hanem az „egyszerű ember” is részt tudjon venni rajta. Ez a kettősség a konferencia prog-

ramjában is tükröződött. Az első napon, amelynek az Akadémia adott otthont, a fenntarthatóság elméleti kérdésein volt a hangsúly; a második napon viszont a gyakorlat, az alulról jövő kezdeményezések, a helyi közösség- és gazdaságfejlesztés bemutatása játszotta a főszerepet, amelyhez a már említett Szigetmonostor biztosította a helyszínt. (Ez a település egyébként egyike azoknak hazánkban, amely élen jár a helyi kezdeményezésekben. Az ezer lakosra jutó civilszerveződések száma igen magas itt, és a fenntarthatóság az élet sok területére kiterjed.)

A fenntarthatóság, illetve a fenntartható fejlődés fogalma hosszú múltra tekint vissza (Láng, 2002; Pálincás, 2010). Az ókori Római Birodalomban a fenntartható szó alatt eredetileg valaminek a megszakítás vagy csökkenés nélküli további létezését értették (Engelman, 2013). A köztudatban azonban csak a 20. század utolsó évtizedeiben kezdett elterjedni a fenntarthatóság és a fenntartható fejlődés fogalma. Népszerűségüket napjainkban mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a szavakat a Google keresőbe angolul beütve néhány másodperc alatt 162, illetve 97 millió találatot regisztrálhatunk. A fenntarthatóságot először környezetvédelmi összefüggésben értelmezték 1987-ben. Akkor a fenntartható fejlődést úgy definiálták, hogy a jelen szükségleteit úgy kell kielégíteni, hogy az ne rontsa a jövő nemzedékek képességét a saját igényeik kielégítésére (Faragó, 2002). Bár mostanra számos újabb meghatározás látott napvilágot, a lényeg nem változott. Másfelől rendkívül gazdag szakirodalom halmozódott fel külföldön és idehaza egyaránt, amelyekből az is kitűnik, hogy azok a fenntarthatóságot a leggyakrabban a természettudományok szemszögéből vizsgálták, és főleg a környezeti problémákra, az ökológiai válságra, a természeti erőforrásokra fókuszáltak (például: Gyulai, 2013; Kerényi, 2006; Tröger, 2002; Vida, 2001). Ugyanakkor a társadalomtudományi szempontból való tárgyalása, azaz hogy mit jelent a fenntarthatóság a társadalomtudományok területén, és hogy hogyan nyilvánul meg, eddig még nem kapott nagy nyilvánosságot. S mivel a Sasakawa Alapítvány a humán- és társadalomtudományok művelőit hivatott támogatni, ezért úgy véltük, hogy ez jó lehetőség arra, hogy a fenntarthatóságot ebből az aspektusból is vizsgáljuk, és hogy felhívjuk a figyelmet arra, hogy a fenntarthatóság társadalmi vetületei is rendkívül fontosak. A SYLFF-ösztöndíjasok ezért arra törekedtek, hogy a saját kutatásaikat a fenntarthatósággal ötvözve mutassák be azt, hogy a saját tudományterületükön hogyan jelenik meg a fenntarthatóság problematikája.

Az előadások négy szekcióba szerveződve hangzottak el, amelyek mindegyikében olyan témakörök vagy tudományterületek (társadalomföldrajz, regionális tudomány, szociológia, nyelvészet, pszichológia, jog stb.) kerültek előtérbe, amelyek fenntarthatósággal összefüggésben való elemzése kevésbé volt jellemző korábban. Tulajdonképpen a fenntarthatóság társadalomtudományi megközelítésének középpontba helyezése azt a célt is szolgálta, hogy ráirányítsa a figyelmet arra, hogy mindenki tud tenni a fenntartható fejlődésért.

A tizennyolc előadás közül az alábbiakban csak néhány kerül bemutatásra, az elhangzás sorrendjét követve, nagyon röviden, és mintegy demonstrálva a fenntarthatóság sokszínűségét, többféle megközelítését és értelmezését.

Az ember természetátalakító tevékenysége folytán jelentősen átalakult a Föld felszíne, különösen az utóbbi évszázadokban. A poszt szocialista országokban a rendszerváltozás után olyan markáns politikai, gazdasági és társadalmi átalakulások következtek be, amelyek a földhasználatot, illetve területhasználatot sem hagyták érintetlenül. *Lennert József* azt mutatja be, hogy hogyan változott a felszínborítás a visegrádi országokban az elmúlt évtizedekben. A felszínborítás-változás nemcsak a társadalmi-gazdasági folyamatok leképeződése, hanem a helyi közösségek sorsának formálója is, ami a fennmaradásukat is meghatározza. A felszínborítás-változás komoly kihívás az egész emberiség jövője szempontjából, s messze túlmutat a területhasználaton. A poszt szocialista országokban a trendek többnyire azonosak, a különbség elsődlegesen a mértékben van. Kiváltképp a nagyvárosok felszínborítása változott drasztikusan mindegyik országban.

Kiss Márta szociológus arra kereste a választ előadásában, hogy hogyan lehet a különböző, hazai vagy külföldi forrásból finanszírozott társadalmi programokat fenntartani, és milyen dilemmák fogalmazódtak meg a fenntarthatósággal összefüggésben. Rámutatott, hogy a közösségi alapú programok fenntarthatósága a leggyakrabban az időben való tartós működést, úgymond fennmaradást jelenti, ami nagymértékben függ a pénzügyi forrásoktól és a programok szélesebb társadalmi környezetbe való beágyazottságától. Azt is kiemelte, hogy a hátrányos helyzetű térségekben, amelyek nagyon kedvezőtlen társadalmi és gazdasági mutatókkal jellemezhetők, nem várható el az ottani szerény anyagi háttérű civil szerveződésekől a társadalmi célú programok részleges vagy teljes fenntartása. Nagy dilemma az állami szerepvállalás mértéke és módja is.

Az elmúlt évtizedekben az alulról jövő kezdeményezések, a civil szerveződések száma jelentősen megszorodott hazánkban, ami szorosan összefügg a társadalom érettségében bekövetkezett előrehaladással, a felelősségvállalás fokozódásával is. Ma már jó néhány sikeres és tartósan működő társadalmi vállalkozást tartanak nyilván az ország különböző részeiben. Amíg az 1990-es évek közepén csak alig 47 ezer nonprofit vállalkozás működött az országban, addig 2015-ben már közel 130 ezer. A társadalmi vállalkozások egyik legfőbb sajátossága, hogy nem profitorientáltak, de hogy milyen egyéb jellegzetes ismérvekkel rendelkeznek még, azt *Huszák Loretta* foglalta össze.

Kunsági Andrea pszichológus azt vizsgálta, hogy a kommunikáció, a tudásátadás és a támogatás milyen szerepet játszik a társadalmi vállalkozások sikerében, ami több más tényező függvénye is. Sok múlhat a társadalmi vállalkozások vezetésének alkalmasságán, a pszichológiai ismereteken, az emberi tényező milyenségén, tágabb értelemben a társadalom érettségén. De az is nagyon fontos, hogy azok, akik a társadalmi vállalkozások működtetésében, fenntartásában közremű-

ködnek, szintén kapjanak segítséget és támogatást, hogy még eredményesebben és hosszabb ideig tudják folytatni segítő tevékenységüket. Szerencsére ma már egyre több olyan sikeres társadalmi szervezet van idehaza is, amelyek a segítőket segítik, hogy azok be tudják tölteni a küldetésüket.

A kis nyelvek fenntarthatóságának fontosságára és a tudománynak a fenntarthatóságban betöltött szerepére hívja fel a figyelmet *Ferenc Viktória*. Azokat a kis nyelveket ugyanis, amelyeket kevesen használnak, az eltűnés veszélye fenyegeti. Annak ellenére, hogy a Földön több ezer nyelvet tartanak nyilván, a számuk folyamatosan csökken. Ez azzal is összefügg, hogy a Föld népességének zöme csak néhány nyelvet beszél. A tudomány területén is megfigyelhető az utóbbi időben az idegen nyelv, elsősorban az angol térhódítása. A szerző konkrét példákkal igazolja, hogy már itthon is a tudományos publikációk egyre nagyobb hányada készül idegen nyelven, és nem csak a természettudományok területén. Ez pedig felveti a tudomány művelőinek felelősségét is a kis nyelvek fennmaradásában, aminek érdekében talán a hazai tudományos teljesítményértékelés gyakorlatát is érdemes lenne újr gondolni.

A bolgár nemzetiségűek száma folyamatosan gyarapodik hazánkban a rendszerváltozás óta. A legutóbbi népszámláláskor már több mint hatezren vallották magukat a bolgár etnikumhoz tartozónak, míg 2001-ben mindössze 1358-an. A növekvő bevándorlásuk azonban nem előzmény nélküli. A 19. század utolsó harmadában jelentek meg az első bolgárkertészek Magyarországon, akik egy sajátos szövetkezeti termelési-értékesítési mód, a druzsesztvo (Съдружие) keretében művelték a földet a hazájuktól távol. A bolgárkertészek gazdasági és társadalmi integrációja eltérő intenzitással haladt a különböző történelmi időkben. A szerzőpáros, *Bódi Ferenc* és *Ralitsa Savova* egyrészt feltárják azokat az okokat, amelyek egykor a bolgárokat migrációra készítették, másrészt értékelik a druzsesztvo jelentőségét. Tulajdonképpen egy népcsoport más társadalmi-gazdasági környezetben való fennmaradását és alkalmazkodását, valamint asszimilációjának lépcsőfokait kísérelhetjük nyomon írásukban.

Mit jelent a fenntarthatóság a jog és a politika területén, és milyen következményei lehetnek a cselekvőképesség jogi korlátozásának? Ezeket a kérdéseket helyezte tanulmánya középpontjába *Lőrincz Viktor*. Kiemelt figyelmet tulajdonít a pszichológiából kölcsönzött szomatikusmarker-hipotézisnek a cselekvőképesség szabályozásában. A cselekvőképesség korlátozása szempontjából leginkább érintett társadalmi csoportok a kiskorúak, az időskorúak és a mentális problémákkal küszködők. Rámutat arra is, hogy annak kihatásai, hogy a jogrendszer milyen döntési jogosultságot tesz lehetővé bizonyos társadalmi csoportok számára, messze túlmutatnak a jogon és a politikán, ezért egyáltalán nem lényegtelenek. A jognak tehát óriási a felelőssége.

A globalizálódó világ gazdaság számos kihívással néz szembe a 21. század elején. A nemzetközi kereskedelempolitika is érintett, felülvizsgálatát globális és re-

gionális szinten egyaránt sürgetik. A világkereskedelmen belül a szabadkereskedelem egyre nagyobb mértékűvé válása több jogi kérdést is felvet. *Nagy Csongor István* a szabadkereskedelem jogi szabályozásának fenntarthatóságát járja körbe. Az utóbbi időben a szabadkereskedelmi egyezmények új generációja jelent meg, és a szabályozás iránti igény a társadalom oldaláról is felerősödött. Úgy tűnik, hogy egy új korszak kezdetén vagyunk, amely a nemzeti szuverenitást és a regionális gazdasági integrációkat egyaránt érintheti. Nemcsak veszélyt hordoz a szabadkereskedelem, hanem hatalmas lehetőség is. Kérdés: tudnak vagy inkább tudunk-e helyesen élni vele? A jog ehhez adhat támpontokat.

Bízunk abban, hogy ez az írás pedig a Tisztelt Olvasónak adott kitűnő támpontot ahhoz, hogy megtalálja a számára leginkább érdekes cikkeket a közölt cikkgyűjteményben, ami a fenntarthatóság társadalomtudományi vonatkozásait tárja fel.

IRODALOM

- Engelman, R. (2013): A fenntarthatósági blablán túl. In: Varga É. (szerk.): *A világ helyzete 2013*. Budapest: Föld Napja Alapítvány, 19–33.
- Faragó T. (szerk.) (2002): *Nemzetközi együttműködés a fenntartható fejlődés jegyében és az Európai Unió fenntartható fejlődési stratégiája*. Budapest: Fenntartható Fejlődési Bizottság, <https://goo.gl/cceqgC>
- Gyulai I. (2013): Fenntartható fejlődés és fenntartható növekedés. *Statistikai Szemle*, 91, 8–9, 797–823. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2013/2013_08-09/2013_08-09_797.pdf
- Kerényi A. (2006): *A környezeti alapprobléma és a fenntartható fejlődés. (Földrajzi tanulmányok)* Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó
- Láng I. (2002): A fenntartható fejlődés fogalma, a nemzetközi háttér, az EU-stratégia kialakulása és jelentősége. In: Faragó Tibor (szerk.): *Nemzetközi együttműködés a fenntartható fejlődés jegyében és az Európai Unió fenntartható fejlődési stratégiája*. Budapest: Fenntartható Fejlődési Bizottság, 9–11. <https://goo.gl/cceqgC>
- Pálinkás J. (2010): Gondolatok a fenntartható fejlődésről, tudományról és innovációról. *Gazdálkodás*, 54, 2, 113–118.
- Tröger, S. (2002): Sustainability in the Context of Natural and Social Environments. An Actor-oriented Interpretation from South-West Tanzania. *Erdkunde*, 56, 2, 170–183. DOI: 10.3112/erdkunde.2002.02.05, https://www.jstor.org/stable/25647451?seq=1#page_scan_tab_contents
- Vida G. (2001): Az ökológiai válságtól a technokultúráig. *Ezredforduló*, 1, 18–23.

FELSZÍNBORÍTÁS-VÁLTOZÁS A VISEGRÁDI ORSZÁGOKBAN A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

LAND COVER CHANGE IN THE VISEGRAD COUNTRIES AFTER THE REGIME CHANGE

Lennert József

tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete
lennert.jozsef@krtk.mta.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A visegrádi országok 1989 utáni felszínborítás-változási folyamatai számos hasonló vonással rendelkeznek. A mezőgazdasági területek csökkenése, az erdőterületek és a mesterséges felszínek bővülése mind a négy országban (Lengyelország, Csehország, Szlovákia és Magyarország) általános trendnek tekinthető. A legmarkánsabb felszínborítás-változások a nagyvárosi agglomerációkhoz köthetők, ahol a társadalmi-gazdasági átalakulás és a korábbi szabályozási keretek fellazulása a robbanásszerűen kibontakozó szuburbanizációval és zöldmezős beruházásokkal fémjelzett intenzív városi szétterjedéshez vezetett. A tanulmány elsősorban a mesterséges felszíneket és szántóterületeket érintő átalakulásokra koncentrál. A visegrádi országok főbb felszínborítás-változási folyamatainak áttekintéséhez a *Corine Land Cover* felszínborítási adatbázis 1990–2012 közötti adatait használtam fel. Az eredmények arra utalnak, hogy a visegrádi országok hasonló fő trendjei mögött igen nagy regionális eltérések, egyedi sajátosságok húzódnak meg. A periferikus területek térfolyamatai jobban differenciáltak, ellenben a nagyvárosi agglomerációké nagyobb hasonlóságot mutat.

ABSTRACT

The land cover change processes in the Visegrad countries after the political and economic transitions share lots of similar traits. The decrease of arable lands and the increase in forests and artificial surfaces can be observed in all four countries (Poland, Czechia, Slovakia, Hungary). The most perceptible land cover changes can be connected to the agglomerations of large urban centres. In these areas, the socio-economic changes and the loosening regulations facilitated a rapid suburbanisation process, which in combination with the new greenfield investments led to a quasi-controlled urban sprawl. The paper primarily focuses on the changes in the area of artificial surfaces and arable lands. I have used the *Corine Land Cover* database covering the 1990–2012 period to demonstrate the main trends of the land cover changes of Visegrad Countries. The results indicate that behind the general similar trends there are great regional differences and unique characteristics. While the spatial processes of agglomerations show a greater similarity, the processes of rural peripheries are more differentiated.

Kulcsszavak: visegrádi országok, felszínborítás, *Corine Land Cover*, mesterséges felszínek, szántóterületek

Keywords: Visegrad Countries, land cover, *Corine Land Cover*, artificial surfaces, arable lands

BEVEZETÉS

A rendszerváltozás radikális társadalmi-gazdasági változásokat hozott a volt szocialista blokkban, így a visegrádi országokban is. A Föld felszínborítása hűen visszatükrözi ezeket a változásokat mindamellett, hogy megőrzi a korábbi történeti folyamatok lenyomatát is. Jelen tanulmány e kettősséget kívánja megragadni: röviden összegzi a rendszerváltás utáni földhasználati változásokat, rámutatva az ezeket okozó társadalmi-gazdasági folyamatokra (vagy egyéb okokra). Továbbá megvizsgálja azt is, hogy az országcsoport történelmi-társadalmi hasonlóságai vagy az országok közötti, illetve országokon belüli regionális különbségek jelennek-e meg inkább a felszínborítás mai mintázatában és változásában.

A felhasznált felszínborítási adatok forrása a *Corine Land Cover* adatbázis volt, amely az Európai Környezetvédelmi Ügynökség koordinálásával már több mint harmincéves múltra tekinthet vissza. A visegrádi országokra azonban csak az 1990-es, 2000-es, 2006-os és 2012-es évekre álltak rendelkezésre a térképek, amelyek vektoros és raszteres állományként is elérhetők. Közülük a 100 × 100 méteres cellaméretű rasztertérképeket használtam fel az elemzéshez.

Európai szinten negyvennégy kategóriát különítenek el, amelyekből a visegrádi országokban harmincnégy található meg. Ekkora számosság mellett a főbb változások trendjei, a leglényegesebb térfolyamatok már nehezen ragadhatók meg, ezért a földhasználati változások elemzése során legtöbbször az alábbi összevont elemzési kategóriákat használtam: mesterséges felszínek, szántóterületek, szőlők és gyümölcsösök, gyepterületek, komplex mezőgazdasági területek, erdőterületek, vízjárta és egyéb természetes felszínek, vízfelületek.

Ezek egy része a Corine eredeti kategóriabeosztásán alapul (például a 111–142. alkategóriák eredetileg is a mesterséges felszínek főkategóriájába tartoznak), egyes kategóriák kis kiterjedésük miatt kerültek egy kategóriába (vízjárta és egyéb természetes felszínek), míg más esetekben a kategóriák közötti nagymértékű kölcsönös oda-vissza átalakulás indokolta az összevonást (például átmeneti erdős-cserjés területek és egyéb erdős területek).

Az elemzés területi szintjét a visegrádi országok LAU 2-es (település) egységei jelentik. A térfolyamatok pontosabb értelmezhetősége érdekében ezeket az egységeket népességük, közigazgatási jogállásuk és a nagyvárosi központoktól közúton mért időtávolságuk alapján három kategóriába osztottam, a városi, város környéki vidéki és félreeső vidéki tér részeként azonosítva őket.

TÖRTÉNELMI ELŐZMÉNYEK

A visegrádi országok történeti fejlődésében több közös vonást találunk. A három állam (Cseh Fejedelemség, Lengyel Királyság, Magyar Királyság) közel egy időben tagozódott be Európa megszilárduló feudális rendjébe, s a rákövetkező ezredévben hasonló kihívásokkal kellett megküzdenie: a társadalmi-gazdasági megkésettiséggel, a külföldi befolyás legyűrésével, a függetlenség megőrzésével (Pounds, 2003). Bár a három állam egymás mellett létezése nem volt konfliktusoktól mentes, az érdekezések hívták életre az 1335-ös visegrádi királytalálkozót, amely a jelenlegi Visegrádi Együttműködés számára is hivatkozási pontul szolgál. A közös történelmi megpróbáltatások sorát tovább gyarapította, hogy az újkor folyamán mindhárom állam elvesztette függetlenségét (Cseh Királyság 1620; Magyar Királyság 1541; Lengyel Királyság 1795). Mind a Magyar Királyság, mind a Lengyel Királyság területe egy ideig több, eltérő társadalmi-gazdasági berendezkedésű állam részévé vált, ami a mai napig kihatással van a két ország térszerkezetére, így, mint látni fogjuk, a felszínborítás alakulására is. Az első világháború vérvizatarát követő rövid életű függetlenség után a három ország (akkor Magyarország, Csehszlovákia és Lengyelország) 1945 után a vasfüggöny keleti oldalára, ismét egy idegen hatalom befolyása alá került.

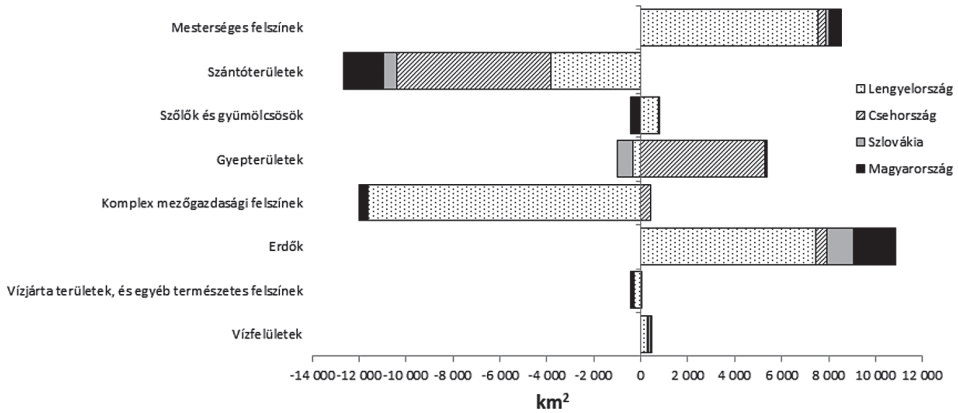
A szocialista blokkhoz tartozás több, a földhasználat-változás szempontjából fontos, hasonló folyamat meglétét jelentette, mint például az extenzív iparfejlesztés vagy a gyakran földrajzi nihilista szemléletű természetátalakítás (Margóczi et al., 2007; Socha, 2012). Figyelemre méltó viszont, hogy a mezőgazdaság esetében a három ország igen eltérő fejlődési modellt valósított meg. Az egykori Csehszlovákia nagyobb eltérések nélkül adaptálta a szovjet modellt. Így a rendszerváltáskor a földterület szinte száz százalékát nagy – és a szocializmus időszaka alatt folyamatosan növekvő – termelősövetkezetek és állami gazdaságok használták (Doucha–Divila, 2008). Ezzel szemben Lengyelországban a családi kisbirtokrendszer át tudta vészelné a szocializmus évtizedeit, a földterületből a szövetkezetek vagy állami gazdaságok csak a második világháború után „viszátért területeken” értek el jelentősebb arányt. Ezeken a volt német területeken a lakosság tetemes részét kiirtották, elűzték, illetve kitelepítették (helyükre a Szovjetunió által bekebelezett területekről kitelepített lengyelek érkeztek). A szovjet modell követése e területeken nem ütközött jelentős ellenállásba. A szocialista modell erőteljes előtérbe helyezése azonban a fennmaradásuk ellenére Lengyelország más részein is korlátozta a családi gazdaságok fejlődési lehetőségeit (Kulikowski, 2006). Magyarország a két változat közötti átmenetet képviselte: hazánkban ugyan megvalósult a mezőgazdasági tevékenységek kollektivizálása, állami gazdaságokba és termelősövetkezetekbe szervezése az 1956-os forradalom után, ám számos kompromisszummal (Csatári–Farkas, 2008). Egyes területeken (pél-

dául a Duna–Tisza közti Homokhátság) olyan szakszövetkezetek jöttek létre, amelyekben a jórészt tanyák körüli föld a gazdák tulajdonában és művelésében maradt (Kovács, 1987). A más szocialista országokhoz képest jóval liberálisabb termelőszövetkezeti megoldások nagyobb teret engedtek a tagok egyéni termelői motivációinak, azok érvényre jutásának. Ezért az ún. háztáji termelés aránya Magyarországon kiemelkedő volt. Az 1980-as évek közepére a zöldségtermelés 80%-a és a gyümölcsstermelés 65%-a háztáji vagy már vállalkozó magántermelésből származott (Burger, 2001).

Az eltérő mezőgazdasági üzemi és földhasználati modellek ellenére a szocializmus évtizedeiben a főbb felszínborítás-változások hasonlóak voltak az egyes visegrádi országokban. Magyarországon már az 1960-as évektől a földterület művelési ágak szerinti megoszlása a szántóterületek és a gyepterületek felől az erdőterületek és a művelés alól kivont területek irányába tolódott el (Farkas–Lennert, 2015). A szántóterületek és gyepterületek csökkenése (Bezák–Mitchley, 2014), valamint az erdőterületek bővülése Csehszlovákia szlovák tagköztársasági részére is igaz volt (Gubka et al., 2013). Ennek nem mond ellent, hogy a voluntarista tervgazdálkodás jegyében olyan hegyvidéki területeket is művelésbe vonjanak, amelyek igen gyenge termőképességük miatt okkal kerültek el addig a feltörést (Pazúr et al., 2014). Az államszocializmus kezdetétől, tehát 1948-tól egészen 1990-ig a cseh tagköztársaságban is a szántóföldek, rétek, legelők és kaszálók jelentős csökkenése, valamint az erdők, mesterséges felszínek és egyéb művelés alól kivont területek bővülése volt a legjellemzőbb trend. Az országos folyamatok mögött azonban nagy területi eltérések húzódtak meg: a rétek legelők csökkenése elsősorban a központi, főváros közeli területekhez kötődött, míg a peremterületeken – a szudétánemeket kitelepítése miatt – az 1950-es években a szántóföldek tetemes csökkenése és a legelők kiterjedése volt megfigyelhető (Bičík et al., 2001). A hasonló főbb trendek mögé nézve tehát eltérő mozgatórugók, egyedi vonások bukkanak elő. Tapasztalható ez az elmúlt évtizedekben bekövetkezett változások folytán is.

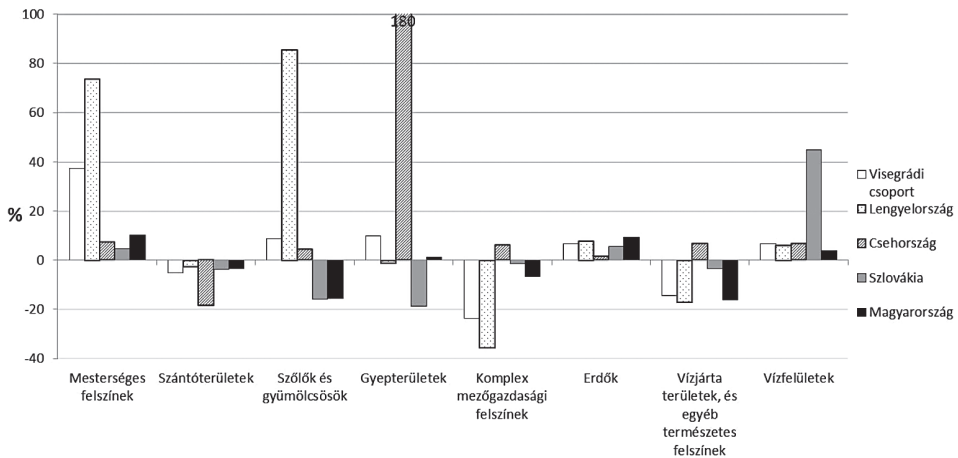
FŐBB TENDENCIÁK 1989 UTÁN

A rendszerváltozást követően okkal lehetett számítani a felszínborítási mintázatok átalakulására. Anna M. Hersperger és Maria Bürgi (2009) a földhasználat-változás mögött álló hajtóerőket öt csoportba osztotta: politikai, gazdasági, kulturális, technológiai és természeti. A rendszerváltás a legtöbbször alapvető változásokat okozott. Ezzel szemben az 1990–2012-es időszak áttekintésekor jól látható, hogy számos korábbi trend minden törés nélkül folytatódik. Például a mesterséges felszínek és erdők területének növekedése, illetve a szántóterületek csökkenése (1. ábra).

1. ábra. Földhasználat-változás (km²) a visegrádi országokban 1990–2012 között (saját számítás a Corine Land Cover adatai alapján)

Hiányzik viszont az egyértelműen meghatározható trend több más kategóriánál, valamint a relatív változások vizsgálata a korábban említetteknel is komoly aránybeli különbségeket mutat. Ilyen például a mesterséges felszínek elképesztő ütemű bővülése Lengyelországban. Csehországban a gyepterületek bővülése mutatott páratlan dinamikát. Mindkettőre magyarázatul szolgálhat ugyan e kategóriák többi országhoz képest alacsonyabb aránya a vizsgálat kezdetén, de ugyan-

2. ábra. Földhasználat-változás (%) a visegrádi országokban 1990–2012 között (saját számítás a Corine Land Cover adatai alapján)

úgy, mint a szocialista tervutasításos gazdaság időszakában, egyedi tényezők is állhatnak a változások mögött. Az egyedi hatások jelentőségét jól illusztrálja a Szlovákia vízfelületeinek több mint 40%-os bővülése, aminek elsődleges forrása a bősi vízlépcső. A víztározó üzembe helyezése okozta változások a felszínborítás-térképeken jól nyomon követhetők (2. ábra).

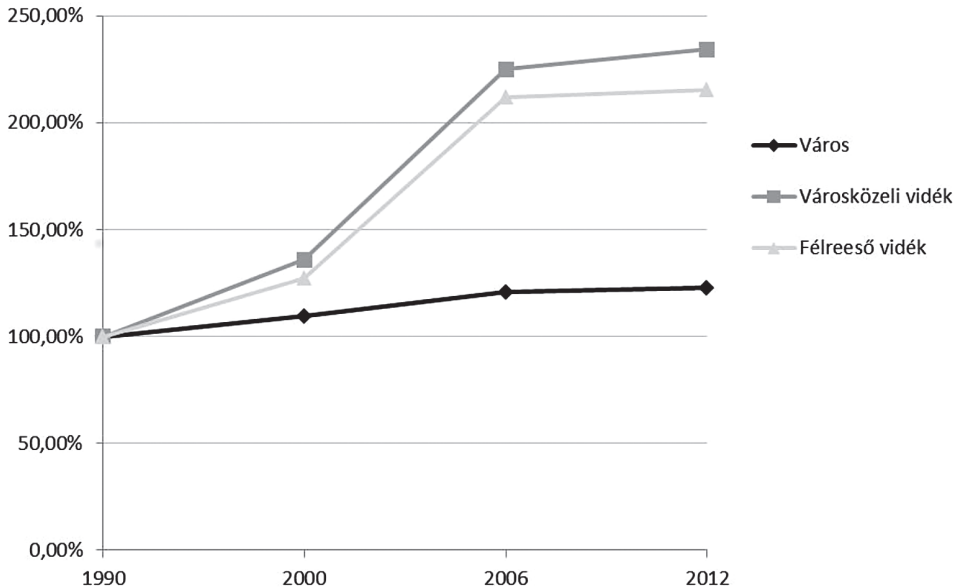
A továbbiakban két, a visegrádi országokra vonatkozóan különösen érdekes kutatási tapasztalatokkal szolgáló kategória, a mesterséges felszínek és szántóterületek kiterjedésének rendszerváltás utáni alakulását mutatom be részletebben.

MESTERSÉGES FELSZÍNEK

A mesterséges felszínek tizenegy eredeti Corine-kategóriából lettek összevonva, ami a lakóterületektől a közlekedési hálózaton át a bányáig és városi zöldterületekig változatos ember alkotta felszínborítási formákat takar. A visegrádi országokban a korábbi időszakok urbanizációjának megfelelően a mesterséges felszínek térben igen egyenlőtlenül oszlanak el. A legnagyobb koncentrációkat a fővárosok és a felső-sziléziai szénmedence, valamint az Érchegység képezik. Kiemelt figyelmet érdemel, hogy míg Csehországban, Szlovákiában és Magyarországon – összhangban a hasonló népsűrűséggel és társadalmi-gazdasági fejlettséggel – a mesterséges felszínek aránya 1990-ben közel azonos (6%, 5,7%, 5,6%) volt, addig Lengyelországban a mesterséges felszínnel borított területek aránya jóval kisebb (3,3%) mértéket öltött.

A mesterséges felszínek bővülése Magyarországon, Szlovákiában és Csehországban igencsak koncentrált, egyértelműen a városi és város környéki vidéki térben a legerőteljesebb. Ezt jól magyarázza a rendszerváltás utáni társadalmi-gazdasági átalakulás részeként beindult intenzív szuburbanizáció és a külföldi működő tőke beáramlásához kötődő beruházások területi koncentrációja (Kiss, 2007). Az is megfigyelhető a nagyvárosi térben, hogy a szabályozási keretek fellazulása miatt az új területbővülési folyamatok a korábbi területbővülésnél jóval kaotikusabb városzétterüléshez vezettek. Ezt Kecskemét példája is jól mutatja, ahol ez a folyamat a (mezőgazdasági, lakó- és szolgáltatási) funkciók keveredését hozta létre a város–vidék peremzónában, ahol gyakran igen eltérő társadalmi státuszú csoportok költöznek be ugyanarra a külterületi településrészre, ami szintén számottevő konfliktusokhoz vezethet (Csatári et al., 2013; Stanilov–Sýkora, 2014).

Lengyelország esetében a beépített területek bővülése jóval általánosabb, jóformán az összes településre kiterjed, függetlenül a nagyvárosi központoktól mért fekvéstől. Sőt, a bővülés épphogy a korábban is erőteljesen urbanizált térszíneken csekélyebb (mint például a katowicei agglomeráció esetében) (3. ábra).

3. ábra. A mesterséges felszínek területének változása Lengyelországban az 1990-es felszínborítás százalékában

(saját számítás a *Corine Land Cover* adatai alapján)

A már említett város/városközeli vidék/félreeső vidék szerinti bontásban vizsgálva a folyamatot egyértelműen kirajzolódik, hogy a városközeli, de a félreeső vidéki térségek mesterségesfelszín-bővülési üteme is többszörösen meghaladja a városiként definiált területeken tapasztaltat. Ez jelzi, hogy a folyamat nem magyarázható a másik három országhoz hasonló okokkal. Bár a nyugat-európai vidéki újrastrukturálódás egyik jellemző térfolyamatának, a dezurbanizációnak a megjelenése (ami a városi lakosság nagyvárostól távolabbi területekre való kiáramlását jelenti) akár magyarázatul szolgálhatna erre a bővülésre a félreeső vidéki térben is, de a túlságosan gyors ütemű növekedés ezt valószínűtlenné teszi. A gyarapodás forrása elsősorban a komplex mezőgazdasági felszínek földhasználati kategória, amely Magyarországon is magába foglal olyan, esetenként tetemes lakónépességgel rendelkező területeket, mint a tanyás övezetek és az egykori zártkertek (Farkas–Lennert, 2015). A helyzet hasonló Lengyelországban is, az elaprózott településhálózat útifalura emlékeztető, ritkás beépítésű térelemei 1990-ben még a komplex mezőgazdasági felszínek közé, a későbbiekben viszont már a mesterséges felszínek közé sorolódtak. Így az extrém lengyel gyarapodás leginkább a felhasznált adatbázisban bekövetkezett módszertani váltásnak, időbeli inkonzisztenciának tulajdonítható.

SZÁNTÓFÖLDEK

A szántóföldek kategóriájába a nem (vagy csak alkalmi jelleggel) öntözött szántóföldi növényi kultúrák és az igen csekély kiterjedésű rizsföldek kerültek be. A rendszerváltozaskor három országban a szántóterületek aránya volt a legmagasabb a kategóriák közül, kivéve a zömmel hegyvidékkel borított Szlovákiát, ahol mindössze 34%-ot ért el a részesedésük. Magyarország esetében a szántóterület az ország több mint felét (53,5%) tették ki.

Az elmúlt évtizedekben a mezőgazdaság (felszínborítás-váltással nem feltétlenül járó) extenzifikációja mondhatni általános volt a térségben, Csehországra pedig különösen jellemző (Feranec et al., 2010). A szántóföldi területek csökkenését számos okkal magyarázhatjuk. A KGST (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa) szétesése és a védett keleti piacok megszűnése a mezőgazdasági termelés csökkenéséhez és szántóföldek felhagyásához, parlagoltatásához vezetett (Bičík et al., 2001; URL 1). Az államszocializmus eltérő mezőgazdasági modelljeiből adódóan a piacgazdasági átmenet is eltérően zajlott le az egyes országok mezőgazdaságában, ami különböző méretű és arányú földhasználati átstrukturálódást jelentett. Lengyelországban a szocializmus évtizedeit átvészoló kisbirtokrendszer mellett csak az állami gazdaságokat kellett privatizálni (Bański, 2011). Csehországban a restitúció során a korábban állami tulajdonba vett földdarabok az eredeti tulajdonosukhoz kerültek vissza (Doucha–Divila, 2008). Magyarországon pedig kárpótlási jegyek segítségével, árverések rendezésével ment végbe a reprivatizáció (Harcsa et al., 1994). A privatizációs folyamattal kapcsolatos nehézségek, a kárpótlás és a restitúció elhúzódnása, valamint a birtokhoz jutott egykori tulajdonosok mezőgazdaságtól való – már korábbi – eltávolodása miatt, továbbá az újra létrejött, gazdaságosan nem művelhető törpebirtokoknak tulajdoníthatóan sok szántóterület hevert hosszabb-rövidebb ideig parlagon (Spišiak et al., 2008). Később a V4-országok EU csatlakozása és a közös agrárpolitika támogatásrendszere ismét új keretek közé helyezte a mezőgazdaságot (Kiss, 2005). A növekedő jövedelmezőség és a privatizáció lezárulta több területen is visszafordította a földfelhagyási folyamatot, azaz a szántóföldek parlagoltatását vagy művelésük végleges megszűnését (Majchrowska, 2013).

A mezőgazdasági területek aránya leginkább a rosszabb termőképességű hegyvidéki/periferikus területeken csökkent. A cseh peremhegységekre mindkét tulajdonság ráillik, és ennek megfelelően a csökkenés is kiemelkedő. Ezzel szemben Lengyelország keleti, délkeleti külső periferiáján kiterjedt területeket lehet találni, ahol az általános trendekkel szemben a bővülés a jellemző. Ezek azok a területek, ahol a kisbirtokrendszer a szocializmus évtizedei során is fennmaradt. A családi gazdaságok szövete egyfajta szociális védőhálóként szolgált az iparból kiszoruló munkásoknak: a rendszerváltás után mintegy száz-ezerre becsülhető azoknak a városi munkásoknak a száma, akik visszatértek

a mezőgazdaságba. Ennek többszörösére tehető azoknak a száma, akik ugyan alulfoglalkoztatottként, de helyet találnak maguknak a jobbára csak önellátást szolgáló családi gazdaságokban, és nem terhelik meg a szociális ellátórendszert (Zgliński, 2008). Ez meglátszik a munkanélküliség térbeli mintázatán is. Lengyelországban nem jelenik meg élesen a Magyarországon és Szlovákiában is látványos nyugat–keleti lejtő: a keleti vidéki területek munkanélkülisége nem kiemelkedően magas, szemben a volt poroszországi visszatért területekkel, ahol viszont kiugró.

Csehországban épp ellenkező folyamatok játszódtak le a külső és a belső periferián, mint Lengyelországban. A korábbi szántóterületek helyét számottevő mértékben vették át a gyepterületek. Ennek egyik oka, hogy mind a peremhegységek, mind a Cseh–Morva-dombság kevésbé alkalmas mezőgazdasági termelésre. A másik, hogy az EU-csatlakozás után az elérhető támogatások is hozzájárultak ehhez, mivel csak a gyepterületekre lehetett támogatást igényelni. Ennélfogva nem véletlen, hogy a kedvezőtlen adottságú területek megoszlása nagyfokú hasonlóságot mutat a gyepterület-bővülés térszíneivel (Štolbová, 2007).

A szántóterületek csökkenése Lengyelországban és Szlovákiában is a városi területeken volt a legnagyobb ütemű, és a félreeső vidéki területeken a legcsekélyebb, ami jól magyarázható a szántóterületek felhagyását okozó városszétfolyással és az azt részben kiváltó zöldmezős beruházásokkal (Grădinaru et al., 2015).

ÖSSZEFOGLALÁS

Az általános trendek és a két kategória főbb folyamatainak áttekintése után az alábbi fontosabb következtetések vonhatók le a visegrádi országok rendszerváltás utáni felszínborítás-változásával összefüggésben:

- Bár a vizsgálat alapjául szolgáló *Corine Land Cover* adatbázis általánosan használt az európai felszínborítási trendek elemzésére, a mesterséges felszínek drasztikus lengyelországi bővülése magyarázatául szolgáló időbeli inkonzisztencia az adatbázis korlátaira is rámutatott.
- Egyes, az államszocializmust is jellemző főbb földhasználati trendek (mesterséges felszínek és erdők területének bővülése, szántók csökkenése) a rendszerváltással járó gyökeres társadalmi-gazdasági változások ellenére is töretlenül folytatódnak, és mind a négy országban megfigyelhetők.
- Részletesebb vizsgálattal az általános trendek mögött gyakran egyedi, ország- és régióspecifikus térfolyamatokat is találunk.
- Vannak olyan térfolyamatok, amelyek az összes visegrádi országban hasonló kihívások elé állítják a helyi közösségeket. Tipikusan ilyen a városszétfolyás folyamata, ami a térség szinte összes nagyvárosának város–vidék peremzónájában megfigyelhető, és konfliktusok potenciális forrása.

- Az általános trendek mögötti egyedi ország- és régióspecifikus földhasználat-változások igen eltérő lehetőségeket és kihívásokat jelentenek a helyi közösségek számára. Erre jó példát szolgáltat a Lengyelország szántóterületének változásában megmutatkozó regionális különbség a volt porosz („viszszatért”) területek és az ország keleti része között, ami igen eltérően alakítja a helyi közösségek rendszerváltás utáni sorsát. De ugyanakkor a helyi közösségek is felelősek a felszínborítás változásáért, hisz az nem tőlük függetlenül módosult az elmúlt évtizedekben egyik visegrádi országban sem.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A kutatásomat a „Vidéki újrastrukturálódás a visegrádi országokban a rendszerváltás után” címmel az MTA–Ryoichi Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund – Fiatal Vezetők Ösztöndíja Alapítvány támogatásával végeztem, amelyért ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki.

IRODALOM

- Bański, J. (2011): Changes in Agricultural Land Ownership in Poland in the Period of the Market Economy. *Agricultural Economics*, 57, 2, 93–101. <http://www.agriculturejournals.cz/publicFiles/35544.pdf>
- Bezák, P. – Mitchley, J. (2014): Drivers of Change in Mountain Farming in Slovakia: From Socialist Collectivisation to the Common Agricultural Policy. *Regional Environmental Change*, 14, 4, 1343–1356. DOI: 10.1007/s10113-013-0580-x
- Bičík, I. – Jeleček, L. – Štěpánek, V. (2001): Land-use Changes and Their Social Driving Forces in Czechia in the 19th and 20th Centuries. *Land Use Policy*, 18, 3, 65–73. DOI: 10.1016/S0264-8377(00)00047-8, https://www.researchgate.net/publication/248257877_Land-Use_Changes_and_their_Social_Driving_Forces_in_Czechia_in_the_19th_and_20th_Centuries
- Burger A. (2001): Agricultural Development and Land Concentration in a Central European Country: A Case Study of Hungary. *Land Use Policy*, 18, 3, 259–268. DOI: 10.1016/S0264-8377(01)00023-0, https://www.researchgate.net/publication/222256379_Agricultural_development_and_land_concentration_in_a_centralEuropean_country_A_case_study_of_Hungary
- Csatári B. – Farkas J. Zs. (2008): Agrarian and Rural Development in Hungary, 1990–2005. *Studia Obszarów Wiejskich / Rural Studies*, 15, 147–164. http://www.rcin.org.pl/igipz/Content/101/WA51_209_r2008-vol15_SOW.pdf
- Csatári B. – Farkas J. Zs. – Lennert J. (2013): Land Use Changes in the Rural-Urban Fringe of Kecskemét after the Economic Transition. *Journal of Settlements and Spatial Planning*, 4, 2, 153–159. http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/391/1/farkas_land_2013.pdf
- Doucha, T. – Divíla, E. (2008): Changes in Czech Agriculture in the Years 1990–2005. *Studia Obszarów Wiejskich / Rural Studies*, 15, 73–95. http://rcin.org.pl/Content/101/WA51_209_r2008-vol15_SOW.pdf

- Farkas J. Zs. – Lennert J. (2015): A földhasználat-változás modellezése és előrejelzése Magyarországon. In: Czirfusz M. – Hoyk E. – Suvák A. (szerk.): *Klíma-változás – társadalom – gazdaság. Hosszú távú területi folyamatok és trendek Magyarországon*. Pécs: Publikon Kiadó, 193–222. http://nater.rkk.hu/wp-content/uploads/2015/12/klimavaltozas_e_teljes.pdf
- Feranec, J. – Jaffrain, G. – Soukup, T. – Hazeu, G. (2010): Determining Changes and Flows in European Landscapes 1990–2000 Using CORINE Land Cover Data. *Applied Geography*, 30, 19–35. DOI: 10.1016/j.apgeog.2009.07.003, https://www.researchgate.net/publication/41182757_Determining_changes_and_flows_in_European_landscapes_1990-2000_using_CORINE_land_cover_data
- Grădinaru, R. S. – Iojă, C. I. – Onose, D. A. et al. (2015): Land Abandonment as a Precursor of Built-up Development at the Sprawling Periphery of Former Socialist Cities. *Ecological Indicators*, 57, 305–313. DOI: 10.1016/j.ecolind.2015.05.009, https://www.researchgate.net/publication/277013048_Land_abandonment_as_a_precursor_of_built-up_development_at_the_sprawling_periphery_of_former_socialist_cities
- Gubka, A. – Nicolov, C. – Galko, J. et al. (2013): History, Present and Expected Future of Forests in Slovakia. *American Journal of Plant Sciences*, 4, 711–716. DOI: 10.4236/ajps.2013.43A090, https://file.scirp.org/pdf/AJPS_2013032915121252.pdf
- Harcza I. – Kovács I. – Szelényi I. (1994): A poszt-szocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 3, 14–43. https://www.researchgate.net/publication/265301650_A_poszt-szocialista_atalakulasi_valsg_a_mezogazdasagban_es_a_falusi_tarsadalomban
- Hersperger, A. M. – Bürgi, M. (2009): Going beyond Landscape Change Description: Quantifying the Importance of Driving Forces of Landscape Change in a Central European Case Study. *Land Use Policy*, 26, 3, 640–648. DOI: 10.1016/j.landusepol.2008.08.015, https://www.researchgate.net/publication/223555006_Going_beyond_landscape_change_description_Quantifying_the_importance_of_driving_forces_of_landscape_change_in_a_Central_Europe_case_study
- Kiss É. (2005): *Az Európai Unió a XXI. század elején*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Kiss É. (2007): Foreign Direct Investment in Hungary: Industry and Its Spatial Effects. *Eastern European Economics*, 45,1, 6–28.
- Kovács T. (1987): Generációs különbségek a szakszövetkezeti tagság körében. *Tér és Társadalom*, 1, 2, 49–62. <http://tet.rkk.hu/index.php/TeT/article/viewFile/17/34>
- Kulikowski, R. (2006): Agriculture in Poland. In: Degórski, M. (ed.): *Natural and Human Environment of Poland. – A Geographical Overview*. Warszawa: Polish Academy of Sciences, Institute of Geography and Spatial Organization, 211–232. <http://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=36223&from=FBC>
- Majchrowska, A. (2013): Abandonment of Agricultural Land in Central Poland and Its Ecological Role. *Ekológia (Bratislava)*, 32, 3, 320–327. DOI: 10.2478/eko-2013-0028, <https://www.degruyter.com/downloadpdf/j/eko.2013.32.issue-3/eko-2013-0028/eko-2013-0028.pdf>
- Margóczy K. – Aradi E. – Takács G. – Báthori Z. (2007): Small Scale and Large Scale Monitoring of Vegetation Changes in a Restored Wetland. In: Okruszko, T. – Maltby, E. – Szatíłowicz, J. et al. (eds.): *Wetlands: Monitoring, Modelling and Management*. London: Taylor & Francis Group, https://www.researchgate.net/publication/287844479_Small_scale_and_large_scale_monitoring_of_vegetation_changes_in_a_restored_wetland
- Pazúr, R. – Lieskovský, J. – Feranec, J. – Ořahel, J. (2014): Spatial Determinants of Abandonment of Large-Scale Arable Lands and Managed Grasslands in Slovakia during the Periods of Post-Socialist Transition and European Union Accession. *Applied Geography*, 54, 118–128. DOI: 10.1016/j.apgeog.2014.07.014, <https://goo.gl/4oHctU>

- Pounds, N. J. G. (2003): *Európa történeti földrajza*. Budapest: Osiris Kiadó
- Socha, J. (2012): Long-term Effect of Wetland Drainage on the Productivity of Scots Pine Stands in Poland. *Forest Ecology and Management*, 274, 172–180. DOI: 10.1016/j.foreco.2012.02.032, https://www.researchgate.net/publication/235764661_Long-term_effect_of_wetland_drainage_on_the_productivity_of_Scots_pine_stands_in_Poland
- Spišiak, P. – Feranec, J. – Ořahel, J. – Nováček, J. (2008): Transition in the Agricultural and Rural Systems in Slovakia after 1989. *Studia Obszarów Wiejskich / Rural Studies*, 15, 121–146. http://rcin.org.pl/Content/101/WA51_209_r2008-vol15_SOW.pdf
- Stanilov, K. – Sýkora, L. (eds.) (2014): *Confronting Suburbanization. Urban Decentralization in Postsocialist Central and Eastern Europe*. Wiley Blackwell, UK, <https://books.google.hu/books?id=3x4-BQAAQBAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>
- Štolbová, M. (2007): Comparative Analysis of Less-Favoured Areas Payments in the EU States. *Agricultural Economics*, 53, 10, 455–465. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.556.6046&rep=rep1&type=pdf>
- Zgliński, W. (2008): The Essential Problems and the Structure of Polish Agriculture in the Period of Transformation. *Studia Obszarów Wiejskich / Rural Studies*, 15, 45–72. http://rcin.org.pl/Content/101/WA51_209_r2008-vol15_SOW.pdf
- URL 1: GUS 2004: *Notatka dotycząca publikacji „Charakterystyka rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski”*. http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/notatka_dot_charakterystyka_rolniczej_przestrzeni_produkcyjnej_polski.pdf

A FENNTARTHATÓSÁG DILEMMÁI A HÁTRÁNYOS HELYZETŰ TÉRSÉGEKBE

DILEMMAS OF SUSTAINABILITY IN DISADVANTAGED AREAS

Kiss Márta

PhD, tudományos munkatárs, egyetemi adjunktus, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Gyerekesély-kutató Csoport,
Budapesti Corvinus Egyetem
kiss.marta@tk.mta.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A fenntarthatóság biztosítása egyre nagyobb kihívás, hiszen az, hogy a központi forrásokból megvalósuló programok a támogatás utáni időszakban is folytatódjanak, közös érdek, ennek a megvalósítása azonban nagyon sok kérdést vet fel. A tanulmányban rámutatunk a hátrányos helyzetű térségekben megvalósuló társadalmi felzárkóztató programok fenntarthatóságának nehézségeire, valamint bemutatunk néhány megoldási kísérletet, amelyeket a Gyerekesély-kutató Csoport 2015-ös pilot-vizsgálata alapján azonosítottunk. A kutatócsoport kilenc kistérségben végzett feltáró jellegű kutatást, amely a gyerekek és családjaik felzárkózási esélyeinek javítását célzó, közösségi tervezésen alapuló, komplex térségi programok fenntarthatóságának vizsgálatára irányult. A kutatás néhány fő eredményét előrevetítve az látható, hogy a strukturális tényezők mellett a fenntarthatóságot legfőképpen a projektek szakmai tervezésének minősége, a projektmenedzsment és a részt vevő szakemberek kvalitásai, elkötelezettsége, a különböző szereplők közötti együttműködési mintázatok, valamint a programelemek helyi beágyazottsága, közösségi támogatása határozza meg. A társadalmi célú programok fenntarthatóságának továbbgondolását célozzák a kutatás során felvetett dilemmák is.

ABSTRACT

To ensure sustainability is an increasingly important challenge, since the continuation of the programs from central sources in the post-grant period is a common interest, but the implementation of this raises a number of questions. In the study we point out the difficulties in connection with the sustainability of the examined social development program, as well as we show some fieldwork solution attempts that were identified through the pilot study of the Children's Opportunities Research Group in 2015. This research project was conducted in nine sub-regions aimed at investigating the sustainability chances of complex social development programs based on community planning. Looking at some of the main results of the research it can be seen that in addition to the structural factors, sustainability is mainly determined by the quality of the project's professional design, the quality and commitment of the project management and participating professionals, the cooperation patterns between stakeholders, and the local embeddedness and community support of the project elements. The dilemmas raised on the course of research aim at the rethinking of sustainability of social programs.

Kulcsszavak: fenntarthatóság, hátrányos helyzetű térségek, társadalmi felzárkóztatás

Keywords: sustainability, disadvantaged areas, social development

BEVEZETÉS

A központi forrásokból származó hazai és nemzetközi támogatások kapcsán egyre többet hallani a társadalmi programok és eredményeik fenntartásának szükségességéről. Vannak, akik egyenesen morális kérdésként közelítenek a témához, hiszen a nem fenntartott, idő előtt lezáruló programokra fordított támogatás – érvelésük szerint – elvesztegetett pénz (Savaya–Spiro, 2012). A helyzet nem könnyű, mert a fenntarthatóság tényezői nem átláthatóak, de még a definícióval kapcsolatban sincs konszenzus a társadalmi célú programok kapcsán. Többnyire a pályázati felhívásokban, útmutatókban is minimális tartalmi, szakmai információ szerepel a fenntartási kötelezettségre vonatkozóan.¹ E szűkszavú előírások oka valószínűsíthetően a projekt lezárulása utáni időszak ellenőrzésének nehézsége (például: kapacitáshiány, jogosultságok hiánya). Probléma továbbá, hogy nincsenek beépítve olyan feltételek, biztosítékok a pályázati rendszerbe, amelyek rákényszerítenék a pályázókat a fenntarthatóság előzetes alapos átgondolására, vagy amelyek a programok utólagos ellenőrzését és a szankcionálást lehetővé tennék. Közben pedig egyre nagyobb a megvalósítókra nehezedő társadalmi elvárás, ami feszültséget és tanácstalanságot szül.

Ez a tanulmány egyrészt a társadalmi célú programok fenntarthatóságával kapcsolatos főbb irodalmakat mutatja be, másrészt néhány markánsan körvonalazódó kérdést emel ki egy komplex társadalmi felzárkóztató program 2015-ben lefolytatott pilot-vizsgálatának tapasztalatai alapján (Husz, 2016). Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Gyerekesély-kutató Csoport munkatársai és megbízott kutatók 2015 júniusa és szeptembere között kilenc kistérségben végeztek fenntarthatóság-kutatást. A terepek a már lezárult kistérségi projektek szinte teljes körét lefedték. A kutatók egységes módszertan és tematika szerint végezték a kutatást az összehasonlíthatóság érdekében. Minden helyszínen legalább tíz interjú készült. A kérdezés strukturált interjúvázzlat alapján történt, amely több témablokkot tartalmazott: elsősorban a megvalósítás jellemzőit, azaz a fenntartás/

¹ Az általunk vizsgált gyerekesély-programok számára például az előírt kötelező fenntartás a program során beszerzett eszközök tulajdonviszonyát, valamint a gyerekesély-stratégiák évenkénti felülvizsgálatát rögzíti, és két „könnyen teljesíthető” programelem öt évig való működését írja elő, de semmilyen tartalmi, szakmai előírás nincs ezek, valamint a többi programelem fenntartásának módjáról.

fenntarthatóság előzményeit, annak feltételeit és eredményeit járta körül. Mivel egyre elterjedtebb, hogy a szegénység csökkentését, a társadalmi felzárkóztatást projekteken keresztül kívánják orvosolni, indokolt e „modell” fenntarthatóságának tudományos vizsgálata.

A FENNTARTHATÓSÁG DEFINÍCIÓJA

Shanon W. Stirman szerzőtársaival (2012) együtt olyan írásokat elemeztek, amelyek 125 program fenntarthatóságát értékelték, és arra a következtetésre jutott, hogy az esetek túlnyomó többségében (64%) a szerzők egyáltalán nem definiálták a fenntarthatóság fogalmát, csupán néhány olyan elemzés volt, amelyek a fenntarthatóság eredményeit szigorú szisztéma alapján értékelték. Mary Ann Scheirer (2005) szerint, aki szintén irodalomfeldolgozást végzett a témában, a legtöbben egyszerűen a programok időben való „továbbvitelét” értik a fenntartás fogalma alatt, vagy „megőrzés” értelemben használják azt.

A fenntarthatóság definíciója kapcsán leggyakrabban emlegetett szerzők, Mona C. Shediac-Rizkallah és Lee R. Bone (1998) szerint a fogalom alapvetően az időben való fennmaradást jelenti (bárminemű megvalósulási formára vonatkozó kitétel nélkül). Azt is hangsúlyozzák ugyanakkor, hogy a fenntarthatóság nem korlátozódik a szervezeti keretek közötti továbbélésre: a fogalom dinamikus, szemben az intézményesülés és rutinizáció kifejezéssel, melyek valami ismétlődő, de állandó dologra utalnak. „A fenntartás fogalma valami olyasmit jelent, amikor egy élő entitásnak erőt kell adni ahhoz, hogy képes legyen válaszolni bizonyos problémákra, és változni tudjon, mint ahogyan a programoknak is igazodniuk kell az új szükségletekhez és igényekhez, ha tovább akarnak élni” (Shediac-Rizkallah–Bone et al., 1998, 93.). Ezen meghatározás alapján tehát a változás elengedhetetlen feltétele a fenntarthatóságnak.

Az előbbi, a kutatók által leginkább elfogadott definíciót vették alapul Knowlton Johnson és szerzőtársai (2004) is, akik szerint a fenntarthatóság a változás folyamata, olyan specifikus lépésekkel, amelyek az – innováció fenntartásához² szükséges – infrastrukturális és innovációs attribútumok megerősítésére irányulnak. Az infrastrukturális kapacitásépítésre a fenntartható innováció egyik legfontosabb feltételeként tekintenek, amelynek öt lépcsője van: felmérés, fejlesztés, végrehajtás, értékelés és változtatás. Értelmezésük alapján tehát a fenntarthatóság nem egyszeri és szekvenciális, hanem ciklikus folyamat, ahol a kiépített rendszer

² Az innovációk fenntartása azért szükséges a szerzők szerint, hogy folyamatosan eredményeket termeljenek a stakeholderek számára. Az innováció egy idő után integrálódik a „normális működésbe” (Johnson et al., 2004, 136.).

képes a változásokat adaptálni (azzal együtt, hogy a rendszerek sajátossága az állandóságra törekvés). Következésképp a hosszú távú fenntarthatóság feltétele, hogy egy megfelelő felkészültségi szintet érjen el a program, mire a támogatási időszak lezárul.

A folyamatjelleg és a dinamika mellett a program céljainak megtartására vonatkozó kitévelt tartalmaz Mary A. Scheirer (2005) definíciója, aki szerint a fenntartott program a célokra irányuló tartós tevékenységek és erőforrások készleteként határozható meg. A kérdést gyakorlati oldalról megközelítő Cornerstone Consulting Group civil szervezetekkel készített interjúk alapján kiemelte a „projektszemléletű megközelítéssel” szemben a programokat életre hívó eszmék fontosságát, melyek a fenntarthatóságot segítik (URL 1). Jay A. Mancini és Lydia I. Marek (2004) a közösségi programokat elemző írásukban a fenntarthatóságot a program azon „képességeként” határozták meg, amely lehetővé teszi, hogy válaszolni tudjanak a felmerülő közösségi ügyekre úgy, hogy közben folyamatosan szem előtt tartják a program eredeti célját és tárgyát, azaz az egyéneket, a családokat, a közösségeket.

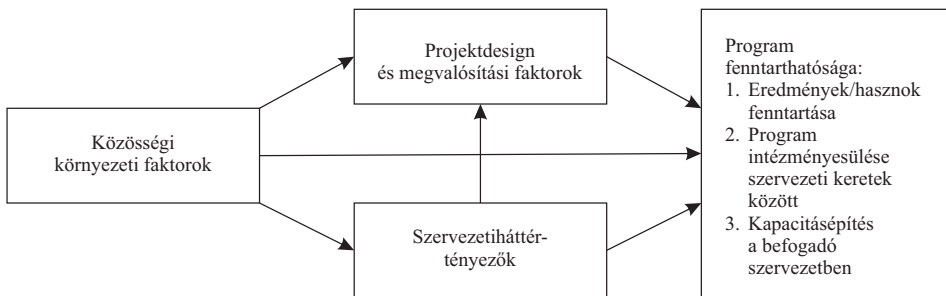
A fenntarthatóság kérdése „nem válaszolható meg egy igennel vagy egy nemmel” (Savaya et al., 2008, 112.), hanem léteznek fokozatai (Mancini–Marek, 2009). Pierre Pluye és szerzőtársai az intézményesülés folyamata felől közelítenek: állításuk szerint a rutinok és a sztenderdek a fenntarthatóság különböző szintjeit jelölik. Bár az intézményi sztenderdek nem feleltethetők meg a fenntarthatóság legmagasabb fokának, a szerzők szerint „a sztenderdizált rutin fenntarthatóbb, mint a nem sztenderdizált” (2004, 125.). Az előbbieket tehát egy magasabb fokát jelölik a program fenntarthatóságának. A sztenderdek állami szintű szabályozásokban és politikákban testesülnek meg, és kikényszerítik a szervezeti rutinokat. Riki Savaya és szerzőtársai a fenntarthatóság fokozatait más megközelítésben tárgyalták, a formák továbbélése és a program folyamatossága mentén értelmezve alakították ki a kategóriákat. Ezek a következők: a) hasonló tevékenységek és célcsoportok, b) hasonló tevékenységek és új célcsoportok, c) hasonló tevékenységek új helyen vagy közösségben és d) új tevékenységek azonos célcsoporttal (Savaya et al., 2009, 192.).

Összegezvén az előzőekben bemutatott definíciók legfőbb elemeit: a fenntarthatóság alapvetően a programok (beavatkozások) időben való tartós fennmaradását jelenti, amely számos formában valósulhat meg. A fenntarthatóság feltétele bizonyos szintű intézményesülés, ami a megvalósítás időszakában egy kapacitásépítési, felkészülési folyamat során valósul meg. Olyan rezponzív (közösségi igényekre válaszoló), dinamikusan változó, ciklikus folyamatról van szó, amelynek többféle fokozata, mélysége létezik, miközben a beavatkozás alapvető missziója, fő célkitűzése megmarad.

A FENNTARTHATÓSÁGOT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

A közösségi alapú programok fenntarthatóságát befolyásoló tényezőket Shediac-Rizkallah és Bone (1998) alapvetően három területről származtatja: projekt-design és végrehajtás, szervezeti háttér, valamint szélesebb közösségi környezet. E hármastól indult ki később több kutató is, tovább bővítve, finomítva azt. Meglátásaikat az alábbiakban összegezzük, kiemelve a közös pontokat és kiegészítve saját kutatási tapasztalatainkkal (1. ábra).

1. ábra. A közösségi alapú programok fenntarthatósága

(Shediac-Rizkallah–Bone [1998, 99.] alapján)

Riki Savaya és Shimon Spiro (2012) a fenntarthatóságot előrejelző tényezőket kvantitatív módszerekkel vizsgálta 197 társadalmi célú projekt alapján. Modelljükben a szervezeti tényezőket tovább bontották (megvalósító és fenntartó szervezetre), s a fenntarthatóságot három tényező – folyamatosság, intézményesültség és tartósság – szempontjából elemezték. Kutatásuk alapján elmondható, hogy a programok fenntarthatóságára a legerősebb hatást a támogatási források diverzitása, a megvalósító szervezet menedzsmentjének projekt iránti elköteleződése és támogatása, valamint a fenntartó szervezet bekapcsolódása gyakorolta. Szerintük kevésbé, ellenben saját vizsgálatainkban erősen befolyásoló tényezőnek bizonyultak a vezetés minőségével és a program közösségi támogatásával kapcsolatos változók is. (E két nagy kategórián belül a legerősebb faktornak a vezetés merészsége, képességei és elköteleződése, a promóciós technikákba investált *know-how*, a „zászlóshajóként” kezelt programok és a támogatók száma a közösségben³ tekinthető.) Emellett a fő fenntartót az jellemezte, hogy nemcsak

³ Az elemzésekben visszatérő szófordulat a „bajnokok” (champions) jelenléte a programokban, amely kifejezéssel azokat az elkötelezett embereket illetik, akik odaadásukkal a közösség (helyiek, szervezet dolgozói) elismerését kivívják (Shediac-Rizkallah–Bone, 1998; Johnson et al., 2004; Savaya–Spiro, 2012).

jobban bevonódott, hanem jövőorientáltabb is volt a továbbvitt programokban.⁴ A kutatók továbbá fordított arányú összefüggést találtak a projekttámogatás és a fenntarthatóság között: minél nagyobb részét állta a költségeknek a projektidőszakban a fő finanszírozó, annál kevésbé voltak rákényszerülve a programok, hogy kiegészítő forrásokat szerezzenek. A különféle alapképző (politikai, direkt tőkeképzés, marketing) stratégiák kiépítése pedig elengedhetetlennek bizonyult a projektek folytatásához. Ez a tényező jobban befolyásolta a fenntarthatóságot, mint a kezdő támogatás mértéke. Ezt a következtetést támasztja alá a Cornerstone Consulting Csoport civil szervezetekről készített elemzése is, amelyben a kérdezettek azt javasolják, hogy idővel csökkenjen a támogatás mértéke, mert a túl hosszú, illetve túl nagy összegű támogatás „ellustítja”, illetve nehéz helyzetbe hozza a támogatottat, hiszen minél magasabb a támogatás összege, annál nehezebb azt egyéb forrásokkal pótolni (URL 1). Az értékelések alapján kirajzolódott az is, hogy a társadalmi célú programoknál hosszabb, legalább négy év támogatás szükséges ahhoz, hogy megerősödjenek, és „meg tudják védeni magukat” (Savaya–Spiro, 2012, 40.).

Mancini és Marek a fenntarthatóság indikátorait vizsgálva a fentiek mellett nagy hangsúlyt fektetett a közösség megértésére és a program közösségi igényekre való válaszadási képességére, amit „reszponzivitásnak” neveztek. A közösségi igények megértése, majd azok adaptálása a program során fontos tényező, de legalább ennyire elengedhetetlen az együttműködő munkatársak és egyéb *stakeholder*ek (közösségi felhasználók, döntéshozók) bevonása, „képessé tétele” és felelősségérzetének kialakítása a program céljai és továbbvitele iránt, amihez többek között folyamatos visszacsatolás szükséges a program eredményeiről (Mancini–Marek, 2004, 345.).

Kutatásaink főbb tapasztalatai jobbra egybeesnek az előzőekben ismertetett eredményekkel (Husz, 2016). A kilenc térségben folytatott pilotkutatás alapján elmondható, hogy a programok fenntarthatóságát a kezdeti időszakban már a szakmai tervezés minősége is befolyásolta. Nevezetesen, hogy a programok valóban a közösség szükségleteire válaszoltak-e, megfelelően voltak-e célozva, illetve adekvát eszközöket rendeltek-e egy-egy cél eléréséhez. (Ezeket a tényezőket egyébként Shediac-Rizkallah és Bone [1998] is említi a projektervezési tényezők között.) Továbbá erősen befolyásolta a programok fenntarthatóságát a projektek és a programelemek helyi beágyazottsága. Ez jelenti egyrészt a program közösség

⁴ Az elemzések alapján körvonalazódik, hogy a fenntarthatósági időszak megtervezését, illetve az erre való felkészülést nem lehet elég hamar elkezdni. Abban is egyetértés van, hogy jó, ha ezt a tevékenységet egy fenntarthatósági terv is keretezi (Shediac-Rizkallah–Bone, 1998; URL 1; Johnson et al., 2004; Savaya–Spiro, 2012). A civil szervezetek által megfogalmazott javaslatok egyike egyenesen arra irányult, hogy már a pályázatba is be kellene építeni a fenntarthatósági tervet, hogy csak az kaphasson támogatást, aki már a kezdetektől fogva készül erre az időszakra (URL 1).

általi elfogadottságát, ahogy erre egyéb kutatások is rámutattak, másrészt azt is, hogy a közösség, az önkormányzat hosszú távú stratégiáiba hogyan illeszkedik az adott programelem. Meghatározó volt még az is, hogy a különböző stakeholderek (projektmenedzsment, megvalósítók, szakemberek, önkormányzatok) között milyen együttműködési mintázatok alakultak ki a megvalósítás időszakában, mert az kihatott a támogatási időszak utáni viszonyokra is.

Végezetül a legerősebb befolyásoló tényezőnek a részt vevő szakemberek és vezetők kvalitásai, elkötelezettsége és beágyazottsága bizonyult. Gyakran egy agilis polgármester, szakmai vezető program iránti elkötelezettsége volt az a tényező, ami egy programelem sikeres fennmaradását eredményezte. Ez egybevág Savaya és Spiro (2012) megállapításával is, akik szerint a társadalmi célú programok fenntartásában az emberi cselekvések és az emberi erőforrások játsszák a legfőbb szerepet. Ugyanakkor a kutatók által – a nemzetközi programok vizsgálata alapján – egyik legerősebb befolyásoló tényezőként felsorolt diverz (materiális és nem materiális) támogatási források, alapképző stratégiák létrehozása nem volt jellemző a 2015-ben záródó gyerekesély-programokra. Ennek okaira jelen írás keretei között nincs mód kitérni, csak a következmények kapcsán felmerülő dilemmákra.

FENNTARTHATÓSÁGI DILEMMÁK

Az első és talán legalapvetőbb kérdés a fenntarthatóság szemléletmódjára irányul: arra, hogy valójában mi is a cél, mi az, amit fenn akarunk tartani? Egy hosszabb távú fejlesztési programot (konceptiót) vagy az adott projektet, programelemet? (Ezt a kérdést például a Cornerstone Consulting Group is elsődlegesen tisztázandó témaként veti fel a civil szervezetek projektjeinek vizsgálatakor.) Az első, egy stratégiai megközelítés, ahol egy település (vagy más intézmény) hosszú távú fejlesztési programjába illeszkedik az adott beavatkozás, míg ennek fordítottja, amikor egy adott projekt fenntartása a cél. Ha egy település hosszabb távú programban, például szociális foglalkoztatásban gondolkodik, akkor az adott fejlesztési projekt egy a többi között, ami a közösség hosszú távú céljainak eléréséhez jelent egy eszközt. Ez a megközelítés egybevág a szakirodalom állításával, miszerint fenntarthatóbbak azok a programok, amelyek a közösség szükségleteire építve hosszú távú stratégiákba ágyazzák a beavatkozásokat, és előre felépített terv mentén keresik – a lehetőleg minél komplexebb – támogatási forrásokat a jövőbeli fenntartási időszakra készülvén. Ugyanakkor egy polgármester például, aki ezt az elvet követi, könnyen a kérdés előtt találhatja magát, hogy az eltérő célrendszerű pályázatoknak hogyan feleljen meg. (Például a gyerekesély-programok elsősorban a tizenhét év alattiakra és családjukra, míg a komplex telepprogram a teljes lakosságra fókuszál.) Ezenkívül technikai problémák is adódhatnak a kü-

lönböző források kombinálásából, mert az előírások alapján szét kell választani a különböző projekteket. Alapvető ellentmondás van tehát a stratégiai szemlélet és a projektlogika között.

Az előbbi példánál maradva: ha a polgármester a közösségi házat szeretné fenntartani, megteheti ezt azzal az egyébként leginkább elterjedt gyakorlattal, hogy START programokból alkalmaz valakit, aki az intézményben dolgozik. A közfoglalkoztatottak azonban nem feltétlenül rendelkeznek olyan szociális, pedagógiai vagy egyéb – a program által előírt végzettséggel –, amely szükséges a program előírásai szerint. Sokszor nem is a végzettség (vagy akár a lelkesedés), hanem inkább a felkészültség, képességek vagy készségek hiányoznak ahhoz, hogy a közösségi házakban megfelelő színvonalú – szabadidős, prevenciós, felzárkóztató stb. – programok működhessenek a közmunkaprogram keretein belül, szakemberek híján. A gyakorlat azt mutatja, hogy az esetek nagy részében a forrás- és kapacitáscsökkenés miatt ez a fajta intézményfenntartás leginkább az épületek nyitvatartására, esetleg gyerekfelügyeletre redukálta az egyébként komplex, gyermekek számára nyújtandó programokat. Ezekben az esetekben tehát az épület, illetve a projekt technikai fenntartása megtörténik, ám a program céljai – értelmezésünk szerint – nem valósulnak meg. További érv a programszemlélet mellett, hogy nem minden szolgáltatást szükséges vagy érdemes fenntartani. Mivel a fenntartás folyamatában benne foglaltatik a változás is, ezért könnyen lehet, sőt életszerű, hogy egyes fejlesztésekről, szolgáltatásokról kiderül, hogy nem működnek jól. Elképzelhető, hogy ezek korrigálhatóak és ilyen módon fenntarthatóak. De az is lehetséges, hogy bebizonyosodik, hogy nincs szükség rájuk, vagy hogy esetleg másra van igény helyettük. Ez azonban ismét ellentmondhat a projektszemléletű fenntartásnak, ami egyes esetekben előírhatja olyan elemek fenntartását is, amelyekről kiderül, hogy szakmailag nem működnek jól.

Ez tehát rávilágít, hogy a projektlogika követése többnyire nem elegendő, ráadásul nem is mindig könnyű összeegyeztetni a stratégiai szemléletmóddal. Ezért a szakmai tartalom fenntartásához nagyfokú adaptivitásra is szükség van a megvalósítók részéről, hogy a változó feltételeknek megfelelőhessenek. Összességében azonban úgy véljük, hogy életszerűbb és a közösség számára hasznosabb a fenntarthatóság kérdésének hosszú távú stratégiai megközelítése.

A következő egy általánosítható kérdés a magyarországi hátrányos helyzetű térségekben megvalósuló társadalmi felzárkóztató programok kapcsán, amely dilemma a nemzetközi kutatásokban is megjelenik (Savaya–Spiro, 2012). Nevezetesen, hogy kik, mely csoportok tudnak részt venni a programok (létrehozott infrastruktúra és szolgáltatások) fenntartásában, vagy hogy kikre hárul valójában ez a feladat?

A korábban bemutatott nemzetközi kutatások megállapítják, hogy annál inkább fenntartható egy projekt, minél többféle – materiális és nem anyagi természetű – támogatást sikerül megszerezni, amibe beleértendő a helyiek (önkormányzat, la-

kosok, vállalkozások, civil szervezetek) segítsége is, amellet hogy természetesen egyéb pályázati források is szükségesek. A gyerekesély-programok fenntartási esélyeit vizsgálva ugyanakkor látható volt, hogy a valóságban ezek a lehetőségek korlátozottak, mivel a többség 2015 második felében, az európai uniós programszakasz kifutó időszakában zárt, így lehetőségük sem volt egyéb uniós források megszerzésére. A kutatás eredményei szerint a többség számára maradtak a hazai – túlnyomórészt START közfoglalkoztatási – programok. A másik gyakori alternatíva, hogy a fenntartás költségei az önkormányzatokra hárultak. Elvéve lehetett csak egyéb megoldást találni, például egy-egy egyházi vagy civil szervezet által fenntartott programelemet.

Kérdés tehát, hogy a munka- és szolgáltatáshiányos térségek lakóitól, önkormányzataitól, esetleg csekély számú civil szereplőjétől elvárható-e és milyen mértékben a társadalmi célú programok részleges vagy teljes fenntartása. Képesek-e olyan, többnyire szociális, oktatási és kulturális szolgáltatások biztosítására, amelyek képzett humán erőforrás (például gyógypedagógus, pszichológus, szociális munkás, mentor stb.) igényük miatt nagyon költségesek, és amelyekre korábban sem volt pénz, és amelyek általában nem – vagy csak nagyon speciális feltételek mellett részben – helyezhetők piaci alapokra?

Mindezek tükrében a kérdés megválaszolása nem könnyű (és jelen írásnak nem is célja), ehhez többek között részletesen ki kellene térni az egyes programelemek sajátosságaira is. Distinkciókat kellene tenni például az egyes programelemek kapcsán, hiszen vannak könnyebben fenntartható, kevésbé költséges programelemek, mint például az általunk vizsgált együttműködés elősegítését célzó, illetve olyanok is, ahol nagyobb teret kaphatnak a lakosok, civil szerveződések, mint például a közösségi programelemek megszervezése (szemben a valóban nagy költségigényű oktatási vagy szociális szolgáltatások biztosításával). Ugyanakkor e programok, programelemek fenntartása kapcsán nem kerülhetők meg az állami szerepvállalás mértékére és módjára vonatkozó kérdések sem.⁵

ÖSSZEFOGLALÁS

A társadalmi célú programok fenntartásával kapcsolatos irodalom összegzésével egy komplex definíciót ajánlottunk, amely messze túlmutat azon a gyakorlatban elterjedt értelmezésen, amely a programok időben való továbbvitelét érti a fogalom alatt. A felmerülő számos társadalmi kérdés, dilemma közül kettőt emeltünk ki. Az egyik a program és projektszemlélet különbségeiből és ellentmondásaiból

⁵ Az állami fenntartás Magyarországon a gyerekesély-programok egy kora gyerekkori szolgáltatása, a Biztos Kezdet Házak esetében már megvalósult.

fakad, amelyek részben a hosszú távú és rövid távú fenntartási megközelítés szembenállására vezethetők vissza. Azt is ki kell azonban emelni, hogy a különböző projekttechnikai előírások gyakran nehézséget okoznak, vagy lehetetlenné teszik a hosszú távú, stratégiai szemléletmód gyakorlati alkalmazását. A második kérdés arra irányul, hogy a gyakorlatban kire hárul a társadalmi célú programok fenntartása. A nemzetközi szakirodalom szerint a fenntarthatóság feltétele, hogy többféle helyi csoport vállaljon szerepet a programok továbbvitelében. Kutatásaink viszont azt mutatják, hogy a hátrányos helyzetű térségek lakói, illetve csekély számú civil szereplője korlátozottan tud csak részt venni ebben a feladatban, így többnyire a forráshiányos önkormányzatokra hárul a legtöbb programelem fenntartása.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmány elkészülését az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-4-II kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja is támogatta, melyért ezúton köszönetet mondok.

IRODALOM

- Husz I. (szerk.) (2016): *Gyerekesélyek a végeken II. Kistérségi gyerekesély programok 2010–2015: tapasztalatok és eredmények*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, http://gyerekesely.tk.mta.hu/uploads/files/GYEREKESELYEK_A_VEGEKEN_II.pdf
- Johnson, K. – Hays, C. – Center, H. – Daley, C. (2004): Building Capacity and Sustainable Prevention Innovations: A Sustainability Planning Model. *Evaluation and Program Planning*, 27, 135–149. DOI:10.1016/j.evalprogplan.2004.01.002, https://www.researchgate.net/publication/222435118_Building_Capacity_and_Sustainable_Prevention_Innovations_A_Sustainability_Planning_Model
- Mancini, J. A. – Marek, L. I. (2004): Sustaining Community-Based Programs for Families: Conceptualization and Measurement. *Family Relations*, 53, 4, 339–347. DOI: 10.1111/j.0197-6664.2004.00040.x, https://www.researchgate.net/publication/227610140_Sustaining_Community-Based_Programs_for_Families_Conceptualization_and_Measurement
- Mancini, J. A. – Marek, L. I. (2009): *Patterns of Project Survival & Organisational Support: The National Youth at Risk. Program Sustainability Study*. Virginia State University, https://pubs.ext.vt.edu/content/dam/pubs_ext_vt_edu/350/350-800/350-800_pdf.pdf
- Pluye, P. – Potvin, L. – Denis, J.-L. (2004): Making Public Health Programs Last: Conceptualizing Sustainability. *Evaluation and Program Planning*, 27, 121–133. DOI:10.1016/j.evalprogplan.2004.01.001, https://www.researchgate.net/publication/222688643_Making_public_health_programs_last_Conceptualizing_sustainability
- Savaya, R. – Elsworth, G. – Rogers, P. (2009): Projected Sustainability of Innovative Social Programs. *Evaluation Review*, 33, 2, 189–205. DOI: 10.1177/0193841X08322860, https://www.academia.edu/13371363/Sustainability_of_Social_Programs_A_Comparative_Case_Study_Analysis

- Savaya, R. – Spiro, S. – Barak, R. E. (2008): Sustainability of Social Programs. A Comparative Case Study Analysis. *American Journal of Evaluation*, 29, 4, 478–493. DOI: 10.1177/1098214008325126
- Savaya, R. – Spiro, S. (2012): Predictors of Sustainability of Social Programs. *American Journal of Evaluation*, 33, 1, 26-43. DOI: 10.1177/1098214011408066, https://www.researchgate.net/publication/241643412_Predictors_of_Sustainability_of_Social_Programs
- Scheirer, M. A. (2005): Is Sustainability Possible? A Review and Commentary on Empirical Studies of Program Sustainability. *American Journal of Evaluation*, 26, 3, 320–347. DOI: 10.1177/1098214005278752
- Shediac-Rizkallah, M. C. – Bone, L. R. (1998): Planning for the Sustainability of Community-Based Health Programs: Conceptual Frameworks and Future Directions for Research, Practice and Policy. *Health Education Research*, 13, 1, 87–108. DOI:10.1093/her/13.1.87, <https://goo.gl/W1JFL2>
- Stirman, S. W. – Kimberly, J. – Cook, N. et al. (2012): The Sustainability of New Programs and Innovations: A Review of the Empirical Literature and Recommendations for Future Research. *Implementation Science*, 7, 17, DOI:10.1186/1748-5908-7-17, <https://implementationscience.biomedcentral.com/articles/10.1186/1748-5908-7-17>
- URL 1: The Cornerstone Consulting Group (2012): *End Games. The Challenge of Sustainability*. The Annie E. Casey Foundation, <https://folio.iupui.edu/bitstream/handle/10244/81/end%2520games.pdf?sequence=1>

MÁSKÉNT VÁLLALKOZÓK? TÁRSADALMI VÁLLALKOZÁSOK MA MAGYARORSZÁGON

ENTREPRENEURS OF AN OTHER KIND? SOCIAL ENTERPRISES IN HUNGARY TODAY

Huszák Loretta

PhD, egyetemi adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem Gazdálkodástudományi Kar
lhuszak@uni-corvinus.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány a magyarországi társadalmi vállalkozásokra fókuszál. A hazai civil szektor jelenlegi hátterét tekintve azt vizsgálja, hogy a társadalmi vállalkozói létforma lehet-e a társadalmi ügyeket képviselő civil szervezetek számára a fenntartható önfelfinanszírozás részleges vagy teljes eszköze. A társadalmi vállalkozások esetében gyakori probléma, hogy bár lelkesek és elkötelezettek a felvállalt társadalmi kihívással kapcsolatban, számos más kompetenciájuk hiányzik ahhoz, hogy valóban eredményesen és hosszú távon fenntarthatóan tudjanak működni. A tanulmány a társadalmi vállalkozások fontosabb sajátosságait és üzleti modelljét mutatja be – a gyakorlati példák mellett – elsősorban az Európai Unió támogatásával megvalósult nemzetközi SEFORIS-kutatás eredményeivel összefüggésben.

ABSTRACT

The study focuses on Hungarian social enterprises. The current reflection takes place against a backdrop of developments in the Hungarian civil sector that makes it insecure if operations of social enterprises aiming to solve critical social problems can be financed partially or in an optimal case even fully as social ventures. Simply put, social enterprises are enthusiastic organizations that exist to solve social or environmental challenges, but often lack of competences to achieve their goals in an effective and sustainable manner. The study demonstrates the major characteristics and business model of social enterprises – beside practical examples – primarily in connection with the results of international SEFORIS research carried out by the support of European Union.

Kulcsszavak: társadalmi vállalkozás, társadalmi kihívások, SEFORIS-kutatás, üzleti modell

Keywords: social enterprises, social challenges, SEFORIS research, business model

BEVEZETÉS

Magyarországon az elmúlt évtizedekben jelentősen megnövekedett a társadalmi vállalkozások száma. Ezek a szervezetek szerves részei az üzleti szektornak, és ugyanúgy haszontermelésre törekedve állítanak elő termékeket, és nyújtanak szolgáltatásokat, mint bármely más vállalkozás. Lényeges különbség azonban köztük és a hagyományos üzleti vállalkozások között, hogy a társadalmi vállalkozások a megtermelt nyereséget valamely társadalmi kihívás megoldására fordítják. A tanulmány a magyarországi társadalmi vállalkozások fontosabb jellemzőit tárja fel. A fő cél annak bemutatása – hazai és nemzetközi vizsgálatokra alapozva –, hogy milyen tevékenységi körökben és milyen üzleti modellek alapján működnek ma Magyarországon a társadalmi vállalkozások. Bár statisztikai szempontból viszonylag szűk szegmenst képeznek, ám felelősségvállalásuknak és példamutató tevékenységüknek köszönhetően sokkal jelentősebbek, ezért is érdemes jobban szemügyre venni őket. A fenntarthatóság számukra (is) kulcskérdés.

A TÁRSADALMI VÁLLALKOZÁS FOGALMA

Az angol elnevezésből (social entrepreneurship) eredeztetve a társadalmi vállalkozásokat magyarul szokás szociális vállalkozásoknak is nevezni. Mivel azonban a társadalmi vállalkozások tevékenysége semmiféleképpen nem szűkíthető le a szociális szektorra, ezért jelen tanulmányban a társadalmi vállalkozás elnevezést fogjuk használni. Az *Alternatív Gazdasági Lexikon* (URL1) meghatározása szerint egy társadalmi vállalkozás valamilyen társadalmi ügyet képvisel, azaz *társadalmi küldetése van*. A nyereségét a kedvezményezettjeire osztja, illetve a szervezet működtetésére fordítja, nem pedig a magántulajdonba forgatja vissza. Alapvetően tehát ugyanolyan bevételorientált vállalkozói forma, mint a tisztán üzleti alapú vállalkozások, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy társadalmi értéket kíván létrehozni. Az üzleti modelleket annak érdekében használja, hogy kreatív megoldásokat találjon társadalmi kihívások komplex és hosszú távú kezelésére (Krokos et al., 2017).

A definíciók nagy része nonprofitként határozza meg a társadalmi vállalkozásokat. A jog ellenben nem zárja ki a *forprofit* vállalkozásokat sem, és a nemzetközi tendencia egyértelműen afelé mutat, hogy terjedőben vannak a forprofit társadalmi vállalkozások is (Chhabra, 2015). Jellemző példák erre azok a vállalkozások, amelyek tartósan munkanélküli vagy hátrányos helyzetű személyeknek kívánnak segíteni, és ennek érdekében például éttermet működtetnek, amely nemcsak étellel látja el a hátrányos helyzetű embereket, de munkát is ad nekik, és ezáltal bevételhez is juttatja őket.

Különbséget kell még tenni a „valódi” társadalmi vállalkozások és az olyan, alapvetően az üzleti szektorban működő vállalkozások között, amelyeknek a küldetésük és/vagy fő üzleti céljaik között megtalálhatóak például a fenntarthatóság, a környezetvédelem, a foglalkoztatás bővítése vagy a szociális ellátások minőségének javítása. Ez a vállalati társadalmi felelősség, a CSR (Corporate Social Responsibility) területe (Győry, 2010).

NÉHÁNY PÉLDA A HAZAI TÁRSADALMI VÁLLALKOZÁSOK KÖRÉBŐL

Magyarországon a rendszerváltozás után gyors ütemben szaporodtak a különféle vállalkozások, amelyek a gazdaság különböző szegmenseiben és a térben differenciáltan jelentek meg (Kiss, 1995). A legnagyobb hányaduk a terciér szektorban és a főváros térségében koncentrálódik. Alapításukhoz a külföldi tőke is nagymértékben hozzájárult, főleg az 1990-es években. A hivatalos statisztikai adatok szerint az összes magyar vállalkozásból (kb. 1,2 millió) napjainkban közel 129 ezer a nonprofit és egyéb, nem nyereségérdekelt vállalkozás. A számuk szinte duplájára nőtt az ezredforduló óta. Közéjük tartozik a társadalmi vállalkozások döntő hányada is.

Az alább felsorolt társadalmi vállalkozások az ország különböző részeiben tevékenykednek, habár a fővárosban a legnagyobb az előfordulásuk. Többnyire az elmúlt években jöttek létre, és egy-egy valós társadalmi probléma megoldására tettek sikeres kísérletet. Tartós működésük, fennmaradásuk nagyon sok tényező függvénye. Az is szembeűnő a példák alapján, hogy ezek az élet legkülönbözőbb területein bukkannak fel. Nagyon sokrétű a társadalmi vállalkozások tevékenységi köre, és eltérő üzleti modelljük szintén további elemzési szempont. A maga nemében mindegyik releváns szerepet tölt be a társadalomban. Fontossági sorrend nélkül a következő társadalmi vállalkozásokat emeljük ki, bemutatva, hogy milyen tényező, társadalmi kihívás motiválta a létrejöttüket, és mi jellemzi a működésüket.

Otthon Segítünk Alapítvány (Magyarország tizenegy megyéjében)

Társadalmi kihívás: A három év alatti gyermekeket nevelő családokban gyakran előfordul, hogy a két-három évnyi gyermeknevelési távollét alatt a szülő elszigeteltté válik, és hogy a távollét után nem egyszerű visszatálni a munka világába. Magyarországon a két év alatti gyerekeket nevelő nők foglalkoztatási rátája 20% alatti (KSH, 2017). A családbarát, részmunkaidős állások nem jellemzőek a magyarországi munkaerőpiacra, még ha számuk növekvő mértéket mutat is (Piac és Profit, 2017).

Társadalmi vállalkozás: Az Otthon Segítünk Alapítvány valójában segítő szolgálatok hálózata. Olyan családoknak kínálják fel segítségüket, akik legalább egy iskoláskor alatti gyermeket nevelnek. Mindemellett projektjeikkel közre kívánnak működni a rugalmas, családbarát foglalkoztatási modellek elterjedésében a munkáltatóknál (HAT Alapítvány et al., 2017). A célcsoport számára *pro bono* vagy piaci ár alatt biztosítanak munkajogi tájékoztatást, karrier-tanácsadást, vállalkozásindítási tanácsadást vagy kommunikációs tréninget (Otthon Segítünk Alapítvány, 2017).

Hatpötyös Étterem (Székesfehérvár)

Társadalmi kihívás: Magyarországon alacsony a fogyatékkal élők foglalkoztatási rátája, és még mindig jelentős a nem akadálymentes turisztikai, illetve vendéglátóipari egységek száma, melyek így nem kínálnak megfelelő hozzáférést a fogyatékkal élők számára (Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége, 2016a, 2016b).

Társadalmi vállalkozás: A 2012-ben alapított székesfehérvári étterem Magyarország második olyan étterme (a szekszárdi Kék Madár Alapítvány által működtetett Ízlelő Étterem után), ahol megváltozott munkaképességű és sérült emberek dolgoznak. Az étterem magas színvonalú szolgáltatásai révén hallássérült és mozgáskorlátozott kedvezményezettek számára teremt képzési és munkalehetőséget, miközben tápláló és ízletes étkezési alternatívát kínál a helyi közösségnek (Hatpötyös Étterem, 2017).

Vigyázó Kéz Gyermekvédelmi Közhasznú Egyesület (Székesfehérvár)

Társadalmi kihívás: A gyermekvédelem Magyarországon több mint százéves múltra visszatekintő, rendkívül összetett szakpolitikai ágazat (KSH, 2012). 2016-ban mintegy 24 ezer gyerek és fiatal részesült gyermekvédelmi szakellátásban: körülbelül kétharmaduk nevelőszülőknél, a többiek pedig nevelőotthonokban éltek (Hintalovon Gyermekjogi Alapítvány, 2017). A családon kívül nevelkedő gyermekek helyzete sok szempontból nem előnyös. Az ENSZ Gyermekjogi Bizottsága által 2014-ben kiadott ajánlások kiemelik, hogy olyan komplex, családmegtartó (a gyerek családból való kiemelésének megelőzésére alkalmas) szakmai programokra lenne szükség, amelyeket Magyarországon 2016-ban csak civil szervezetek működtettek, elsősorban helyi szinten (Hintalovon Gyermekjogi Alapítvány, 2017).

Társadalmi vállalkozás: Az egyesület nyolcszáz nem családban (hanem nevelőotthonban, lakásotthonban) élő gyermek, illetve fiatal életkörülményeinek javítása érdekében dolgozik. Bár az egyesület éves árbevétele alacsony, tevékenységi körük igen komplex. Kiterjed képességfejlesztő foglalkozásokra a célcsoport számára és testvértalálkozók, testvértáborok szervezésére a különböző helyen,

állami gondozásban élő testvérek számára. Fokozott figyelmet fordítanak még a különböző lakás- és gyermekotthonokban gondozóként, nevelőként dolgozókra is, akiknek rendszeresen továbbképző és rekreációs programokat szerveznek. A Nevelőszülők klubja pedig a tapasztalatok és információk cseréjének platformja (Vigyázó Kéz Gyermekvédelmi Egyesület, 2017).

Ezeréves Gesztenyés Szociális Szövetkezet (Pécsbányatelep)

Társadalmi kihívás: A 19. század második felében kezdődött a Mecsek oldalában a bányászok lakta városrész kiépítése, amely a rendszerváltozás óta folyamatosan szegregálódik. Ma már jórészt csak tartósan munkanélküli, hátrányos helyzetű családok lakják a pécsi szénmedence ezen részét.

Társadalmi vállalkozás: A szociális szövetkezet fő tevékenységi köre egyfelől munkalehetőség biztosítása munkanélküli vagy tanuló tagjainak, másfelől egyéb, munkafeltételek teremtését, a szociális helyzet javítását elősegítő szolgáltatások nyújtása a tagjainak. 2017. január 1-jétől csak azzal létesíthető tagi munkavégzésre irányuló jogviszony, aki legalább három hónapja nyilvántartott álláskereső, vagy aki legalább három hónapja közfoglalkoztatási jogviszonyban áll (2016. évi CXLV. jogszabály). A 2016-ban alapított, tehát még kezdeti szakaszú Ezeréves Gesztenyés Szociális Szövetkezet a helyi szelídgesztenye feldolgozásával és a mecseki szelídgesztenye-termelőkkel való hosszú távú együttműködéssel kíván enyhíteni a foglalkoztatási gondokon és a terület hátrányos helyzetén (Ezeréves Gesztenyés Szociális Szövetkezet, 2016).

Szárazréti Közösségi Kert (Székesfehérvár)

Társadalmi kihívás: Ma a szupermarketekben árusított termékek nagy része jelentős távolságból érkezik, ipari módon kerül előállításra, és rengeteg csomagolóelemet tartalmaz. A városban élők között növekszik a környezettudatos életmódra törekvők száma, akiknek fontos, hogy az elfogyasztott élelmiszerrel ne növeljék a negatív környezeti hatást, így téve a társadalom egészének egészségesebb jövőjéért. Egy jól működő, életképes társadalom fő ismérve, hogy önszerveződésre képes, melynek alapja az emberek között meglévő kapcsolatok szövevényes rendszere. Ha ezek a kapcsolatok ritkulnak, akkor a társadalom atomizálódik, elszigetelt egyénekre eshet szét.

Társadalmi vállalkozás: A Szárazréti Közösségi Kertet működtető Székesfehérvári Kertbarát Egyesület alapvetően nonprofit formában működik. A céljaik közé sorolható egyrészt a kertbarát kultúra továbbfejlesztése és az azzal kapcsolatos ismeretek széles körű terjesztése; másrészt az egyesület civil szervezetként szemléletformáló programokat, gyakorlati műhelymunkákat, termelői találkozásokat is szervez, s ezzel próbál hozzájárulni a természet és környezet megóvásához, a védelem fontosságának hirdetéséhez (Székesfehérvári Kertbarát Egyesület,

2017). Több példa is létezik Magyarországon (pl. a Szatyor Bolt Budapesten), melyek azt mutatják, hogy hasonló közösségi kezdeményezések társadalmi vállalkozássá fejlődhetnek.

Zöld Kör Egyesület (Hajdúböszörmény)

Társadalmi kihívás: Az Egyesület 1991 őszén alakult Hajdúböszörményi Ifjúsági Természetvédő Kör néven. Akkoriban a környezeti nevelés és a természetvédelmi ismeretek hiánya komoly társadalmi problémát jelentett Hajdúböszörmény vonzáskörzetében (és Magyarország más részein is).

Társadalmi vállalkozás: A társadalmi vállalkozás tevékenységei közé tartozik a papírhulladék gyűjtése és értékesítése újrahasznosítási célból, mely tevékenység által a Zöld Kör a közvetlen küldetésbeli hasznon túl további pénzügyi forrásokat is teremt társadalmi céljainak megvalósítására. Az évek során fokozatosan kapcsolódtak be a környezet- és fogyasztóvédelembe, a területfejlesztésbe és az ökoturisztikába, valamint közösségi és társadalmi részvételt erősítő tevékenységekbe. Ökoiskola-koordinátori képzéseket szerveznek, részt vesznek óvodai októprogramokban és környezetvédelmi tanácsadásban is (Zöld kör, 2017).

MI JELLEMZI A HAZAI TÁRSADALMI VÁLLALKOZÁSOKAT A SEFORIS-KUTATÁS TÜKRÉBEN?

A társadalmi vállalkozások tevékenységi köre és üzleti modellje igen széles spektrumú, de közös tulajdonságuk, hogy működésükkel valamilyen társadalmi problémára próbálnak megoldást nyújtani, és a megtermelt profitot oda forgatják vissza. A magyarországi civil szektor jelenlegi hátterét tekintve csak remélhető, hogy a társadalmi vállalkozói létforma a társadalmi ügyeket képviselő szervezetek legalább részleges, ideális esetben teljes önfinanszírozásának fenntartható eszköze lehet. A társadalmi vállalkozások esetében igen gyakori, hogy bár lelkesek és elkötelezettek a felvállalt társadalmi probléma megoldásában, illetve javításában, számos más kompetenciájuk hiányzik ahhoz, hogy valóban eredményesen és hosszú távon fenntarthatóan működhessenek.

2015-ben az Európai Unió támogatásával megvalósult nemzetközi SEFORIS-konzorcium kilenc országot, köztük Magyarországot is érintő vizsgálatban több mint ezer társadalmi vállalkozást elemzett (SEFORIS, 2016). Magyarországon 122 társadalmi vállalkozás képviselőivel készítették mélyinterjút, ami szerény hányada (20–25%) lehetett az összes társadalmi vállalkozásnak. Ahol lehetséges volt, ott a kapott eredményeket összehasonlították egy 2009-es, szintén az EU által támogatott nemzetközi kutatás eredményeivel, így adva lehetőséget a változások nyomon követésére (Európai Bizottság, 2011).

A vizsgált magyar társadalmi vállalkozások túlnyomó része (90%) több mint öt éve alakult. A zömük (79%) nonprofit kft.-ként tevékenykedett. Ez nem vélet-

len, mert a jogi személyiségű társas vállalkozások körében a kft. a legkedveltebb szervezeti forma ma is, ami számos előnyös adottságának tulajdonítható (Petheő, 2009). Népszerűségben ezt követte a szociális szövetkezeti forma (9%). Arra, hogy közhasznúak-e a vizsgált társadalmi vállalkozások, a SEFORIS-elemzés nem tért ki, bár az adatfelvétel idején már érvényben volt a jelenleg is hatályos rendelkezés (2006. évi V. törvény a cégnyilvánosságról... 9/F § (6)). A SEFORIS tapasztalata szerint a magyar társadalmi vállalkozások leginkább helyi vagy országos szintű változásokat szerettek volna elérni a célcsoportjaik támogatásán keresztül, nem pedig globális méretűeket.

A társadalmi vállalkozások egyik megkülönböztető jelzője, hogy társadalmi hatás elérésére törekednek. A SEFORIS-vizsgálat során kapott adatok alapján Magyarországon a társadalmi vállalkozások releváns társadalmi célokat fogalmazznak meg maguk számára küldetesként, viszont a gazdasági funkció mérsékeltebb fontosságot élvez. Ez arra utal, hogy ezek a szervezetek kevésbé a gazdasági, illetve pénzügyi sikerre fókuszálnak, sokkal inkább a társadalmi változás elérését helyezik előtérbe. Johanna Mair kutatásvezető professzor (Hertie School of Governance) ezzel összefüggésben azt mondta, hogy: „Megfigyeltük, hogy a társadalmi vállalkozások fenntartható, ún. hibrid szervezetek. Miközben a bevételek és a finanszírozási források létfontosságúak a túlélés szempontjából, továbbra is szigorúan védik társadalmi küldetésüket, függetlenül attól, hogy régi bútorokat hasznosítanak újra vagy a hulladék újrahasznosításával foglalkoznak-e” (NESSt Magyarország, 2017, 15).

A társadalmi vállalkozás egyedi, vegyes szervezeti formát képvisel, amely működésében egyesíti a társadalmi és az üzleti szempontokat. Az EU gazdasági tevékenységekre vonatkozó statisztikai osztályozó rendszere (NACE) alapján a magyar társadalmi vállalkozások 60%-ának fő tevékenysége vagy a „közösségi és társadalmi szolgáltatások” körébe esik, vagy pedig az „egészségügyi és szociális munka” szektorba. Ezeket követi az „oktatási” szektor (16%). Mindebből arra lehet következtetni, hogy Magyarországon még viszonylag kevés társadalmi vállalkozás nyújt üzleti szolgáltatásokat.

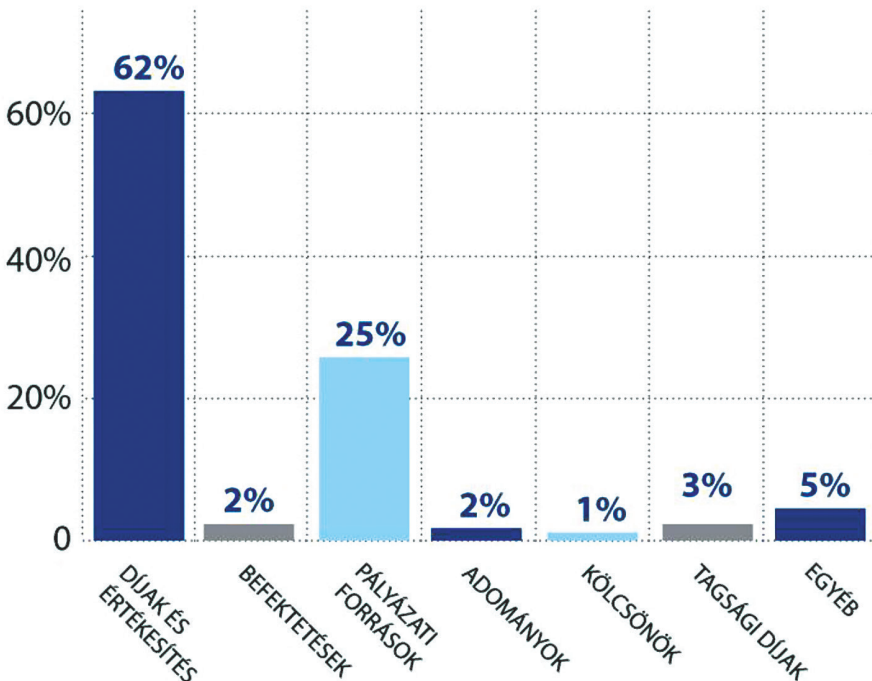
A szociális szektorok maguk is sokfélék. Ezeket segít kibontani a Nonprofit Szervezetek Nemzetközi Osztályozási Rendszere (ICNPO), ami alapján azt látjuk, hogy a szűkebben vett szociális szolgáltatások (27%) mellett egyre nagyobb a „fejlesztés és lakhatás” szektorú tevékenységek aránya is (24%).

Kulcsfontosságú, hogy működési modelljük alapján a szervezetek hogyan kívánják gazdasági bevételt generálni, hiszen csak ezek segítségével tudják elérni a megcélzott társadalmi hatást. A SEFORIS projekt eredményei azt mutatták, hogy vannak átfedések a modellekben, azaz egy-egy szervezet több modellt ötvözve próbál bevételhez jutni. Magyarországon túlsúlyban van a szolgáltatási modell (54%), amikor a szervezet közvetlenül adja el szolgáltatásait a célcsoportnak és/vagy az ügyfeleknek. A díjából származó bevételekből finanszírozzák a szociális szolgáltatásaikat. Hasonlóan erősen képviselt (49%) és csak részben eltérő

modell a szolgáltatástámogatási működési forma, ahol a szervezetek üzleti és társadalmi funkciói különválnak. A társadalmi vállalkozás termékeket vagy szolgáltatásokat árúsít külső piacokon, hogy az abból származó bevételből fedezzék a társadalmi szolgáltatásaik költségeit. Némileg meglepő, hogy a foglalkoztatási modell Magyarországon csak kevésbé elterjedt: mindössze a megkérdezett vállalkozások 16%-a nyújtott közvetlen munkahelyet és munkahelyi képzést a célcsoportjai számára, és generált bevételt az alkalmazásukon keresztül.

Rendkívül fontos a társadalmi vállalkozások bevételképző tevékenysége is. Mint ahogyan arra a SEFORÍS-kutatás is kitért, ezen a téren nagy változások következtek be az elmúlt öt évben. Ma a pályázati források már sokkal kisebb hányadot képeznek, és megnőtt az értékesítésből származó, vagyis a közvetlen piaci alapú bevételek mértéke. Mindezek azt igazolják, hogy a közelmúltban növekvő jelentőségre tett szert a gazdasági irányultság, és erősödött a vállalkozói beállítottság a magyarországi társadalmi vállalkozások körében (1. ábra).

PÉNZÜGYI FORRÁSOK - MAGYARORSZÁG

1. ábra. Társadalmi vállalkozások pénzügyi bevételei, 2015

(forrás: SEFORIS, 2017, 17.)

A megkérdezett vállalkozások több mint egynegyede számolt be legalább 150 millió forintos éves bevételről. Majdnem ugyanennyien kevesebb mint 25 millió forintos bevételből gazdálkodtak. Érdekes módon öt év alatt a 300 millió Ft-os bevétel fölötti éves összegből gazdálkodó társadalmi vállalkozások száma 3%-kal nőtt, ellenben a kevesebb mint 25 millió Ft bevételt termelő szervezetek aránya 12%-kal csökkent, még ha a SEFORIS-kutatás időtartama alatt (2013-tól 2014-ig) bevételnövekedést is tapasztaltak.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az elmúlt évtizedekben egyre szélesedett a társadalmi vállalkozások köre Magyarországon. Jelentőségük nemcsak gyarapodó számuk miatt, hanem a felvállalt tevékenységek miatt is nő. Ezek a szervezetek *változtatók*. Rámutatnak a társadalmi kihívásokra és arra, hogy mi nem működik, valamint megoldásokat kínálnak a problémákra. Talán a legfontosabb jellemzőjük, hogy nemcsak felismerik a hiányosságokat, de megpróbálnak választ is adni rájuk, optimális esetben innovatív módon, társadalmi többletértéket generálva. A társadalmi vállalkozások olyan ügyekért dolgoznak, amelyeket adott időben sem a piac, sem az állam nem tud megoldani vagy nem „lát”.

A társadalmi vállalkozások központi vezérelve nem a nyereségtermelés, hanem valamilyen társadalmi feladat vagy igény megoldása. Éppen ezért teljesítményalapú bevételből kívánják fenntartani magukat (és nem, például, támogatásokból), mint ahogyan ezt a SEFORIS-vizsgálat ki is mutatta. Ez mindenképpen pozitív és üdvözlendő törekvés.

Gazdasági aspektusból a nagyon sok lábbon állás, vagyis a túl széles profil általában nem tekinthető megfelelő stratégiának (Buzás et al., 2003.) A társadalmi vállalkozások oldaláról nézve a több lábbon állás a bevételek diverzifikációjának, végső soron a szervezetek életképességének az egyik biztosítéka. A változó piaci körülményekhez igazodva, kellő rugalmassággal a jövedelmezőbben művelhető szegmensek irányába célszerű elmozdulniuk. Az is jól látható, hogy Magyarországon a társadalmi vállalkozások egyre tudatosabbak pénzügyi, vezetési, szervezeti és minőségbiztosítási szempontból, ami pozitívan hat a fenntarthatóságukra is.

IRODALOM

2006. évi V. törvény a cégnyilvánosságról, a bírósági cégeljárásról és a végelszámolásról. https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0600005.TV
2016. évi CXLV. törvény az egyes foglalkoztatási tárgyú törvények módosításáról. https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1600145.TV&timeshift=ffffff4&txrefere=00000001.TXT
- Buzás N. – Kállay L. – Lengyel I. (2003): *Kis- és középvállalkozások a változó gazdaságban*. PHARE HU008-02-04 Kis- és középvállalkozások projekt. Szeged: JATEPress, <http://www.eco.u-szeged.hu/download.php?docID=40152>

- Chhabra, E. (2015): *Social Enterprise vs. Non-Profits: Is There Really a Difference?* <https://www.forbes.com/sites/eshachhabra/2015/01/31/social-enterprise-vs-non-profits-is-there-really-a-difference/#21039b0628e0>
- Európai Bizottság (2011): *Social Business Initiative*. http://ec.europa.eu/growth/sectors/social-economy/enterprises_hu
- Ezeréves Gesztenyés Szociális Szövetkezet (2016): *Vízió*. <http://gesztenyes.com/V%C3%ADzi%C3%B3.html>
- Győry Zs. (2010): *CSR-on innen és túl*. PhD-értekezés. Budapest: Corvinus Egyetem, http://phd.lib.uni-corvinus.hu/552/1/gyori_zsuzsanna.pdf
- HAT Alapítvány et al. (2017): *Vissza nem térítendő támogatás kis- és középvállalkozások fejlesztésére – pályázat*. <http://hatalapitvany.wixsite.com/ezhat1/blank>
- Hatpötyös Étterem (2017): *Rólunk*. <https://www.hatpottyos.hu/rolunk>
- Hintalovon Gyermekjogi Alapítvány (2017): *Gyermekjogi jelentés 2016*. Budapest: Hintalovon Gyermekjogi Alapítvány, http://www.hintalovon.hu/Hintalovon_jelentes-2016.pdf
- Kiss É. (1995): A fővárosi és a Pest megyei ipar. *Statistikai Szemle*, 73, 1, 59–74. http://www.ksh.hu/statszemle_archivum#year=1995&issue=01
- KSH (2012): *Állami gondoskodástól a mai gyermekvédelemig*. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/allamigondoskodas.pdf>
- KSH (2017): *Munkaerő-piaci folyamatok, 2017*. I. negyedév. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mpf/mpf1703.pdf>
- Krokos A. – Koppányi R. – Lábás I. et al. (2017): Sikeres társadalmi vállalkozások nyomában. A Miprodukt Kft. hátterének, működésének és eredményének elemzése. In: Lipták Katalin (szerk.): *Társadalmi innováció és felelősségvállalás Észak-Magyarországon*. Miskolc: Miskolci Egyetem, 34–42. http://real.mtak.hu/55728/1/Tarsadalmi_innovacio_fel_EszakM_u.pdf
- Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége (2016a): A Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége javaslata a turizmusról szóló törvénytervezethez. http://www.meosz.hu/wp-content/uploads/2016/09/20160812_MEOSZ-javaslatok_turizmus_honlapra.pdf
- Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége (2016b): Új turisztikai stratégia megalkotását javasolja a MEOSZ. *Humanitás*, 36, 8, augusztus 6–7. http://www.meosz.hu/wp-content/uploads/2015/11/HUMANITAS-2016_08-WEB.compressed.pdf
- NESST Magyarország (2017): *Mi ösztönzi a sikeres társadalmi vállalkozásokat? – SEFORIS kutatás eredményei*. 2017. június 3. <http://www.nesst.org/magyarorszag/seforis-kutatas-eredmenyei>
- Otthon Segítünk Alapítvány (2017): *Küldetésnyilatkozat*. <http://www.otthonsegitunk.hu/rolunk/k%C3%BCldet%C3%A9nyilatkozat/>
- Petheő Attila István (2009): *A vállalati társadalmi felelősségen túl: A szociális vállalkozás*. PhD-értekezés. Budapest: Corvinus Egyetem
- Piac és Profit (2017): *A cég érdeke a magánéletbarát munkahely*. http://www.piacessprofit.hu/kkv_cegblog/a-ceg-erdeke-a-maganeletbarat-munkahely/
- SEFORIS (2016): *The State of Social Entrepreneurship*. <http://www.seforis.eu/> (2017. 09. 29.)
- Székesfehérvári Kertbarát Egyesület (2017): *Alapszabály*. <http://kertbarik.hu/index.php/dokumentumok/alapszabaly>
- Vigyázó Kéz Gyermekvédelmi Egyesület (2017): *Rólunk*. <http://www.vigyazokez.hu/rolunk/>
- Zöld kör (2017): *A szervezet története*. <https://www.zoldkor.net/a-szervezet-tortenete-adatai.html>
- URL1: *Alternatív Gazdaság Lexikon*. http://hu.alternativgazdasag.wikia.com/wiki/Alternat%C3%ADv_Gazdas%C3%A1g_lexikon

A KOMMUNIKÁCIÓ, A TUDÁSÁTADÁS ÉS A TÁMOGATÁS SZEREPE A TÁRSADALMI VÁLLALKOZÁSOK SIKERÉBEN

ROLE OF COMMUNICATION, KNOWLEDGE TRANSFER AND SUPPORT IN THE SUCCESS OF SOCIAL ENTERPRISES

Kunsági Andrea

PhD, főiskolai docens, Wekerle Sándor Üzleti Főiskola
kunsagi.andrea@t-online.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Az alulról jövő kezdeményezések, társadalmi vállalkozások küldetése valamilyen társadalmi ügy szolgálata, jobbá tétele, akár a profitábilis vállalkozói szempontok háttérbe szorításával is a nonprofit cél megvalósítása. A fenntarthatóság azonban megköveteli az anyagi támogatottságot vagy a tevékenységekből fakadó profitabilitást, ami a vállalkozást önfenntartóvá, a megszerzett javakat a működőképesség érdekében visszaforgathatóvá teszi. Az alulról jövő kezdeményezések gyakran szép cél érdekében, de nem feltétlenül minden szükséges tudás, ismeret birtokában születnek. A tanácsadók, közvetítők, *coach*ok hivatottak annak a tudásbázisnak az átadására, személyre szabására, közkinccsé tételére, amelynek az újralfedezése sokkal több erőforrást emésztene fel a társadalmi vállalkozásoktól, míg egymástól, a jó példákól és egymás megismerhető hibáiból tanulva eredményesebben, sikeresebben és összehangoltabban tudnak működni céljaik és a társadalom érdekében. Ezek a vállalkozások ugyanakkor hű tükrei tudnak lenni a társadalmi érettségnek és egyúttal motorjai is a társadalmi érésnek, fejlődésnek. Ezért is fontos a megfelelő kommunikáció megtanulása és biztosítása a szervezetek között és a társadalom szélesebb rétegei felé.

A civil szervezetekben, az önkormányzatokban és a nonprofit szektor vállalkozói szervezeteiben egyaránt megjelenik az igény a CSR (Corporate Social Responsibility, vállalati társadalmi felelősség) menedzsmentre, a tudásátadásra, a vezetői támogatásra. Ezekben a szervezetekben még inkább jellemző, hogy a vezetői szemlélet meghatározza a szervezet működését, mindennapjait, lehetőségeit és korlátait. A pénzügyi mutatókkal kevésbé mérhető tevékenységek esetén nehezebb a prioritásokat egyértelműen kezelni. A vezetői attitűd meghatározó segítőjévé vagy gátjává tud válni a szervezetnek.

Mekkora jelentőségű a példa, a társadalmi vállalkozások mekkora szerepet játszhatnak a jövőnk alakításában?

Néhány példa segítségével szeretném bemutatni a segítő szervezetek működésének segítőit, hogy példákkal a társadalmi vállalkozások fenntarthatóságához és az alulról jövő kezdeményezések létrehozásához is lendületet, lelkesedést adjunk.

ABSTRACT

The mission of grassroots initiatives, social enterprises is to serve or improve some sort of social affairs, realizations of non-profit purposes – even underplaying the entrepreneurial profitability aspects as well. The sustainability, however, requires the financial support or the profitability deriving from the activities, making the enterprises self-sustaining, making the acquired assets rewrapped for operational purposes. The grassroots initiatives often come into being for attractive purposes, but not necessarily have all of the knowledge and information needed. This knowledge base is meant to be transferred, personified and made public property by devoted consultants, mediators and coaches, which being re-discovered from scratch would crave for much more resources of the social enterprises, however learning from good examples, from each other and from each other's recognizable mistakes they could function more efficiently, more successfully and more coordinated for the sake of their purposes and the society. Yet these enterprises can properly mirror societal maturity, and in addition, can be a driving force for societal maturation and development. That is why it is also important to learn and ensure proper communication between the organizations and towards the broader layers of society. Civilian organizations, local governments and entrepreneurial organizations of the non-profit sector are in need for CSR management, knowledge transfer and managerial support. It is even more characteristic for such organizations that the managerial view determines ordinary operations, workdays, opportunities and barriers. In case of activities, being less measurable by financial indicators, it is a more difficult task to unambiguously handle priorities. Managerial attitude may be either a determining helper or a decisive obstacle for the organization. How relevant is the precedent? How important is the role of societal enterprises have in framing of our future? By presenting several examples I introduce the helpers of these assistant organizations to the readers through their giving impetus to the sustainability of social enterprises and the creation of grassroots initiatives with enthusiasm.

Kulcsszavak: társadalmi vállalkozás, civil szervezetek, fenntarthatóság, vezetői attitűd

Keywords: social enterprises, civilian organizations, sustainability, managerial attitude

BEVEZETŐ

A tanulmány a magyarországi társadalmi vállalkozásokat fenyegető veszélyek elkerülhetősége és a fenntarthatóság szempontjait is figyelembe vevő sikerességének főbb tényezőit kívánja bemutatni. Legfőbb célja, hogy megismertesse a lehetőségeket és az azokra szerveződő segítő szervezeteket, illetve általuk a társadalmi vállalkozások piacán nyújtott szolgáltatásokat, amelyek a társadalmi vállalkozások tudásbázisának, információátadási gyakorlatának fejlesztésével, a már megismert és gyakorlatban sikeresen alkalmazott szakmai és gazdálkodási tudás átadásával, valamint a társadalmi vállalkozásokkal együtt járó pszichés terhelés csökkentésével foglalkoznak.

A társadalmi vállalkozások olyan szervezetek, amelyek az üzleti alapon működő vállalkozásokhoz hasonlóan pénzügyileg önfenntartóak, azonban elsődleges céljuk nem a profitmaximalizálás, hanem egy általuk fontosnak tartott társadalmi cél megvalósítása. Az alulról jövő kezdeményezések, társadalmi vállalkozások küldetése valamilyen társadalmi ügy szolgálata, jobbá tétele, akár a profitábilis vállalkozói szempontok háttérbe szorításával is a nonprofit cél megvalósítása érdekében. A fenntarthatóság azonban megköveteli az anyagi támogatottságot vagy a tevékenységekből fakadó profitabilitást, ami a vállalkozást önfenntartóvá, a megszerzett javakat pedig a működőképesség érdekében visszaforgathatóvá teszi számukra.

NEMES CÉLOK – SIKERES MEGVALÓSÍTÁS

A Fruit of Care, a Down Alapítvány és az Egyenlő Esélyekért Alapítvány és a Maacraft szociális műhely példája

A Fruit of Care fogyatékkal élők és hátrányos helyzetűek foglalkoztatásával különféle ajándéktárgyakat, illatszereket állít elő. Termékeit magánszemélyeknek és vállalkozásoknak egyaránt értékesíti. A társadalmi cél itt a fogyatékkal élők és a hátrányos helyzetűek társadalmi integrációjának segítése, mely cél elérését a termékek eladásából szerzett önálló jövedelmük is segíti (URL 1). Számos hasonló példa van Magyarországon működő társadalmi vállalkozásokra: a Szivárvány Lakóotthon és Kertészet Budapesten, a Down Alapítvány több kerületben is működtet hasonló foglalkoztatókat, akárcsak az Egyenlő Esélyekért Alapítvány, amely több szakterületen foglalkoztat fogyatékkal élőket, és lakhatást is biztosít nekik Csömörön. A Miskolci Autista Alapítvány, a Maacraft szociális műhelyben kézműves alkotók bevonásával támogatja és fejleszti alkotó munkavégzésre a foglalkoztatottjait. A sikeres modell elterjesztésére franchise hálózatban gondolkodnak.

A Salva Vita Alapítvány

A Salva Vita Alapítvány közvetítő szervezetként az önálló életvitel és a munkavállalás terén kezdte el fogyatékosokat segítő tevékenységét. Miután világossá vált, hogy az iskola nem készíti fel őket a munkavégzésre, programjaikat az iskoláknak és a munkáltatóknak egyaránt kínálják, nemzetközi ismereteket alkalmaznak, például az USA-ban tanulták a Támogatott Foglalkoztatás szolgáltatást, majd magyar viszonyokra adaptálták. Kezdetben értelmi sérülteknek szolgáltattak, később kiterjesztették tevékenységüket más fogyatékos csoportokra, autistákra és megváltozott munkaképességűekre is.

ALULRÓL JÖVŐ KEZDEMÉNYEZÉSEK A TÁRSADALMI ÉRETTSÉG TÜKRÉBEN – SZÜKSÉGLETEK, VÁGYAK, NORMÁK ÉS AZ EGYENSÚLY KÉRDÉSE

Az alulról jövő kezdeményezések gyakran szép cél érdekében, de nem feltétlenül minden szükséges tudás, ismeret birtokában születnek. Gyakran mecénások, az érintettek hozzátartozói látják meg a szükségben a lehetőséget. A feladatokhoz szakértő munkatársakra, gazdasági, gazdálkodási ismeretekre, információra és teherbírásra van szükség. A tanácsadók, közvetítők, coachok hivatottak annak a tudásbázisnak az átadására, személyre szabására, közkinccsé tételére, amelynek az újrafelfedezése sokkal több erőforrást emésztene fel a társadalmi vállalkozásoktól, míg egymástól, a jó példákban és egymás megismerhető hibáiból tanulva eredményesebben, sikeresebben és összehangoltabban tudnak működni céljaik és a társadalom érdekében. Ezek a vállalkozások ugyanakkor hű tükrük tudnak lenni a *társadalmi érettségnek*, és egyúttal motorjai is a társadalmi érésnek, fejlődésnek. Ezért is fontos a megfelelő kommunikáció megtanulása és biztosítása a szervezetek között és a társadalom szélesebb rétegei felé.

A civil szervezetekben, az önkormányzatokban és a nonprofit szektor vállalkozói szervezeteiben egyaránt megjelenik az igény a CSR (Corporate Social Responsibility, vállalati társadalmi felelősség) menedzsmentre, a tudásátadásra, a vezetői támogatásra. Ezekben a szervezetekben még inkább jellemző, hogy a vezetői szemlélet határozza meg a szervezet működését, mindennapjait, lehetőségeit és korlátait. A pénzügyi mutatókkal kevésbé mérhető tevékenységek esetén nehezebb a prioritásokat egyértelműen kezelni. A *vezetői attitűd* meghatározó segítőjévé vagy gátjává tud válni a szervezetnek.

A társadalmi vállalkozás valamilyen *társadalmi ügyet képvisel, társadalmi küldetése van*. Tükrözi tehát a társadalmat, amelynek szükségleteire, vágyaira koncentrálna, normáihoz vagy éppen abnormáihoz igazodva az egyensúlyt igyekszik segíteni. Problémákat old meg, és kevésbé célja a profit, mint a vállalkozásoknak általában. Ha nem is feltétlenül nonprofit jellegű, a profit is a társadalmi célokat szolgálja.

A társadalom érettsége koronként és régióként változó. Sigmund Freud idejében a túl szigorú, normatív társadalom tüneteként tekintett neurózis és a hisztéria indította hódító útjára a pszichoanalízist. Ma már társadalmi jelenségek vizsgálatára is alkalmazható elméleti keretként az analitikus orientáció kínálkozik. A pszichológiai iskolák fejlődése és elágazása Freud óta rendkívül sokoldalú és egymást is inspiráló fogalmakat, nézőpontokat generált. A kiindulópontként kezelt freudi ösztön-én, én és felettes én koncepcióból a ma olyannyira divatos tranzakcióanalízis gyermeki én, felnőtt én és szülői én fogalmaiban megjelennek a társadalmi szerepek, a kommunikáció, annak több síkon zajló üzenete, a kódolás és a dekódolás sajátosságai és az elméleti modell egyensúly lehetőségét teremtő eszköztára.

Hogyan nyilvánul meg ma Magyarországon a társadalmi norma, hogyan hat a családi, iskolai és társadalmi szocializáció?

Hogyan nyilvánulnak meg társadalmi szinten a vágyak, szükségletek? Van-e egyéni út? Vannak-e generációs jellemzők? Van-e trend, tendencia?

Hogyan válhatnak a társadalmi vállalkozások, alulról jövő kezdeményezések a társadalmi érés eszközévé, katalizátorává?

Hogyan kezelhető a társadalom éretlensége? Hogyan kezelhetők a tünetek?

SEGÍTŐK SEGÍTŐI

Mekkora jelentőségű a példa, a társadalmi vállalkozások mekkora szerepet játszhatnak a jövőnk alakításában?

Néhány példa segítségével szeretném bemutatni a segítő szervezetek működésének segítőit, hogy példáikkal a társadalmi vállalkozások fenntarthatóságához és az alulról jövő kezdeményezések létrehozásához is lendületet, lelkesedést adjunk.

A *coaching* tevékenységnek mindenhol létjogosultsága van, ahol emberi döntéseken múlnak üzleti folyamatok, szakmai munka, emberi tevékenységek. A társadalmi vállalkozások jó része szociális vagy egészségügyi területen tevékenykedik. Ezek esetében különösen, de minden emberekkel foglalkozó segítő szakmában szakmai és emberi korlátot jelent a segítőik teherbírása, kapacitása. A kiégés veszélye jobban fenyeget a humán szférában általában, de a nonprofit szektorban is, mint a pénzügyi alapon jól értékelhető profitorientált vállalkozói szektorban. A kiégés elkerülhető vezetői döntésekkel, tréningekkel, szakmai rotációval, szabadságolással és minden monotóniát, túlterhelődést megszakító, de ritmust, hasznosságot adó beavatkozással, tanáccsal.

A legfőbb fenntarthatósági probléma a társadalmi vállalkozások esetén a nonprofit szektor gazdasági fenntarthatósága. Elegendő támogatóra, megfelelő gazdálkodási ismeretre és részben profitot termelő tevékenységekre is szükség van ahhoz, hogy a nonprofit cél megvalósulhasson.

NESST, a társadalmi vállalkozások katalizátora

A NESSt olyan fenntartható társadalmi vállalkozásokat fejleszt, melyek kritikus társadalmi problémákat oldanak meg feltörekvő piaccgazdaságú országokban (URL 2). A NESST Europe Nonprofit Kft. támogatási rendszere 1997 óta működik, és az ötlet megszületésekor pénzügyi befektetéssel támogatja a vállalkozás elindítását, ezt követően többirányú szakmai támogatást nyújt az üzleti és vállalkozói készségek fejlesztéséhez, majd a folyamat végén a kapcsolati tőkéhez való hozzájárulást segíti (1. ábra).

1. ábra. A NESsT támogatási rendszerének három pillére
(URL 2)

Seed Kisvállalkozás Fejlesztési Alapítvány

A Seed Kisvállalkozás Fejlesztési Alapítvány az esélyteremtés, a fenntarthatóság és a versenyképesség hármásának szem előtt tartásával pályázatokat, tréningeket, üzleti segítséget szolgáltat. Rugalmas vállalkozási projektjük keretében a rugalmas foglalkoztatás elterjesztésére, munkakörök átalakítására vállalkoznak. Dobbantó projektjük vállalkozónők pénzügyi képzését és felkészítését végzi, az üzleti terven túl az önálló vállalkozói létre való átállásra tanítanak. Klubokkal segítik az aktív kapcsolattartást, és a jó példák átadását. Korábban Gyere vissza programjukkal segítették a kisgyermekük gondozásából munkába álló szülők visszatérését. WIN programjukkal vállalkozónők kompetenciafejlesztésére vállalkoztak. Nanny programjukkal a nők vállalkozóvá válását kívánták elősegíteni a Női Vállalkozók Magyarországi Hálózatát létrehozva, akárcsak a Mentor-Net programmal, ahol vállalkozónők mentorálását vállalták. Demetrae programjukkal a mezőgazdasági pályaválasztás és képzés módszertanát a nemek közötti különbségekre alapozva dolgozták ki. Felnőttképzési intézmények tapasztalatcserejére és nemzetközi együttműködésére jött létre a Successful Women for the Successful Europe programjuk. Tematikus programjaik között ma is aktuálisak: a Vállalkozói Inkubátor Program, a Vállalkozói Mentor Program és a Vállalkozónői Kompetenciafejlesztő Program. Küldetésük „a fenntarthatóság és esélyegyenlőség előmozdítása az etikus, tudatos és hatékony vállalkozói magatartás népszerűsítésén és fejlesztésén keresztül” (URL 3).

Budapesti Vállalkozásfejlesztési Közalapítvány

A közalapítványt a Főváros Közgyűlése hozta létre a budapesti mikro-, kis- és középvállalkozások fejlesztése céljából Budapest gazdaságának élénkítése érdekében. Kisösszegű pénzügyi szolgáltatásokat nyújt mikrovállalkozásoknak, és nem pénzügyi, üzletfejlesztési szolgáltatásokat kis- és középvállalkozásoknak is. Legfőbb célcsoportja a női és a fiatal vállalkozók köre (URL 4).

PiacTárs projekt

A projekt célja a társadalmi célú vállalkozások dinamizálása és stabilizálása – piacképes termékek és szolgáltatások előállításának ösztönzése révén, fenntartható üzleti modell alapján – tartós foglalkoztatási lehetőségek létrehozására. Ezt az OFA – Országos Foglalkoztatási Közhasznú Nonprofit Kft. és az IFKA – Iparfejlesztési Közhasznú Nonprofit Kft. által alkotott konzorcium 2016 óta működteti. E cél érdekében az OFA Nonprofit Kft. térítésmentes szakmai szolgáltatásokat biztosít (tanácsadások, szakterületi tanácsadások, mentorálás, tudásbővítő rendezvények, hálózatosodást támogató rendezvények, társadalmi vállalkozási sztenderdek kialakítása és bevezetése, projektlátogatások, piaci jelenlétet erősítő *online* szolgáltatások stb.), melyek a társadalmi vállalkozások versenyképes, fenntartható piaci működését segítik (URL 5).

Impact Accelerator

Az Impact Accelerator-t a Civil Support Nonprofit Kft. hozta létre annak érdekében, hogy a sikeres társadalmi vállalkozások által jobb helyé válják Magyarországon. A pozitív társadalmi hatás és a pénzügyileg sikeres vállalkozás összeegyeztettségét képviselve, ennek eléréséhez folyamatos fejlesztést ajánl.

A hat–kilenc hónapos fejlesztési program során a társadalmi vállalkozások az Impact Accelerator szakértőivel és a potenciális befektetőkkel együtt dolgoznak azért, hogy a folyamat végén befektető bevonásával új szintre emelhessék szervezetük társadalmi hatását és anyagi lehetőségeit (URL 6).

A PÁLYÁZATOK SZEREPE

Az állam és a nemzetközi szervezetek értékrendjüknek megfelelően forrásokat biztosítanak olyan társadalmi vállalkozások fenntarthatóságának támogatásához, amelyek társadalmi célt, értéket képviselnek, társadalmi feladatot vállalnak át az államtól. A társadalmi vállalkozások fenntarthatóságának egyik fontos eleme a pályázati források és lehetőségek kihasználása.

A pályázatok alapvető forrásai a társadalmi vállalkozásoknak. Néhány példa az interneten fellelhető pályázati lehetőségek közül:

- Társadalmi Vállalkozások Mentorálása,
- Hozzáadott Helyi Érték Díj pályázat 2016,
- GINOP-5.1.3-16 pályázati felhívás (URL 7).

ÖSSZEFOGLALÁS

A társadalom érettségével arányosan fokozódik az érzékenység a hátrányos helyzetű csoportok, fogyatékkal élők nehézségei iránt. Ezek megoldása érdekében megjelenik a segítőkészség, a társadalmi cél, a jó ügy szolgálatának igénye. A jó szándék azonban kevés, az alulról jövő kezdeményezések segítséget, támogató, informáló, tudást átadó és anyagi forrásokat biztosító környezetet igényelnek, hogy társadalmi céljukat fenntartható módon, hosszú távon teljesíteni tudják. Ehhez gazdálkodási, vezetési, szervezési és pszichológiai tudásra is szükségük van, aminek megszerzésével, tevékenységükön keresztül a társadalom egészének fejlesztik a képességeit, és növelik a lehetőségeit a fenntartható, értéket teremtő és egymás értékeit megbecsülő együttélésre és a folyamatos fejlődésre. E szereplők szerepére hívta fel a figyelmet példákon keresztül ez a tanulmány.

IRODALOM

- Braun R. (2015): *Vállalati társadalmi felelősségvállalás: a vállalatok politikája*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Csabai I. – Lénárt Sz. (2008): *Atipikus foglalkoztatás*. Budapest: Magyar Szakszervezetek Országos Szövetsége
- Gonda T. – Huszti Zs. – Slezák-Bartos Zs. et al. (2014): Corporate Social Responsibility – A Good Investment or Money Down the Drain? *Acta Szekszardiensium*, 43–58. <http://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/13861/ActaSzekszardiensium-2014-tom16.pdf?sequence=1&isAlloved=y>
- Horváth A. – Tóth L. (2014): *Társadalmi vállalkozások mentorálásának kézikönyve: szociális szövetkezeti mentoroknak*. Budapest: Országos Foglalkoztatási Közhasznú Nonprofit Kft. http://www.szocialisgazdasag.hu/uploads/ofa_mentori_kk_0527.pdf
- Lányi A. (2007): *A fenntartható társadalom*. Budapest: L'Harmattan Kiadó
- Weer, W. J. M. van (2012): A közhasznúság fogalma és tartalma nemzetközi összehasonlításban. *Civil Szemle*, 9, 2, 69–82. http://www.civilszemle.hu/downloads/cikkek/2012/31szam_2012_2_Wino%20J.%20M.%20van%20Veen_069-081.pdf

URL 1: <http://recity.hu/maskent-vallalkozni-tarsadalmi-vallalkozasok-magyarorszagon/>

URL 2: <http://www.nesst.org/magyarorszag/>

URL 3: www.seed.hu

URL 4: <http://bvk.hu/rolunk/>

URL 5: www.ofa.hu/hu/piactars

URL 6: www.impactaccelerator.hu

URL 7: <https://www.palyazat.gov.hu/ginop-513-16-trsadalmi-cl-vllalkozsok-sztnzse>

A MAGYAR TUDOMÁNYOS NYELV NYELVÖKOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉSŐL

HUNGARIAN SCIENTIFIC LANGUAGE FROM ECOLINGUISTIC APPROACH

Ferenc Viktória

PhD, kutatási referens, Nemzetpolitikai Kutatóintézet
fevikt@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

A nyelvet a használat élteti, ezért nagyon fontos, hogy az élet minél több területén használatos legyen, és hogy a társadalmi, technológiai változásokat szókincsében, szerkezetében kövesse, továbbá, hogy egyéni alternatívákkal, kifejezési módokkal járuljon hozzá a nyelvi sokszínűség fenntartásához. Napjaink tudományos nyelvhasználatára azonban egyre inkább a nyelvi beszűkülés kezd jellemzővé válni, a nemzetköziesedés jegyében az angol nyelvű tudományművelés kívánalma egyre erőteljesebb. A globalizációs folyamatok hatásaként ma már a kutatói alapkészségek között tartjuk számon az akadémiai *lingua franca*, az angol nyelv megfelelő szintű ismeretét és aktív használatát, sőt egyes tudományterületeken már az egynyelvű (angol) tudományművelés tendenciája is megjelent, amely felveti a kisebb nemzeti nyelvek életképességének dilemmáját, illetve a kutatók közötti nyelvi egyenlőtlenség és a retorikai hátrány kérdéseit. Lényegében ezeket a kérdéseket vizsgálom meg ebben a tanulmányban néhány példán keresztül. A kis nemzeti nyelvek szerepének megőrzése a tudományművelés tágabb célja, a társadalmi hatás szempontjából is felbecsülhetetlen, hiszen ezek a nyelvek jelentik a visszacsatolások kommunikációs eszközeit.

ABSTRACT

Languages live by use. Therefore, it is extremely important that languages are used in as much spheres of life as possible. Languages should reflect social and technological developments in their structure and vocabulary, and they should be able to create particular alternatives, expressions in order to contribute to linguistic diversity. Scientific language today, however, is more and more homogeneous. Under the scope of internationalization, English language communication dominates in scientific requirements. Due to globalization today appropriate knowledge and active use of English, as an academic *lingua franca* is definitely among the basic skills of researchers. Moreover in certain spheres of science the tendency of monolingual (only English) practices have gathered ground, which raises the dilemma of the long-term viability of small national languages, the linguistic inequality of researchers and the issues of rhetoric disadvantage. Essentially, these are the questions examined in this study on some examples. Preserving the role of small national languages in scientific communication is crucial in terms of fulfilling the broader aim of science, such as societal impact. National languages serve as communicational channels for giving feedback to society.

Kulcsszavak: magyar nyelv, fenntarthatóság, nyelvökológia, tudományos nyelv, tudomány-metria

Keywords: Hungarian language, sustainability, ecolinguistics, scientific language, scientometrics

BEVEZETÉS

David Crystal (2000) az ezredfordulón úgy becsülte, hogy a világon mintegy hat-ezer nyelvet beszélnek. Ugyanakkor a világ lakosságának 96%-a ezen nyelvek mindössze 4%-át használja, vagyis a nyelvek többségét igen kevesen használják, ezért azokat a kihálás veszélye fenyegeti. Számításai szerint átlagosan kéthetente eltűnik egy-egy ezen kis nyelvek közül.

A nyelvészetben belül az 1990-es években megjelent nyelvökológia irányzat már nemcsak azt a társadalmi kontextust veszi figyelembe, amelybe a nyelvek beágyazódnak, hanem az ökológiai összefüggéseket is, amelyek a társadalmat meghatározzák. A nyelvökológiai megközelítés alapja, hogy Földünkön a kultúrák és nyelvek elválaszthatatlan kapcsolatban vannak a környezettel. Az idők során a természettel és az egymással való kapcsolódás útján az emberiség nyelvek és kultúrák ezreit alakította ki, amelyek egyúttal eltérő tudást, gondolkodást és beszéd-módot társítanak az egyes nyelvi-kulturális csoportokhoz. Napjainkban a nyelvi sokszínűség egyre inkább visszaszorulóban van, mindez pedig a kollektív emberi örökség drasztikus csökkenését jelenti (URL 1). A legújabb kutatások a témában a nyelvek veszélyeztetettsége, eltűnése és a fajok kihálása közötti kapcsolatokat is feltárták (Alwin–Penz, 2017).

A nyelvek globális értelemben döntő fontosságúak a társadalom, a kultúra és az ökoszisztéma szempontjából, ezért tudatosan erősíteni és védeni kell őket. Az élettudományokban használt „életképesség” kifejezéssel a nyelvek viselkedése is jól megragadható. Az egyes nyelvek fenntarthatósága, életképessége ugyanis szoros összefüggésben van azzal, mennyire hasznos az adott nyelv. Kiss Jenő (2009) tanulmányában „magas teljesítőképességről” beszél a nyelvek fenntarthatósága kapcsán, ami azt jelzi, hogy egy nyelv annyira hasznos, amennyire alkalmas a teljes kommunikációs szerepkör betöltésére a családi-mindennapi funkcióktól a szépirodalmi, publicisztikai szerepekig. Ugyan kevés olyan nyelv van a világ nyelvei között, amely teljes körűen alkalmas ezen összetett szerepkör betöltésére, de a magyar nyelv közöttük van (Cunningham, 2008). Egyelőre.

Ebben a tanulmányban a nyelvökológiai megközelítést alkalmazva a magyar nyelv életképességét, magas teljesítőképességét vizsgálom egy speciális területre, a tudományos nyelvhasználatra koncentrálni. Az írás áttekinti a tudományművelés területén jelenleg uralkodó főbb nyelvi folyamatokat, majd a teljesség igénye

nélkül, a mai magyar gyakorlatot szemléltető példaként a Magyar Tudományos Akadémia két kutatóintézetének kutatói teljesítményértékelési szabályzatát elemzi nyelvi szempontokból.

A magyar nyelv a beszélők száma alapján nem tartozna a kis nyelvek közé, de a tudományos nyelvhasználat tekintetében találó ez a kifejezés. A tudományművelésben és főleg ennek nemzetközi vonatkozásaiban ugyanis világszerte egyre jobban visszaszorul a nyelvi sokszínűség, ami különösen a kisebb nemzeti nyelveket érinti hátrányosan. A tudományos nyelvhasználat dilemmáiról, ezen belül a nemzeti nyelvek és a nemzetközi nyelvek használatának szükségességéről jelentős számban jelentek meg már magyar vonatkozású és nemzetközi szintű tanulmányok és kötetek (É. Kiss, 2004; Glatz, 1999; Kontra, 2006; Kiss J., 2009; Phillipson, 2009; Swan, 2004). Nem véletlen a témára összpontosuló figyelem, hiszen a nyelvváltozatok között a szaknyelvek szorúlnak a legnagyobb mértékben tudatos művelésre, fejlesztésre. A tudományok művelőinek, elsősorban tehát az értelmiségnek a feladata és felelőssége, hogy a társadalmi, technológiai változásokat a nemzeti nyelv szókincsében, szerkezetében kövesse, és egyéni alternatívákkal, kifejezési módokkal járuljon hozzá a nyelvi sokszínűség fenntartásához és a magyar nyelv versenyképességének megőrzéséhez (Kiss J., 2009).

NYELVEK A TUDOMÁNOMETRIAI SZÁMHÁBORÚBAN

Versengő tudományos világunkban intézmények és kutatók ezreire gyakorolhatást az akadémiai sikeresség mérhető formában való felmutatásának kívánalma, a tudánymetria. Az akadémiai élet résztvevői számára a tudományos kiválóság indikátorai, a tudományos munkák hatásainak (impaktjának) számszerűsíthető mérési formái mindennapos, már-már a kutatói életstratégiákat is meghatározó szempontokká nőttek ki magukat (Bostock, 2014). Európában mind az akadémiai, mind az előmeneteli, mind a finanszírozási döntéseket egyre kizárólagosabban az impaktfaktorokon alapuló sorrendek alapján hozzák meg. Teszik ezt annak ellenére, hogy a tudánymetria hozzáértő művelői óvnak e mennyiségi kimutatások értékelési eszközként való felhasználásától, különösen pedig az eltérő tudományterületek ezek alapján történő összehasonlításától (Csaba et al., 2014).

A tudánymetria számháborúban a nyelveknek nagy jelentőségük van, hiszen a tudományos tevékenységek mint a tudástermelés produktumai nyelvi- leg magas intenzitású tevékenységek (Heller, 2001; Saarinen, 2017). A nyelv – tudományágtól, nemtől, életkortól függetlenül – áthatja minden olyan személy napi tevékenységét, aki a tudástermelés mezőjében tevékenykedik. A tudományművelés mindennapos egyéni (tudatos vagy *laissez faire*) nyelvválasztási

döntésekbe ágyazódik. A nyelvi erőforrások¹ megfelelő használata (ide értve az egyén által beszélt összes nyelvváltozatot, regisztert, dialektust, stílust, akcentust egy nyelven belül vagy különböző nyelveken, az írott és beszélt gyakorlatokban) keretként szolgál a tudományos tartalom tálalásának. A kommunikatív funkció mellett a nyelvválasztásnak szimbolikus jelentősége is van: egy bizonyos nyelvváltozaton vagy nyelven írni, megszólalni egyúttal értékválasztást is jelent.

De vajon milyen tényezőket mérlegelnek a magyar tudósok, amikor nyelvet választanak publikációik megírásához, konferenciaelőadásai megtartásához vagy egy kevésbé nyilvános szakmai e-mail megírásához? Bernard Spolsky (2004) definíciója alapján minden egyes nyelvválasztási döntés három fő tényező hatása alatt formálódik: (1) a beszélő nyelvi repertoárja (hiszen a nyelvtudás hiánya alapesetben megakadályozza a választást); (2) a nyelvhasználó vágya, hogy előnyre tehesen szert az által, hogy az általa legjobban beszélt nyelvet választja; és (3) a beszélő vágya, hogy előnyt kovácsoljon abból, hogy a közönség igényeinek felel meg. A tudomány belső piaca mellett, ahol egyértelmű az anyanyelv használata a beszélő és a befogadó közeg részéről is, egyre fokozódó elvárás a nemzetközi akadémiai világ előtti megmérettetés is. A tudományos kommunikáció jelenlegi folyamatai – különösen a tudomány globális vagy „külpiacán”, de a nemzeti szinteken is – úgy tűnik, leszűkítik a fenti definíciót, hiszen a gazdaságosság elve alapján olyan nyelvet érdemes használni, amivel a lehető legnagyobb és a leggyorsabb hatást tudjuk kiváltani a befogadó közösségben (Kiss J., 2009). Az angol nyelv intenzív terjedése a tudományban (Kuteva, 2013) arra kényszeríti a nem angol anyanyelvű kutatókat, hogy olyan nyelvet válasszanak a kommunikáció eszközeként, amely nem a legerősebb nyelvük. Ez a tendencia felveti a kisebb nemzeti nyelvek életképességének dilemmáját, illetve a kutatók közötti nyelvi egyenlőtlenség és a retorikai hátrány kérdéseit (Carli–Ammon, 2007). Ugyanakkor az akadémiai sikeresség tudománymetrikai eszközökkel való demonstrálásának követelménye alatt nehéz elképzelni globális elismerést a tudományban a „globális nyelv” használata nélkül (Hultgren, 2014; Mortensen–Haberland, 2012).

NÉHÁNY PÉLDA A JELENLEGI HAZAI GYAKORLATBÓL

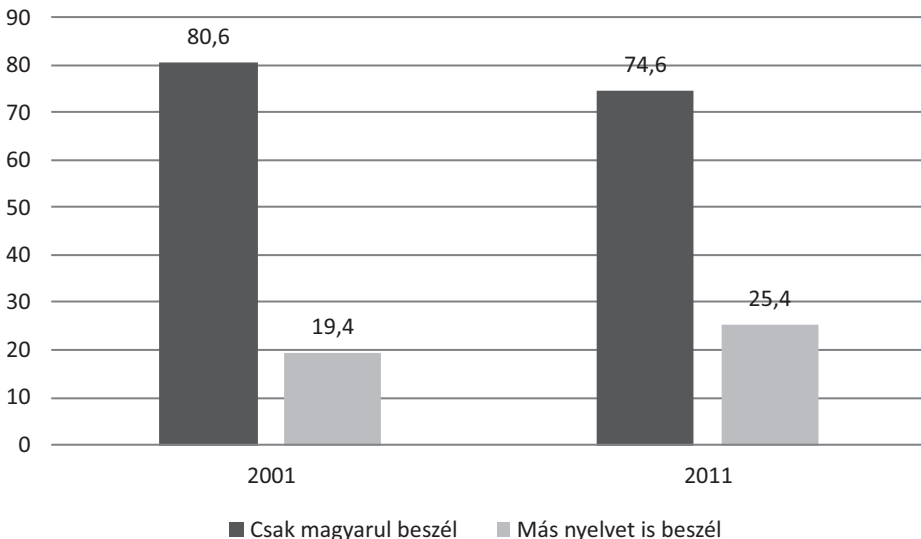
A hatályos Akadémiai Törvény (1994) és Alapszabály (2017) a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) küldetését a hazai tudományművelés mellett a magyar nyelv ápolásában fogalmazza meg a következőképpen: „A Magyar Tudományos Akadémiát a nemzet a magyar nyelv ápolására, a tudomány szolgálatára hozta létre.” (Alapszabály, 2017, 1.)

¹ A nyelvi erőforrások kifejezést szélesebb értelemben használom tanulmányomban, de hasonlóan ahhoz, amit Pierre Bourdieu (1984) „nyelvi kulturális tőke” alatt ért.

A magyar tudományban is tetten érhető nemzetköziesedési és globalizációs folyamatok hatásaként a fenti kiemelt cél mellett, ma már a kutatói alapkészségek között tartjuk számon az idegen nyelvek megfelelő szintű ismeretét és aktív használatát. Ezt a tudományos minősítés nemzetközi tapasztalatai is megerősítik (Kiss, 2014).

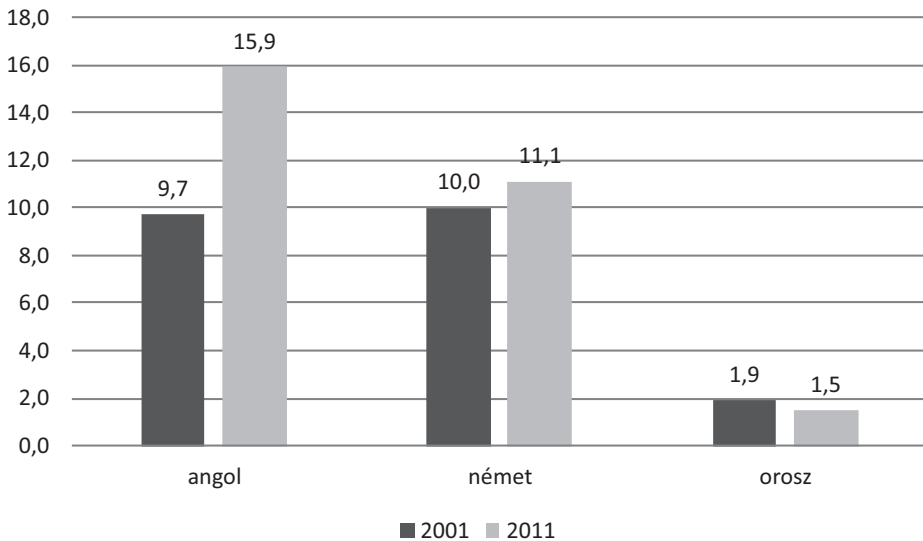
A normatív szabályozásban erőteljesen megjelennek az idegen nyelvek elsajátítására vonatkozó elvárások már a felsőfokú képzés szintjén. A 2011-es felsőoktatási törvény értelmében már a felsőfokú diploma, valamint a doktori képzésbe való jelentkezés előfeltétele legalább egy középfokú nyelvvizsga megszerzése valamely idegen nyelvből (51. §). A doktori fokozat megszerzésének feltétele két idegen nyelv a tudományterület műveléséhez szükséges ismeretének a doktori szabályzatban meghatározottak szerinti igazolása (53. §). A főiskolai tanári és az egyetemi docensi munkakörben történő alkalmazás feltétele – többek között –, hogy a jelölt alkalmas legyen arra, hogy idegen nyelven előadást tartson. Az egyetemi tanári munkakörben történő alkalmazás nyelvi feltétele, hogy az érintett idegen nyelven publikál, szemináriumot, előadást tart (27. §).

Az idegen nyelvek elsajátítását ösztönző szabályozások megjelenése a magyar oktatási rendszerben talán nem is olyan meglepő, ha azt nézzük, hogy a legutóbbi, 2011-es magyarországi népszámlálás adatai alapján Magyarország lakosságának 75%-a csak magyarul beszél (1. ábra). Mindez enyhe növekedést mutat a tíz évvel korábbi adatokhoz képest, amikor ez az arány még 81% volt.

1. ábra. Nyelvtudás Magyarország lakossága körében
(forrás: 2011. évi népszámlálás)

A lakosság negyede körében, akik beszélnek valamilyen nyelvet a magyaron kívül is, 2011-ben az angol volt a leggyakoribb idegen nyelv, amit a német és az orosz követett. A német és az angol nyelven beszélők aránya az elmúlt tíz évben növekedett, míg az oroszé csökkent (2. ábra).

2. ábra. A magyar mellett más nyelveket beszélők megoszlása idegen nyelvek szerint
(forrás: 2011. évi népszámlálás)

Az Eurostat 2011-es adatai alapján a magyar idegennyelv-tudás nemzetközi összehasonlításban is igen alacsony. Amíg az EU-ban a 25–64 év közöttiek körében átlagosan 34% körül van azok aránya, akik nem beszélnek semmilyen idegen nyelven, Magyarországon ez az arány 63%. Ennél magasabb arányban csak a törökök és az írek nem beszélnek idegen nyelveket. Magyarországon az anyanyelvén kívül egy idegen nyelvet a lakosság 26%-a, két idegen nyelvet pedig 9%-a beszél (URL 2).

A tudományművelésben a magyaron kívül más nyelveken való teljesítés markánsabb elvárásaként fogalmazódik meg napjainkban, mint korábban. Ez a tendencia kronológiailag előbb a reál tudományágakban nyert teret, de mára a társadalomtudományok művelői számára is egyértelmű minőségi kritériummá vált. A magyar kutatók nyelvtudásáról kevés naprakész ismeretünk van, leszámítva néhány korábbi kutatást (Kaplan–Medgyes, 1992; Medgyes–László, 2001), amelyek megállapítják, hogy minél idősebb egy kutató, annál kevésbé tud angolul, e nyelvtudás pedig a társadalomkutatók körében alacsonyabb a természettudományok képviselőihez viszonyítva.

A következőkben, mintegy a fenti folyamatokat szemléltető példaként, az MTA Csillagászati és Földtudományi (CSFK), valamint Társadalomtudományi Kutatóközpontjának (TK) teljesítményértékelési szabályzatát elemzem nyelvi szempontból.² A reáلتudományokat képviselő MTA CSFK teljesítményértékelési szabályzata a kinevezés és a tudományos munkakörbe sorolás általános feltételei között explicit módon sorolja fel a tudományterület műveléséhez elengedhetetlen idegennyelv-tudást. A kutatói teljesítmények értékelése mögötti cél a dokumentum szerint az egyéni és intézeti tudományos teljesítmény „nemzetközi trendeknek megfelelő irányú” fejlődésének ösztönzése.

Az MTA TK teljesítményértékelési szabályzata a tudományos munka színvonalának erősítése érdekében egyik fontos prioritásként említi meg az idegen nyelven, különösen a világnyelveken (a szabályzat értelmében: angol, francia és német nyelven) való tudományos tevékenység ösztönzését.

A tudomány külpiaacán való megjelenés a nemzetközi trendeknek megfelelő idegen nyelvű tudományos produktumokkal így mindkét dokumentum fő céljai között szerepel, a teljesítményértékelési pontrendszer pedig – ahogy azt látni is fogjuk – úgy van kialakítva, hogy ezt a tevékenységet minél jobban ösztönözze.

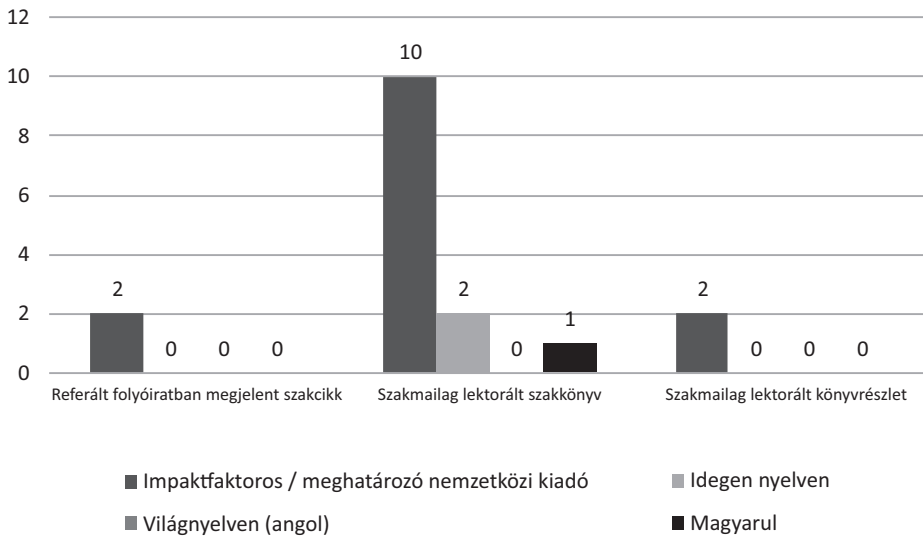
Az MTA CSFK teljesítményértékelési szabályzata általánosságban nemzetközi és hazai viszonyrendszerben operál és jutalmaz (ad pontokat), műfajonként apró eltérésekkel. A TK szabályzata ugyanezt a mintát követi. Az alábbiakban nem térek ki a teljesítményértékelési szabályzat minden egyes vonatkozására, csupán olyan eseteket ragadok ki (mint a referált szakcikk, lektorált szakkönyvek és könyvrészletek), amelyek alapján a tanulmányban vizsgált két dokumentum összevethető.

A CSFK-nál a szakcikk tekintetében például látszólag a nyelvi semlegesség elve érvényesül, hiszen csupán impaktfaktoros és nem impaktfaktoros közleményeket különböztet meg, ez utóbbi viszont „független a közlemény nyelvétől”. Ennek értelmében, bár a legtöbb impaktfaktoros folyóirat angol nyelvű (2-es súlyfaktor), de önmagában az angol nyelven írt publikáció, ha az nem impaktfaktoros folyóiratban jelenik meg, nem ér többet, mint a magyar vagy más nyelven elkészített írás (0,5-es súlyfaktor) (3. ábra). A nyelvi semlegesség azonban csak látszólagos, mivel a kutatói nyelvválasztási döntés abból indul ki, hogy ha a magasabb pontszámot kívánja megcélozni a kutató (s miért ne tenné?), akkor eleve angolul készíti el publikációját, mely végül lehet, hogy csak a pontszámilag kisebb értékű nem impaktfaktoros folyóiratban jelenik meg, viszont ha magyarul készíti, akkor eleve kizárja magát a magasabb kategóriából, mivel nincs magyar nyelvű impaktfaktoros folyóirat.

² A dokumentumokat Tátrai Patrik és Papp Z. Attila, az érintett kutatóintézetek munkatársai bocsátották rendelkezésemre, amit ezúton is köszönök nekik.

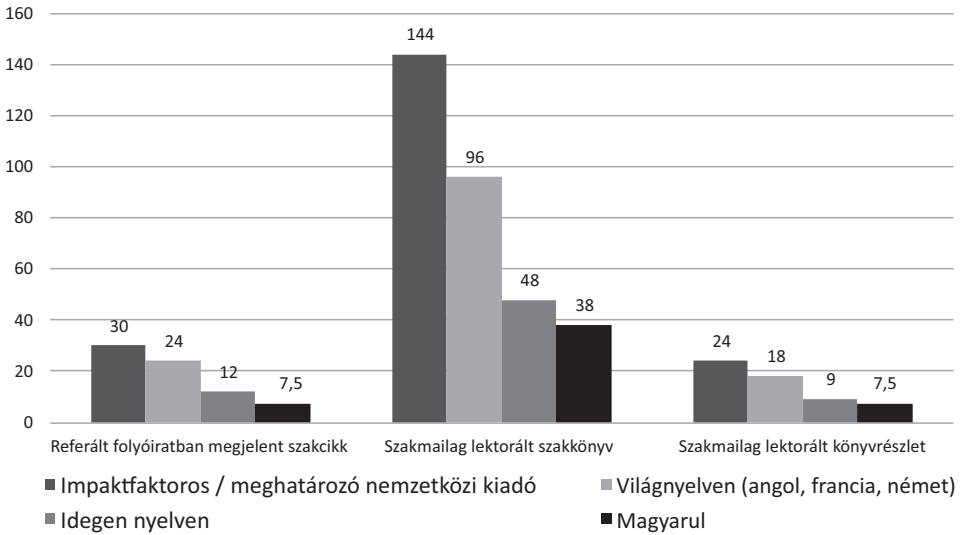

Az MTA TK szabályzata a nemzetközi kategóriánál különbséget tesz idegen nyelvek és világnyelvek között, ez utóbbiakat pontosan definiálja is: angol, német, francia. A világnyelvűek között magasabb pontszámot (alapból 30 pontot, amihez hozzáadódik az impaktfaktor tízszeres szorzóval) kapnak a vezető nemzetközi folyóiratok („világfolyóiratok”), amelyek impaktfaktoralal rendelkeznek, s amelyek között szintén az angol nyelvűek dominálnak, magyar nyelvű viszont nincs is (4. ábra). Ha nincs impaktfaktora a világnyelvű folyóiratnak, akkor 24 pontot kaphatnak a társadalomkutatók angol, német vagy francia nyelvű, teljes terjedelmű publikációjukért. S ha ezen kívüli nyelveken írnak, akkor már csak a pontszám felét (12) gyűjthetik be. Ha valaki magyarul publikál referált folyóiratban, akkor 7,5 pontot gyűjthet. Külön érdekessége a TK szabályzatának, hogy nemzetközi (világnyelvű) vagy külföldi (más idegen nyelvű) publikációk elfogadásánál kritérium, hogy a szerkesztőbizottság többségében nem magyar anyanyelvű tagokból álljon. A szerkesztőbizottsági tagok anyanyelvére hivatkozni ugyanakkor probléma esetén nem biztosít szilárd alapot a döntéshez, hiszen ez a fogalom a nyelvészetben belül is egy nehezen definiálható, szubjektív kategória (Skutnabb-Kangas, 1997).

3. ábra. Az MTA CSFK teljesítményértékelési szabályzatának súlyfaktorai

A folyóiratokhoz képest más a helyzet a lektorált szakkönyvek és könyvfejezetek kapcsán: a CSFK szabályzata szerint csak (meghatározó nemzetközi és egyéb kiadónál megjelentetett) angol nyelvű, illetve magyar nyelvű anyagokat lehet elfogadtatni. A német, francia, spanyol vagy például a környező országok nyelvein

4. ábra. Az MTA TK teljesítményértékelési szabályzatának pontszámai

készített publikációk így besorolhatatlanná válnak ebben a rendszerben, és nyilvánvalóan arra készítetik a kutatókat, hogy ezeken a nyelveken ne publikáljanak. A könyvek esetén a kiadók elismertsége, a szakcikkhez hasonlóan, itt is jelentősen (más angol nyelvű kiadókhöz viszonyítva ötszörösen, hazai kiadókhöz viszonyítva tízszeresen) növelheti a publikáció értékét. A TK-ban is számít a kiadó elismertsége, de nincs korlátozva az idegen nyelv kizárólag az angolra. A pontrendszer úgy épül fel, hogy ha valaki szakkönyvét világnyelven (angol, francia, német) és meghatározó nemzetközi kiadónál adja ki, annak 144 pont jár. Ez a pontszám harmadolódik a továbbiakban, hiszen ugyanezért a teljesítményért, de nem nemzetközileg elismert kiadónál a fenti pontszám kétharmada szerezhető meg. A tudományos eredmény nem angol, francia vagy német nyelvű közzétételéért a pontszám további egyharmaddal csökken. A magyar nyelvű könyvekért további 10 mínuszpont kapható. A könyvrészletek esetében is hasonló elv érvényesül, értelemszerűen kisebb kiindulási egységgel (max. 24 pont).

A fentiekben ismertetett két magyar akadémiai kutatóintézet példájával ugyan nem írható le teljes egészében a mai magyar tudományos nyelvhasználat gyakorlata, de érzékelhető belőle néhány fontosabb trend. Ugyan az MTA kinyilatkozott célja a magyar nyelv ápolása, versenyképességének fenntartása a tudományos szaknyelv fejlesztése, a nyelv aktív használata által, a jelenlegi intézményi gyakorlat – a nemzetközi trendeknek való megfelelés kívánalma alatt – nem segíti elő a magyar nyelvű tudományművelés ösztönzését. A magyar kutató úgy tudja maximalizálni pontszerző esélyeit a teljesítményértékelésben, ha a természettu-

ományok terén eleve angol, a társadalomtudományok terén pedig angol, francia vagy német nyelven készíti el publikációit. Érthető módon a befektetett időt mindenképp megnöveli, ha idegen nyelven és magas presztízsű folyóiratnál, kiadónál próbálkozik a kutató. Mégis a nyelvválasztás miatti, jelentős pontszám-beli különbségek a magyar nyelvű tudományművelés ellen hatnak. Mindeközben a kutatóközpont honlapján a kutatási feladatokhoz kapcsolódó egyéb feladatok között explicite megtaláljuk, hogy az MTA TK segíti a tudomány magyar nyelven való művelését (URL 3). Az MTA CSFK Alapító okiratában a kutatási feladatokhoz kapcsolódó egyéb feladatok között ugyanúgy megtaláljuk azt a vállalást, miszerint a kutatóközpont segíti a tudomány magyar nyelven való művelését, valamint eredményeinek a társadalom felé történő közvetítését (URL 4).

Az angol nyelvnek a tudományos publikációk piacán kialakult monopóliuma hatására nagy a valószínűsége annak, hogy a nemzeti nyelvek előbb vagy utóbb elveszítik nyelvhasználati színtereik egy részét. A magyarhoz hasonló kis nyelveken való publikálás olyan kulturális többletet, sajátos nézőpontot jeleníthet meg, ami a globális, ezért kissé szintelen-szagtalan angol tudományos zsargonban elvész. Ezt megakadályozandó, Robert Philipson (2009) határozottan szükségét látja, hogy az északi országokhoz hasonlóan (Laihonen, 2009) a kis európai országok is nekilássanak a nyelvi emberi jogokon alapuló sürgős nyelvpolitikai cselekvésnek. Kiss Jenő (2009) szerint a magyar tudományművelésben többnyelvűségekre volna szükség anyanyelvi dominanciával, a természettudományokban kiegyenlített kétnyelvűséggel. Úgy véli, hogy téves manapság a latin és angol párhuzamra hivatkozni, mert amikor a latin volt a tudomány nyelve, akkor még nem voltak nemzeti tudományos nyelvek, ma pedig vannak.

HÁTTÉRBE SZORULT CÉLOK: A TUDOMÁNY TÁRSADALMI HASZNOSULÁSA ÉS A NYELV

Világszerte egyre kritikusabban viszonyulnak a kvantitatív teljesítményértékelési formákhoz, hiszen ezzel a „tudományos minőség” értékelését merev rendszerekhez rögzítik, nyelvileg pedig homogenizálják. A kutatókat a publikált tanulmányok számával és annak a folyóiratnak az impaktfaktorával mérik, amelyikben a tanulmány megjelenik (ezt pedig korábbi évek gyakorlata alapján számítják, vagyis önmagában nem garantálja a jövőre nézve az adott tanulmány magas olvassottságát és idézettségét). A nyelvek tekintetében az angol monopolhelyezete miatt a magas presztízsű szaklapok és könyvkiadók piacán ez az irány a kis nemzeti nyelvek visszaszorulásával jár. Mindez például a hollandiai Science in Transition mozgalom és társai (URL 5) szerint a tudomány céltévesztését eredményezi, hiszen a tudományos publikációk eredeti törekvése nem a publikálás maga, hanem a tudományos közösség valós tájékoztatása, a diszciplína fejlesztése, a tágabb társadalmi hatásról nem is beszélve (Takács-Sánta, 2017).

A belső piacon – főleg a humán tudományok szempontjából – a kis nemzeti nyelvek szerepének megőrzése a tudományos eredmények társadalmi hatása szempontjából felbecsülhetetlen, hiszen ezek a nyelvek jelentik a visszacsatolások kommunikációs eszközeit. A két kutatóintézet szabályzatában ugyan helyet kapnak tudományszervező és tudománynépszerűsítő tevékenységek, de azok pontszámítása a fenti célok fontosságához mérten meglehetősen alacsony. Az MTA CSFK szabályzatának „Egyéb” alpontjában találhatóak az ismeretterjesztő tevékenységek, ezen belül az ismeretterjesztő cikk (a megjelenés helyétől és nyelvétől függetlenül 0,03-as súlyfaktorial), az ismeretterjesztő könyv (0,5-ös szorzóval) és a tudományos médiaszereplés (melyek időtartama legalább 5 perc tv- és rádióműsor esetén, 0,03-as súlyfaktorial). Az MTA TK esetében például a tudomány napi rendezvényen vagy a kutatók éjszakáján való szervezői vagy előadó szerepért 1(!) pontot lehet kapni. Az intézeti elektronikus felületen való blogbejegyzésért vagy (10 percet meghaladó) ismeretterjesztő és tudományos szempontú médiaszereplésért szintén 1 pont jár, azzal a kitételrel, hogy évente maximum 2 pont adható ebben a kategóriában. Ezenkívül kiegészítő pontokat (egy kutató esetében max. 15) adhat a főigazgató néhány kategóriában kiemelkedő tudományos, tudományszervező és tudománynépszerűsítő tevékenységre (nagyreszt nemzetközi pályázatok, szakvélemények kapcsán, de például a szakma nyelvét formáló szakfordításért is). Nyelvi megkööttség ezekben a kategóriákban nincs.

Mindezek a gyakorlati tapasztalatok is arra utalnak, hogy a jelenlegi tudományos teljesítményértékelés nem kedvez a kis nyelvek fenntarthatóságának a tudományban. Ugyanakkor arra a kérdésre, hogy mitől jó a kutatói teljesítmény, mitől sikeres valaki az akadémiai pályán, természetesen nem lehet csupán a normatív elvárások egyoldalú megközelítéséből kiindulva választ adni. Az akadémiai siker egyrésztől a normatív szabályzatokból, elvárásokból, valamint az egyén arra vonatkozó képességéből (és szándékából) tevődik össze, hogy ezeknek a struktúráknak meg kíván-e felelni, vagy sem. E kétoldalú megközelítésből kiindulva Magyarország vonatkozásában is fontos volna megismerni az intézmények teljesítményértékelési rendszereinek sikerelvárásain túl azt, amit az akadémia szereplői maguk is sikerként definiálnak, illetve, hogy ebben milyen súllyal jelennek meg a személyes, a diszciplináris és a társadalmi szempontok. A normatív és a személyes nézőpont közötti konfliktusok feltárása, és egy holisztikusabb, tágabb sikermegközelítés az akadémiai pályára egyébként is jellemző stresszfaktorokat csökkenthetné azzal, hogy világossá válna, mi az, ami (nyelvileg is) reális célként kitűzhető a kutatói teljesítményekre nézve.

IRODALOM

- Alwin, F. F. – Penz, H. (eds.) (2017): *The Routledge Handbook of Ecolinguistics*. New York–London: Routledge
- Bostock, J. (2014): *The Meaning of Success: Insights from Women at Cambridge*. Cambridge: Cambridge University Press, https://www.cam.ac.uk/system/files/the_meaning_of_success_final_revised_for_print_final.pdf
- Bourdieu, P. (1984): *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Cambridge: Harvard University Press, https://monoskop.org/images/e/e0/Pierre_Bourdieu_Distinction_A_Social_Critique_of_the_Judgement_of_Taste_1984.pdf
- Carli, A. – Ammon, U. (eds.) (2007): *Linguistic Inequality in Scientific Communication Today*. (*AILA Review*, 20). Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, DOI: 10.1075/aila.20
- Crystal, D. (2000): *Language Death*. Cambridge: Cambridge University Press
- Cunningham, D. (2008): Nyelvi felsőbbrendűség és fenntarthatóság – a magyar nyelv példája. *Modern Nyelvoktatás*, 4, 3–15. http://epa.oszk.hu/03100/03139/00008/pdf/EPA03139_modern_nyelvoktatás_2008_4_003-015.pdf
- Csaba L. – Szentes T. – Zalai E. (2014): Tudományos-e a tudománymérés? Megjegyzések a tudománymetria, az impaktfaktor és az MTMT használatához. *Magyar Tudomány*, 175, 4, 442–466. <http://www.matud.iif.hu/2014/04/12.htm>
- É. Kiss K. (2004): *Anyanyelvünk állapotáról*. Budapest: Osiris
- Glatz F. (szerk.) (1999): *A magyar nyelv az informatika korában. Magyarország az ezredfordulón. (Stratégiai Kutatások a Magyar Tudományos Akadémián VII.)* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia
- Heller, M. (2001): *Paths to Post-nationalism: A Critical Ethnography of Language and Identity*. Oxford: Oxford University Press
- Hultgren, A. K. (2014): English Language Use at the Internationalized Universities of Northern Europe: Is There a Correlation between Englishisation and Worldrank? *Multilingua*, 3–4, 391–414. DOI 10.1515/multi-2014-0018, <http://oro.open.ac.uk/40031/8/Hultgren2014b.pdf>
- Kaplan, R. B. – Medgyes P. (1992): Discourse in a Foreign Language: An Empirical Survey of the Foreign Language Competence of Leading Hungarian Scholars. *International Journal of the Sociology of Language*, 98, 67–100. DOI: 10.1515/ijsl.1992.98.67
- Kiss É. (2014): A tudományos minősítés nemzetközi gyakorlata egy kérdőíves felmérés tükrében. *Magyar Tudomány*, 175, 9, 1129–1136. <http://www.matud.iif.hu/2014/09/12.htm>
- Kiss J. (2009): A tudományos nyelvek, az anyanyelv és az értelmiségi elit. *Magyar Tudomány*, 170, 1, 67–74. <http://www.matud.iif.hu/2009/09jan/13.html>
- Kontra M. (2006): Magyar nyelvtudomány, társadalmi felelősség, politika. *Alkalmazott Nyelvtudomány*, 6, 1–2, 177–185. <https://goo.gl/rabQ5m>
- Kuteva, M. (2013): English in Academic and Professional Context: Editorial. *Nordic Journal of English Studies*, 13, 1, 1–6. <http://ojs.ub.gu.se/ojs/index.php/njes/article/download/1794/1568>
- Lainhonen, P. (2009): A finn nyelvpolitika. *Magyar Nyelvjárások*, 47, 119–143. <http://mnytud.arts.klte.hu/mnyj/47/08lainhonen.pdf>
- Medgyes P. – László M. (2001): The Foreign Language Competence of Hungarian Scholars: Ten Years Later. In: Ammon, U. (ed.): *The Dominance of English as a Language of Science*. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 261–286.
- Mortensen, J. – Haberland, H. (2012): English: The New Latin of Academia? Danish Universities as a Case. *International Journal of the Sociology of Education*, 175–197. DOI: 10.1515/ijsl-2012-0045, https://www.researchgate.net/publication/271382513_English_-_The_new_Latin_of_academia_Danish_universities_as_a_case

- Phillipson, R. (2009): *Linguistic Imperialism Continued*. New York–London: Routledge
- Saarinen, T. (2017): Policy Is What Happens While You're Busy Doing Something Else: Introduction to Special Issue on „Language” Indexing Higher Education Policy. *Higher Education*, 4, 553–560. DOI:10.1007/s10734-016-0002-3, <https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/53467/saarinenpolicyiswhat.pdf?sequence=1>
- Skutnabb-Kangas, T. (1997): *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest: Teleki László Alapítvány
- Spolsky, B. (2004): *Language Policy*. Cambridge: Cambridge University Press
- Sutherland, K. (2017): Constructions of Success in Academia: An Early Career Perspective. *Studies in Higher Education*, 42, 4, 743–759. https://www.researchgate.net/publication/281155037_Constructions_of_success_in_academia_an_early_career_perspective
- Swaan, A. de (2004): *A nyelvek társadalma. A globális nyelvrendszer*. Budapest: Typotext Kiadó
- Takács-Sánta A. (2017): *A közelművek komédiája. A közösségek újrafelfedezése mint kiút az ökológiai válságból*. Budapest: L'Harmattan Kiadó

Dokumentumok

2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról. *Magyar Közlöny*, 2011/165. <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK11165.pdf>
2011. évi népszámlálás. 3. Országos adatok. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 2013. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_orosz_2011.pdf
- A Magyar Tudományos Akadémia Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpontjában foglalkoztatott tudományos munkakörbe sorolt közalkalmazottakra vonatkozó egyéni teljesítményértékelési szabályzat. 2016. március 24. MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, 2016.
- A Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény. https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99400040.tv
- A Magyar Tudományos Akadémia Alapszabálya és Ügyrendje egységes szerkezetben (2017. szeptember 1-től hatályos változat). <http://mta.hu/hatteranyagok/akademiai-szabalyozasok-105583>
- Tejesítményértékelési szabályzat. 2017. január 1. (a 2017. március 30-i módosításokkal egybeeszerkesztett változat). MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2017.

URL 1: <http://terralingua.org/>

URL 2: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Foreign_language_skills_statistics

URL 3: <http://www.tk.mta.hu/akutatokozpontrol>

URL 4: <http://csfk.mta.hu/szervezet/>

URL 5: <http://scienceintransition.nl/english>

A BOLGÁRKERTÉSZEK MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN – KÖRNYEZETI ÉS GAZDASÁGANTROPOLÓGIAI ASPEKTUSBÓL

BULGARIAN MARKET-GARDENERS IN HUNGARY AT THE END OF THE 19TH CENTURY AND IN THE FIRST PART OF THE 20TH CENTURY. ECOLOGICAL AND ECONOMIC ANTHROPOLOGY ASPECTS

Bódi Ferenc¹, Ralitsa Savova²

¹ PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Politikatudományi Intézet
bodi.ferenc@tk.mta.hu

² doktorandusz, gyakornok, Soproni Egyetem Széchenyi István Doktori Iskola, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
ralitsa.savova@tk.mta.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány a bolgárkertészet sajátos ökológiai gazdálkodását és ökonómiai rendszerét mutatja be. Ezt a gazdálkodási formát a 19. században bevándorló bolgárok teremtették meg. Ezen keresztül kitérünk a magyarországi bolgár letelepedés folyamatára is, amely a 19. században kezdődött és a 20. század közepéig tartott, és amelyet a klasszikus „húzó-toló modellben” vizsgálunk. Azt is megkíséreljük feltárni, hogy hogyan tudtak a bolgár bevándorló közösségek beépülni a magyar társadalomba. A bolgárkertészek hatása a magyar kertészetre és konyhára jól ismert, azonban az úgynevezett „Съдружие” szövetkezés, ami a közösségi élet alapját és a termelés módját képezte, és ami a termelést és az értékesítést hatékonyabbá tette, kevésbé. Ez a piacra termelő kertészeti közösség természetesen befolyásolta a magyar mezőgazdasági termelők szervezeteinek fejlődését is. A szövetkezés fontos szerepet játszott a bolgárkertészek gazdasági integrációjában, de a társadalmi integrációjuk eltérő mértékben haladt a vizsgált időszakban. A beépülési szakasz még nem ért véget az utóbbi évtizedek újabb bolgár bevándorlójának tulajdoníthatóan.

ABSTRACT

This study demonstrates the special ecological and economic system of Bulgarian gardening in Hungary established by the immigrating Bulgarians in the 19th century. The article also examines the Bulgarian migration process to Hungary which started in the 19th and finished in the middle of the 20th century, and which is analyzed in the classical “pull-push effect model”. We also try to reveal how the Bulgarian migrant groups could incorporate into the Hungarian society. The impact of Bulgarian market-gardeners on the Hungarian horticulture and cuisine is well-known, however, the so-called “Съдружие” (a partnership in which the members of the workgroup – a group within a workforce that works together, put the profit in a common safe), the community

life and mood of production – some of the keys of their success had been less explored. This market-gardener community certainly influenced the development of the Hungarian agricultural producers' organizations too. „Съдружие” „partnership” played an important role in the economic integration of Bulgarian market-gardeners, but the level of their social integration varied in the examined periods. The post-liminal stage has not been over yet due to the arrival of new Bulgarian immigrants in the last decades.

Kulcsszavak: migráció, bolgár nemzetiség, bolgárkertész, „Съдружие” szövetkezés, Magyarország

Keywords: migration, Bulgarian nationality, Bulgarian market-gardeners, „Съдружие” partnership, Hungary

BEVEZETÉS

A cikk a bolgárkertészet sajátos ökológiai gazdálkodását és ökonómiai rendszerét mutatja be, amit a 19. században bevándorló bolgárok teremtettek meg. Ezért a tanulmány foglalkozik a bolgár migráció főbb sajátosságaival is. A bolgárkertészek olyan területeket tudtak intenzíven hasznosítani, amelyek az akkori magyar mezőgazdaság számára jelentős hasznot nem hoztak. A bolgárkertészek sikere nem csupán az organikus kertművelésen múlt, hanem ugyanannyira fontos volt az a termelési mód is, amely egy sajátos szövetkezeti formán alapult, amit „Съдружие” szövetkezésnek hívnak. Ezt a kiegyensúlyozott ember-természet és ember-ember kapcsolatot kíséreljük meg feltárni, amelynek fejlődése a második világháború után megszakadt. Bár a hajdani bolgár bevándorlásnak a hatásai napjainkban már csak közvetett formában érhetők tetten, a teremtett természeti és társadalmi harmóniának köszönhetően ma is él a bolgár nemzetiség hazánkban.

A MODERN KORI BOLGÁR LETELEPEDÉS FÁZISAI¹

Az első szakasz – az antropológus Arnold Van Gennep (1960) és Victor Turner (1967) alkotta fogalmakkal élve – egy belépés előtti időszak volt, amikor a vándorló kertészek többsége nem beszélte a befogadó közeg nyelvét, nem birtokoltak jelentős tulajdont a befogadó országban, egész létezésük átmeneti jellegű volt.

A második szakaszban létezésük számos eleme intézményesült: iskolát, egyházat és egyesületet hoztak létre, amely az itteni tartózkodásukat biztonságosabbá és tartósabbá tette, valójában felszámolták ittlétük átmeneti jellegét. Ezt a kritikus átmeneti szakaszt az I. világháború, s majd az azt követő államhatárok nehezebb átjárhatósága gyorsította fel.

¹ A cikkben használt érvelést ösztönző tanulmány: *Liminality and Experience: Structuring Transitory Situations and Transformative Events* (Szokolczai, 2009).

A harmadik szakasz, a befogadó társadalomba való beépülés időszaka, késleltetve következik be, mivel ezt a társadalomba épülést – amely nem asszimilálódás – a II. világháború és az azt követő kommunista diktatúra megtöri. A bolgárkertészek két-három generáció alatt a vándormunkás státuszból a középosztály soraiba tudták magukat felemelni, amelynek sikere egyedülálló. A beépülési folyamatot megszakította a diktatúra időszaka, mint minden más középosztályba törekvést Magyarországon (népi kollégiumok, parasztpolitikai mozgalmak szétverése), mégis fennmaradt ez a kicsiny társadalmi és nemzetiségi csoport, amely megmaradásán túl a képességét is megőrizte arra, hogy újra meghatározza identitását.

A BOLGÁRKERTÉK SIKERÉNEK OKAI MAGYARORSZÁGON

A bolgárkertészek piaci versenyképességét a gondos öntözés, az intenzív kertművelés biztosította, amelynek alapja a trágyázott melegágyi előhajtás volt. A gondozott és védett ágyakat a tavaszi fagyok múltán kibontották, és négyzetrácsos szerkezetű kis csatornarendszerrel (fitera) hálózták be. A folyamatos vízellátást bolgárkerék (doláp) biztosította, amelyet lóval hajtottak, épp ezért a bolgárkertészek mindig víz közelében béreltek földet. Évente nyolcszor-tízszer öntöztek, a parcelákat többször beültették, például a tavaszi újhagymák sorába paprika- és paradicsompalánták kerültek. A bolgárkertekben tavasztól ősziig folyamatosan termett a friss zöldség, köszönhetően a reggeltől estig végzett munkának, az előnevelt palántáknak, a kultúrák eltérő tenyészidejének, a bolgárkertészeti ismereteknek, a kitűnő saját termesztésű vetőmagnak és a folyamatos öntözésnek (Kósa, 1977).

A bolgárkert technikai, technológiai alapja az organikus kertkultúra volt, amely bioenergia forrásként használta a szerves trágyát. Ez biztosította még fagyos időben is a palánták előnevelését, s ennek eredményeként három-négy héttel korábban tudták a terményeiket piacra vinni. Ezáltal jelentős árelőnyre tettek szert, és egyben a versenyképességüket is sikerült fenntartani más zöldségtermelőkkel szemben. A friss zöldség termesztése mellett a vetőmag nemesítés terén is számottevő eredményeket értek el. A bolgár vetőmag hosszú ideig márka volt a magyar vetőmagpiacon (Czibulya, 1987). Tulajdonképpen az olyan hazai zöldségfajták esetében, mint az étkezési paprika (szentesi paprika) (Mód, 2003) és a paradicsom is meghatározó volt a szerepük a szaporítóanyagok előállításában.

A termelés technikai sajátosságai mellett ugyanennyire fontos volt a termelési mód, a szövetkezés is. Ez valójában egy termelői és értékesítési közösség, szövetkezet volt, amelynek bár minden tagja egyenlő volt, mégis teljesen fegyvermezeten a munkaközösség vezetőjének irányítása alatt élt, aki többnyire a legidősebb tagja volt a közösségnek. Munkájukkal éjjel-nappal a kertre és a piacra koncentráltak. Év közben csak minimális pénzt vettek ki a közösség pénzéből a mindennapi megélhetés érdekében, a szezon végén azonban egy meghatározott kulcs alapján szétosztották a nyereséget. A szoros együttlét azt jelentette, hogy

együtt aludtak, laktak, ünnepeltek és dolgoztak, a termelés, illetve az értékesítés éves hasznát közösen osztották el (Boross, 1973).

A „сдружие” szövetkezet jelentős profitot biztosított, így alapja lett egy sajátos eredeti tőkefelhalmozási folyamatnak, amely biztos termőföldet szolgáltatott, mivel a földbérlet többszörösét képesek voltak megfizetni a földtulajdonosoknak. Az 1940-es évek elejéről szóló feljegyzés szerint tíz hold földet öt évre három-ezer pengőért vett bérbe egy munkaközösség, s minden munkása – tizenketten voltak – általában 1000 pengő fizetést kapott a szezon végén (Kovács, 1999). Ez a korabeli magyarországi mezőgazdasági napszámnak a többszöröse volt, ami egy kisebb köztisztviselő éves bérét is megközelítette. Az akkori földbérleti árakhoz képest a bolgárok öt-hatszoros értéket fizettek. „Oly földekért, melyekért mások 5–10 forintot fizetnek holdanként, e szorgalmas és ügyes nép 20–50 forintot fizet...” (Czibulya, 1987, 69.). Indokolta a magas árat az is, hogy az országban földhiány volt, és hogy ez a magas földbérlet biztosította a termelés stabil hátterét. A bérelt földek mindig a városi piacok közelében helyezkedtek el.

A zárt munkaközösségben dolgozó, lojális és megbízható, szaktudással rendelkező „munkaerő” nem volt alkalmazott, nem volt summás, s nem volt nagybirtok cselédje sem, hanem félelem nélkül élő, a közösségért tenni kívánó, erősen motivált „csapatárs”, akit a saját közössége munkája és embersége alapján becsült meg.

A „сдружие” szövetkezés alapja az erős összetartozás tudata volt. Aki piacozott, az minden bevételt a közösség asztalára tett. A befolyt haszon a gazdaságban maradt, ezért a szövetkezés hitel vagy más külső forrás nélkül tudott lassan bővülni és fejlődni évről évre. A közösség összes vagyonát néhány ló, szekér és szerszám képezte, minden más forgótőkeként működhetett. Így a folyamatos és biztonságos árualap, a pénztőke a közösség céljait szolgálhatta. A fizetés, a bér nem terhelte a vállalkozást, mivel év közben nem kaptak fizetést a közösség tagjai. Mint tudjuk, a nagybirtok sem fizetett év közben a summásoknak, csak ellátást adott, de a nagybirtok nem osztotta fel profitjának a jelentős részét. Ebből eredően nem is tudta ilyen mértékben motiválni munkásait, mint a bolgár munkaszervezet.

A „сдружие” szövetkezés² egy sajátos és hatékony szövetkezet, termelési és értékesítési közösség, amely külső erőforrás, kockázatos bankhitel nélkül képes

² A Lyaskovetz Kertész Múzeumban számos dokumentum, fotó található a korabeli „сдружие” szövetkezesek működéséről. A szövetkezésben a kertészeti tudás apáról fiúra szállt. Ezt a népi tudást még a 18. és 19. század fordulóján hozták be Törökországból, főleg az Isztambulban dolgozott bolgár pék vendégmunkások. A tanulás a munka mellett történt. Szigorú számadást vezettek a piacozásról és kertészeti naplót vezettek a kertekben történekről. A szövetkezesek minden településen egyetlet, országosan pedig egy nagy szövetséget alkottak, amelynek rendszeresen közgyűlései voltak Bulgáriában. A második világháború utáni kommunista hatalomátvétel és terror a szövetkezeseket szétverte, lényegében betiltották azok működését. Mivel az abban dolgozók családtagjai bécsi, budapesti ruhákat viselhettek, lakásaikban varrógép, szamová és gramofon volt. A polgárosodó és széles nemzetközi hálózatban működő szövetkezés nemkívánatos és gyanús lett a kommunista hatóságoknak.

volt a folyamatos termelésre és egyenletes bővülésre, s egyben szervezetén belül állandóan magas munkahatékonyságot tartott fenn a céhszerűen őrzött szaktudás és az egyént a közösséghez erősen kötő gazdasági ösztönző rendszer által. A bolgár szövetkezéshez akkortájt a magyar *kubikos* idénymunkások szervezettségét lehetne a leginkább hasonlítani, amelyben a vezető mint egyedüli tárgyaló és a munkaegységek elosztásáért felelős személy felelt a kubikos csapat munkájáért. Ez a munkaszervezet is a korabeli bérekhez viszonyítva lényegesen nagyobb jövedelmet tudott elérni, épp ezért egy ilyen csapathoz tartozás rangot jelentett, és biztonságosabb megélhetést egy falu társadalmán belül még akkor is, ha a munkacapat tagjának nem volt elég földje, amelyből a családját eltartani képes lett volna, mert az itt szerzett jövedelem ezt pótolta.

A „сѣдружие” szövetkezés létének gyökere a sajátos bolgár történelembe nyúlik vissza. Az Oszmán Birodalom hosszú századai alatt megszűnt a bolgár állami-ság, s ezzel együtt eltűntek azok a feudális keretek is, amelyek hosszú időn át Európát, különösen Kelet-Európát jellemezték. A bolgár társadalom legszilárdabb intézménye a család lett, amely főképp az állam és a szélesebb társadalmi keretek híján – a nemességétől megfosztott társadalomban – az egyház mellett a legfőbb intézmény szerepét kapta hosszú századokon át. Ez az egymásrautaltság formálta erőssé a családi közösségeket, amelyek rokonsági kapcsolataik révén alkottak egy horizontális kapcsolati hálót.

Ennek a sajátos társadalomnak a gazdasági alapja nem a tulajdon, nem a föld, hanem a munka, a kereskedés és a tudás lett. A föld mint vagyon vagy birtok nem létezhetett az Oszmán Birodalomban a keresztények számára, így az társadalmi státusszá sem válhatott. Bulgáriában a földbirtokos rend, a bojárság már a 15. században teljesen megszűnt létezni. A társadalmi alá- és fölérendeltség a nemzetségek világában nem számottevő, mivel a birodalom minden individuális különbséget eltüntetett. A nem hivatalos világ, amely nem tartozott a birodalom mindennapi kontrollja alá, teremtett egy párhuzamos életvilágot a családi lán-colatok szoros életvilágán belül. Főleg a fizikailag is elzárt hegyi falvak társadalmában az egyén és a közösség szétválaszthatatlan, amelyből kikerülni akkor életveszélyes volt. A családok hierarchiájának csúcsán a legidősebb férfi foglalt helyet. A külvilággal csak ő tárgyalhatott, s a családon belül mindenki csak neki engedelmeskedett.

A szövetkezés „intézménye” ebből a szociokulturális körből érkezett Magyarországra, ahol egy félf feudális kapitalista rendszerben hatékonyan tudott beilleszkedni, és kiszolgálta annak rohamosan növekvő piaci igényeit. A környezetével barátságos, de mégis határt szabó magatartásuk, valamint megbízhatóságuk és nagy munkabíró képességük hamar elfogadottá tette őket, és tekintélyt adott nekik a magyar társadalomban. A bolgároknak a földtulajdonosok mint bérbeadók megbízhattak, és a piacon a vevők sem csalódtak. Valójában a kapitalizálódó életformában a polgári rend, a megbízhatóság és a munkaszeretet példái lettek.

Ezt az imázst és ezt a valóságot munkaszervezetük, illetve annak sajátos belső világa tartotta fenn. Együttal ez a belső életvilág, amelyet a szövetkezés archaikus rendje, valamint polgári puritán (weberi értelemben vett puritán ethosz) világa teremtett egy gyorsan változó és konokul nehéz világban, védelmet is biztosított az abban élők és dolgozók számára. Nem fordulhatott elő az egyén kisiklása, mint más népcsoportokban, amelyek tagjai gyakorta kerültek a társadalom peremére, s lettek esetenként áldozatai a nagyvárosi létnek.

Ez a termelési mód nem egyezett sem a hazai, sem más európai agrártermelési és értékesítési szervezettel. Az akkori magyar agrárium alapját a nagybirtok adta, amelyet több százezer kisparaszti birtok egészített ki, de ilyen költség-hatékony formációt sem a nagy-, sem a kisbirtok nem volt képes produkálni. Ez a sajátos szövetkezeti forma ugyanis olyan, kvázi monopóliumot teremtett a nagyvárosok előterében, amit sem a nagy gazdaságok tömegtermelése, sem a kistermelők nem tudtak megtörni. Az előbbiből hiányzott a rugalmasság és a naprakészség, az utóbbiaknál pedig a forgópénz, a tőke, amely a kis gazdaságokat függetlenné és hatékonyá tette volna, lehetővé téve, hogy tartósan a piacok közelében maradjanak.

Az eredeti tőkefelhalmozás eredményeképpen létrejött gazdaság mellett – amely biztosította a folyamatos fizetőképességet a termelési és értékesítési rendszerben – behozhatatlan előnyt jelentett a bolgárkertészek számára az a tény, hogy a termelés és értékesítés egy kis, rugalmas szervezetben összpontosult, s ezzel megtakarította a közvetítő költséget (szállítás, kereskedői haszon, jutalék). Folyamatosan tudott termelni és jó árat biztosítani a növekvő és igényes nagyvárosi vásárlói kör számára. Ennek a kvázi monopóliumnak meg is lett a „gyümölcse”: az Országos Magyar Kertészeti Egyesület 1923-ban nagygyűlést tartott, amelyen a felszólalók a gazdasági szervek érélyes fellépését, sőt a bolgárkertészek kitiltását követelték a piacokról (Tolnai, 2006), amelyből persze nem lett semmi, hiszen Budapest növekvő zöldségigényét ki látta volna el? Az időnkénti torzsalkodás és a sikert követő irigység ellenére a bolgárkertészeket és az egész bolgár közösséget nagy megbecsülés övezte a magyar társadalomban.

A társadalmi presztízszük nem pusztán gazdasági erejükben mutatkozott meg. A második migráns generáció intézmények sorát alapította hazánkban. Ez az intézményteremtő képesség a bolgár történelmi hagyományokban gyökeredzik. Az Oszmán Birodalomban élő bolgárok az állam és a nemesség híján (ortodox hagyományok szerint az egyház nem rendelkezik tanító rendekkel vagy oktató hivatással) a kereskedők támogatásával, a népi erővel önképző egyleteket alakítottak ki az írás-olvasás és más ismeretek elsajátítására. A *Читалище*, *chitaliste*, önképzőkör, olvasókör, illetve mindez együtt. Ez a mozgalom már a 18. században megjelent, ám csak a 19. században, a nemzeti öntudat ébredésének időszakában vált erőssé és meghatározóvá, s mind a mai napig, minden bulgáriai településen megtaláljuk a csitalistét. Ezt az önteremtő hagyományt

képviselik s gyakorolják Magyarországon is, amikor szervezeteiket és intézményeiket létrehozzák egy idegen környezetben, és később gyarapítják, fenntartják azokat.

MIÉRT KERÜLNEK BOLGÁRKERTÉSZEK MAGYARORSZÁGRA? A MIGRÁCIÓ OKAI

Az Ernest G. Ravenstein és Everett S. Lee nyomán a földrajztudományban és a népesedéstudományban is használatos *push* és *pull* (taszító–húzó) tényezők alapján a bolgárkertészek magyarországi megjelenésének két fő okát határozhatjuk meg (Lee, 1966). A szinkronban levő két tényező egymást erősítő hatásként mozgatta és irányította a vándorlást Bulgáriából Magyarországra. A *push* (toló, taszító) faktorok közül az egyik legfontosabb az Oszmán Birodalom hanyatlása volt.

Az intenzív bolgár kertkultúrát és kereskedelmet az oszmán uralom ösztönözte Bulgáriában. A kedvező környezet azonban a kertész-kereskedők számára a szabad állam 1878-as létrejöttével egy csapásra megszűnt. A birodalmi keretek hirtelen szétesése, valamint a nemzeti polgárság és a helyi ipar, amely a korábbi keresletet pótolhatta volna, nem létezett. Ez a kereslethiány válságot idézett elő. A piacra termelő bolgárkertek már nem tudtak a korábbi formában tovább prosperálni (Ínalcık–Quataert, 1994). Ezáltal a kivándorlás „toló” hatása megjelent Bulgáriában, elsősorban a városahiányos, erősen agrárjellegű térségekben. A korábbi kertészdinasztiák ifjai nem találtak más kiutat, elindultak a környező országok nagyvárosai felé, ahol kis bérelt területeken folytatták azt, amit magas szinten otthon megtanultak, s helyben termelt terményeiket eladták a növekvő nagyvárosok nyüzsgő piacain. Szülőföldjükre a tél beköszönte előtt, rendszerint Szent Demeter napja körül, november elején minden évben visszatértek, majd általában Szent Trifon ünnepét követően, február első hetében ismét elindultak, s újra megjelentek távoli országokban lévő bérelteikben, hogy elkezdjék a kora tavaszi kerti munkát. A bolgárkertészek eljutottak egészen Prága, Bécs és a nyugati orosz nagyvárosok előteréig. De letelepedésük központja Budapest környéke volt az akkori vasúthálózat fejlődésének köszönhetően, ahol főleg vízenyős és/vagy élő vízhez közeli területeket béreltek a tulajdonosok nagy örömeire, akik a korábbi földbéreltek többszörösét kapták meg tőlük.

A húzó, vonzó tényezők között kiemelt fontosságú az osztrák–magyar kiegyezés utáni prosperitás Magyarországon. Budapest és sok más nagyobb város fejlődése „húzó” hatást fejt ki, hiszen az exponenciálisan növekvő városi népesség, ipari munkásság biztos piacot jelent a bolgárkertek terményeinek. Budapestet lényegében bolgárkertek vették körül: a mai Kaszásdűlő, Békásmegyer, Káposztásmegyer, Zugló, a Szilas- és a Rákos-patak környékén, valamint a Csepel-sziget területén (Jeszenszky, 1979).

Az első bolgárkertészek a kiegyezés körüli években jelentek meg, de már Budapest alapításának évében, 1873-ban a számuk megközelítette a húszezret (Révész, 1915). Ezt a páratlan dinamikus növekedést az első világháború akasztotta meg, mivel többeknek a hazájukban be kellett vonulniuk a hadseregbe, és a vándorutak is lezárultak a háborús események miatt. A háború ellenére az 1920-as évek közepén számuk meghaladta a harmincezret.

A kertész vándormunkások a bolgár ortodox egyházhoz tartoztak, akik más vallásúakkal nem házasodtak: a „két hit nem fér meg egy ágyban” elvet követték. A kezdeti időszakban valamennyien férfiak voltak, akik csak otthon házasodtak, és családjuk is Bulgáriában élt. Később a bolgár nők is megjelentek a kertészkolóniákban. Ennek ellenére még az 1930-as népszámláláskor is, az első migránshullám után hatvan-hetven évvel ezer bolgár férfira csak 159 bolgár nő jutott (1. táblázat). A 21. század elejére az egyenlőtlen nemi arány sokat változott, és ma már jóval kiegyenlítettebb a két nem aránya Magyarországon.

1. táblázat. A bolgár nemzetiség száma anyanyelv és nemek szerint Magyarországon, 1930–2011

(forrás: KSH Népszámlálás 2011. 9. Nemzetiségi adatok)

1930	1960	1990	2001	2011
férfi				
2429	1399	751	651	1377
nő				
387	727	619	648	1522
összesen				
2816	2126	1370	1299	2899

REZISZTENCIA AZ ASSZIMILÁCIÓ ÉS AZ ANÓMIA ELLEN

A nagyvárosi élet okozta gyors asszimiláció nem hatott a bolgárkertészekre. Főleg a Veliko Tarnovo környéki falvakból (Draganovo, Polikraishtve) verbuválódó bolgárkertészek, vándormunkások nem asszimilálódtak, mivel ők erősen tartották a kapcsolatot az anyaországgal. A bolgárkertészek kezdetben voltaképpen kétlaki vándoréletet éltek Bulgária és Magyarország között ingázva.

A 19. század végén és a 20. század elején számos intézménnyel gazdagodott a hazai bolgár közösség. Köszönhetően a gazdag és saját erőből létrejött intéz-

mények sorának, különösen iskoláiknak és kulturális egyleteiknek, a bolgárok megőrizték vallásukat és nyelvüket. Nem asszimilálódtak, mégis nagy elismertségre tettek szert a magyar társadalomban, mert erősen integrálódtak a korabeli középosztályba. Ezt a presztízst kemény munkájukkal, páratlanul erős közösségi kohéziójukkal, valamint maradandó intézményteremtő képességükkel vívták ki már a második migráns generáció időszakában a századforduló után.

A bolgárok integrációja tovább erősödött a két világháború közötti időszakban. Akkor a bolgár speciális munkaszervezet, a szövetség a magyar népi írók munkásságára is hatással volt (Somogyi, 1942). A népi irodalmon túl példaként szolgálhatott a bolgárkert a hazai háztáji kultúra, majd a szakszövetség számára is. Hatása lehetett később a magyar „agrársoda” sikerére is a gazdasági reform idején.

A harmadik generáció (*a küszöb utáni időszak*) életét megnehezítette, hogy a második világháborút követően a kommunista elnyomás őket is sújtotta a magyar parasztsággal egyetemben. De akkor is erős közösségi életük sokat segített a nehéz időkben. A Kádár-korszak asszimilációs politikája alatt nem tartoztak az elismert nemzetiségek soraiba.

ÖSSZEĞZÉS

A bolgárkertész jó példa az integrált migráció bemutatására, annak mintegy ideáltípusa. Az első generáció tagjai vándormunkások – Van Gennep és Turner interpretációjában a *küszöb előtt állás időszaka* –, akik egy toló hatásra felkekednek, hogy szerencsét próbáljanak más tájakon. Kellott azonban egy húzó hatás is, amely az új területen tartotta őket. Az Osztrák–Magyar Monarchia gyorsan iparosodó és urbanizálódó térségeiben nagy sikerrel találták meg azt a piaci rést, amelynek segítségével gyorsan beilleszkedtek az új társadalmi környezetbe. A gazdasági integrálódásukat és egyben erős belső kohéziójukat a családi alapú gazdálkodásuk biztosította, amely egy sajátos közösségi termelési módra, a *szövetkezés szervezetére* épült. A társadalmi integrációjuk ellenben differenciáltan haladt a különböző történelmi időkben.

A rendszerváltozás után a negyedik generáció már megélhette, hogy az 1993. évi LXXVII. törvény (a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól) beemelte a hazai bolgárokat a történelmi nemzetiségek sorába. Az utóbbi évtizedben, különösen Bulgária EU csatlakozása óta ismét növekszik a bolgárok száma, akik a korábbi kertészdinasztikiák mellett új szint hoznak, és tovább gazdagítják a magyar társadalmat. Így a beépülési szakasz még nem fejeződött be.

IRODALOM

- Boross M. (1973): Bolgár és bolgárrendszerű kertészet Magyarországon 1870–1945. *Ethnographia*, 80, 29–50.
- Czibulya F. (1987): *Bolgárkertészet magyar földön*. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó
- İnalçık, H. – Quataert, D. (eds.) (1994): *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1600–1914*. Cambridge: Cambridge University Press
- Jeszenszky Á. (1979): Adatok a magyar zöldségtermesztés múltjából. *Kertgazdaság*, 1, 74–82.
- Kósa L. (1977): Bolgárkertész. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 316–320. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-844.html>
- Kovács E. (1999): *Öntözött tündérkertek. (Fejezetek a bolgárkertészet kárpátaljai történetéből)*. Beregszász–Budapest: Hatodik Síp Alapítvány, http://www.c3.hu/~hatodik_sip/98%20lapok/Irasok98/Tav98/HS98TA-8.htm
- Lee, E. S. (1966): A Theory of Migration. *Demography*, 3, 1, 47–57.
- Mód L. (2003): Bolgár kertészet Szentes környékén. In: Szabó János József (szerk.): *A bolgárkertészkedés hagyományai Szentesen és környékén*. Móra Ferenc Múzeum, Szentes. 25–36.
- Révész I. (1915): *A hazai bolgár és bolgárrendszerű kertészetek statisztikai ismertetése*. Budapest: Athenaeum Kiadó
- Somogyi I. (1942): *Kertmagyarország felé*. Budapest: Magyar Élet Kiadás, http://mtdaportal.extra.hu/books/somogyi_imre_kertmagyarország_fele.pdf
- Szokolczai, A. (2009): Liminality and Experience: Structuring Transitory Situations and Transformative Events. *International Political Anthropology*, 2, 1. https://www.academia.edu/8343072/Liminality_and_Experience_Structuring_transitory_situations_and_transformative_events
- Tolnai Sz. (2006): Az utolsó bolgárkertészek. *Magyar Nemzet*, 2006. április 15. https://mno.hu/migr_1834/az-utolso-bolgarkerteszek-501433
- Turner, V. (1967): Betwixt and Between. The Liminal Period in Rites de Passage. In: *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual*. Cornell: Cornell University Press, <http://hiebertglobalcenter.org/blog/wp-content/uploads/2013/03/Reading-20-Victor-Turner-Betwixt-and-Between.pdf>
- Van Gennep, A. (1960): *The Rites of Passage*. Chicago: University of Chicago

FENNTARTHATÓSÁG, ÉLETKOR ÉS CSELEKVŐKÉPESSÉG – NÉHÁNY DÖNTÉSELMÉLETI ÉS PSZICHOLÓGIAI SZEMPONT

SUSTAINABILITY, AGE AND CAPACITY – SOME VIEWPOINTS OF DECISION THEORY AND PSYCHOLOGY

Lőrincz Viktor

tudományos segédmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet
Lorincz.Viktor@tk.mta.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány a cselekvőképesség korlátozásának pszichológiai és döntéseméleti hátterével foglalkozik, modellként véve egy agyterület, a ventromediális prefrontális kéreg sérülését és az ezen terület által befolyásolt komplex döntéseket. Antonio Damasio szomatikus marker elmélete a döntéshozás pszichológiájának egyik alapvető paradigmája. Eszerint a fent említett, elsősorban az érzelmekért felelős agyterület sérülése a racionális döntéshozatalban is szerepet játszik. A gyakran lappangó zavar a polgári jogban súlyos következményekhez vezet, ha az adott személy cselekvőképességét teljesnek tekintjük. A ventromediális prefrontális kéreg fejlődése kihat az egészséges kiskorúak döntésére is, illetve a döntések mérésére szolgáló Iowa Gambling Taskon az egészséges idős felnőttek egy része is rosszul teljesít. Véleményünk szerint a jognak ezeket a tényezőket is figyelembe kell vennie a cselekvőképesség polgári jogi szabályozásánál, illetve – esetleg eltérő mértékben – más jogágakban is.

ABSTRACT

The study presents the background of the limits of contractual capacity focusing on decision theory and psychology. Using the biased decisions linked to the development and damages of the ventromedial prefrontal cortex as model, we analyse the somatic marker hypothesis of Antonio Damasio, as a fundamental paradigm of the psychology of decision-making. Some areas of the brain, also responsible for emotions, play an important role in decision-making too. The above-mentioned impairment remains often undetected and this results serious consequences in private law, if the contractual capacity (and the responsibility) remains unlimited. The development of the ventromedial prefrontal cortex also influences the decisions of healthy minors. Some healthy older adults also show lower performance on the Iowa Gambling Task, a test designed to detect the impairment of decision-making. In our opinion, law must react on these phenomena, especially the regulation of contractual capacity, but the problem has implications on other areas too.

Kulcsszavak: cselekvőképesség, fenntarthatóság, életkor, Iowa Gambling Task, szomatikus marker hipotézis, ventromediális prefrontális kéreg

Keywords: capacity, sustainability, age, Iowa Gambling Task, somatic marker hypothesis, ventromedial prefrontal cortex

BEVEZETÉS

A fenntarthatóság jogi és politikai aspektusaival összhangban egyre gyakrabban merül fel a jövő generációk védelme és a generációk közötti igazságosság kérdése. A jövő generációk érdekei többféleképpen biztosíthatóak, például valamilyen képviselő segítségével (a szülőnek vagy törvényes képviselőnek adott szavazati joggal vagy más többletjogosítvánnyal, esetleg külön erre a célra létrehozott szerv vagy tisztség útján, az ország alkotmányában rögzített kötelezettségekkel stb.). Az érdekvédelem egy másik lehetséges útja bizonyos, a kiskorúakat érintő jogkorlátozások feloldása vagy mérséklése, így például a szavazati korhatár leszállítása. Bár álláspontunk szerint sem a szülői többletjogosítvány, sem a kiskorúak döntéshozatali lehetőségeinek bővítése nem számolja fel az úgynevezett dinamikus inkonzisztencia vagy idő-inkonzisztencia problémáját. Azaz azt, hogy az egyén preferenciái időben is változnak, és hosszabb távú érdekeivel szemben pillanatnyi érdekeit részesíti előnyben (Thaler–Sunstein, 2008, 40–42.). A magunk részéről tehát az egyén e rövid távú érdekeit komolyabb akadálnak látjuk, mint a demokratikus mechanizmusok hivatali időhöz kötött „strukturális rövidlátását” (Jakab A., 2016, 3.).

E tanulmány szűk keretei között viszont egy másik kérdést szeretnénk megvitatni, nevezetesen azt, hogy ha a fentiek ellenére mégis a jogkorlátozások mérséklése mellett döntünk, milyen pszichológiai határai vannak a jogosultságok kiterjesztésének. Egy agyterület szerepére koncentrálna elemezzük, hogy a döntéshozatal pszichológiájára vonatkozó ismereteink milyen kapcsolatban állnak e döntések jogi szabályozásával. Elsősorban a polgári jogi cselekvőképesség kérdésével foglalkozunk, mivel e jogterület differenciáltan kezeli az életkorhoz és a mentális zavarokhoz köthető korlátozásokat, és más jogterületek háttérszabályozásaként is szolgál. A megállapítások lényegében átvihetők más területekre, például a közjog szférájába is. A ventromediális prefrontális kéreg (vmPFC) sérüléséhez vagy fejletlenségéhez kapcsolódó korlátozott döntésképeséget tehát modellként használjuk, mely révén kiterünk a kutatás lehetséges irányaira is. Természetesen nem ez az egyetlen mentális zavar, mely befolyásolja a döntéshozatalt, de itt sokszor olyan esetekről van szó, ahol az egyéb funkciók érintetlenek maradhatnak. Bár a kiskorúsághoz kötődő korlátozások állnak a tanulmány középpontjában, a kutatási eredmények miatt ki kell térnünk a mentális zavarokhoz és az időskorhoz kapcsolódó egyes kérdésekre is.

A tanulmány első részében röviden bemutatjuk a cselekvőképesség problémáját a magyar polgári jogban, a második részben tárgyaljuk a döntéshozás pszichológiájában közismert szomatikus marker elméletet és ennek lehetséges hatását a cselekvőképesség korlátozására. Végül pedig ismertetjük, hogy a gyermek-, serdülő- és időskor kapcsán milyen újabb tudományos eredményekkel számolhatunk, amelyek a cselekvőképesség jogi szabályozását is befolyásolhatják.

A CSELEKVŐKÉPESSÉG A JOGRENDSZERBEN

A terjedelmi keretek miatt nem vállalkozhatunk a cselekvőképesség (és jogági megfelelői) rendszerének részletes bemutatására, különösen, hogy az életkorhoz és a „mentális zavarokhoz”¹ kötődő joghatások jogáganként is eltérőek. A gyermek- és fiatalkorra, valamint a tudatállapokra vonatkozó legérzékenyebb szabályozást a polgári és büntetőjogban találjuk, habár e két jogági szabályozás is eltér egymástól, és ez az eltérés időben is változik. Például a büntethetőség és a korlátozott cselekvőképesség életkori határa tekintetében. A polgári jog szabályozása tekinthető bizonyos jogágak háttérszabályozásának, a kapcsolat azonban korántsem automatikus, és azt sem állíthatjuk, hogy a jogági fejlődés konvergálna (Fiala-Butora et al., 2014).

A cselekvőképesség szabályozása a magyar polgári jogon belül nagyjából koherens (bár például a vétőképesség szabályozása elkülönült terület, és nem kötődik közvetlenül a cselekvőképességi kategóriákhoz), de az egyes nemzeti jogokat összehasonlítva (akár az Európai Unión belül is) jelentős különbségeket találhatunk a cselekvőképesség magánjogi szabályozásában is. A Ptk. 2:8. §-a [A cselekvőképesség] szerint „(1) Minden ember cselekvőképes, akinek cselekvőképességét e törvény vagy a bíróság gondnokság alá helyezést elrendelő ítélete nem korlátozza. (2) Aki cselekvőképes, maga köthet szerződést vagy tehet más jognyilatkozatot.” E törvény, azaz a Ptk. a cselekvőképességet az életkor alapján korlátozza a 14. és a 18. életév betöltéséhez kötve joghatásokat, bizonyos kivételekkel (házasság). A Ptk. 2:9. §-a ismeri továbbá a cselekvőképtelen állapot fogalmát: „(1) Semmis annak a személynek a jognyilatkozata, aki a jognyilatkozat megtételekor olyan állapotban van, hogy az ügyei viteléhez szükséges belátási képessége teljesen hiányzik.” Egyéb esetekben a bíróság korlátozhatja részlegesen vagy teljesen a cselekvőképességet azon nagykorú esetében, „[...] akinek ügyei viteléhez szükséges belátási képessége – mentális zavara következtében – tartósan vagy időszakonként visszatérően nagymértékben csökkent[...]” (2:19 § [A cselekvőképesség részleges korlátozása]), illetve „[...] tartósan, teljes körűen hiányzik[...]” (2:21 § [A cselekvőképesség teljes korlátozása]).

¹ Az új Ptk., a 2013. évi V. törvény szóhasználatával élve.

A részleges és teljes korlátozás egyidejűleg gondnokrendelettel is jár, és az előbbi esetben a bíróság meghatározza azokat az ügycsoportokat, amelyekre nézve a cselekvőképességet korlátozza. A többi ügyben viszont az adott személy továbbra is érvényes jognyilatkozatot tehet. A Ptk. külön szabályozza e két esetcsoport metszetét, azaz a kiskorú cselekvőképességének bírói korlátozását (2:18. §). A cselekvőképesség bírói korlátozásához orvosszakértői vélemény szükséges, de a végső döntést a bíróság hozza. Bizonyos esetekben lehetőség van a cselekvőképességet nem érintő támogatott döntéshozatalra is. Ekkor a támogatót a gyámhivatal rendeli ki (Lenkovics, 2014, 73–120.).

Mind a mentális zavarok, mind az életkor kapcsán érzékelhető egy olyan nemzetközi tendencia, mely azt tűzte ki célul, hogy a cselekvőképesség korlátozásait, illetve a jogosultságok életkori határát csökkentse. A cselekvőképességre vonatkozó irodalom ugyanakkor nem igazán tér ki arra a kérdésre, hogy egészen pontosan hogyan befolyásolják a mentális zavarok vagy az életkor egy adott személy döntési képességét, és pontosan mik azok a helytelen döntések, amelyeket az életkorra vagy a cselekvőképességre vonatkozó korlátokkal ki akarunk szűrni. A gyermekek jogi szocializációjára és morális fejlődésére nézve számos tanulmány ismert (Adelson–O’Neil, 1966; Tapp–Kohlberg, 1971), és az újabb idegtudományi eredmények hatottak bizonyos országok joggyakorlatára is (Steinberg, 2017). A cselekvőképességre vonatkozó magyar szakirodalmából ugyanakkor jellemzően nem derül ki, hogy a kiskorú fejlődése vagy a mentális zavarok hogyan hatnak ki a döntésképessegre és az ügyleti akaratra. Olyan felvetésekkel is találkozhatunk, hogy a szavazásra jogosult felnőttek egy része náluk „intelligensebb” tinédzserekkel is helyettesíthető lenne (Jakab A., 2016, 11.). Az alábbiakban egy olyan esetkört kívánunk körüljárni, ahol egy agyterület sérülése egyértelműen kihat a döntéshozatali képességre, illetve e terület fejlődési sajátosságai az életkor és a döntési képességek kapcsolatát is meghatározzák.

DESCARTES-TÓL GAGE-IG: A SZOMATIKUS MARKER HIPOTÉZIS

A közismert történet szerint 1848-ban Cavendish közelében Phineas P. Gage vasútépítő munkás fejét egy félresikerült robbantás után a homok és lőpor tömörítésére használt vasrúd fúrta át. Csodával határos módon Gage túlélte a sérülést, csak egyik szemét veszítette el. Bár a vasrúd keresztülhatolt az agyán, úgy tűnt, az nem okozott változást szellemi képességeiben. Érzékszervei továbbra is jól működtek, megmaradt a kez ügyessége, és beszédképessége sem szenvedett fogyatkozást, valami mégis megváltozott. A korábban visszafogott, tisztelettudó férfi gyermeki és állatias jellemvonásai kerültek előtérbe. Gyakran káromkodott, korábbi munkáját nem tudta ellátni, számos, az élete szempontjából kockázatos

vagy hátrányos döntést hozott, például elutazott Dél-Amerikába. Koponyája alapján sikerült rekonstruálni, hogy mely agyterületei sérültek.

A vmPFC a korábbi elméletek szerint többek között az érzelmekkel kapcsolatban játszott szerepet. Éppen ezért meglepő, és ellentétes az érzelmek és a racionalitás szétválasztását hirdető descartes-i felfogással, hogy a vmPFC-sérüléssel élő pácienseknél a sérülés a racionális döntések meghozatalát is gátolja. E jelenség magyarázataként vezette be Damasio (1996) a szomatikus marker hipotézist. Eszerint az egyes kimenetekhez negatív vagy pozitív érzelmek kapcsolódnak, melyek segítik a későbbi választást. Ez a szituáció az úgynevezett Iowa Gambling Taskkel (IGT) modellezhető, ami egy kártyajáték. A játékosok kártyapaklik között választhatnak, ahol az egyik pakli nagy nyereséggel kecsegtet, de a veszteség is nagy lehet, és a játszma végösszege negatív lesz. Szemben a másik paklival, ahol ugyan a nyereség mérsékelt, de a veszteség is az, és a végösszeg pozitív. A veszteséghez kapcsolódó negatív érzések tehát arra készítetik a racionális játékost, hogy a nagy rizikójú és összességében veszteséges pakliról a kisebb rizikójú és végső soron nyereséges paklira térjenek át. A vmPFC-sérültek viszont továbbra is ragaszkodni fognak a magas egyszeri nyereményekhez, dacára annak, hogy azok még nagyobb veszteséghez társulnak. Ez a játék (pszichológiai teszt) igen jól modellez valóságos komplex döntési helyzeteket, azaz a rosszul teljesítők valószínűleg a mindennapi életben is rossz döntéseket fognak hozni (Damasio, 1996).

A kockázatot is magukban foglaló döntések tehát jellemzően felírhatóak egyfajta lottóként. Például egy olyan lottószelvény, amivel 50% esélyünk van 100 forintot nyerni, 50% eséllyel pedig 0 forintot nyerünk, az maximum $0,5 \times 100 + 0,5 \times 0 = 50$ forintot ér. Ismételt játékban ugyanis ez lesz az átlagos nyeremény, ha ezt a játékot 50 forintnál drágábban kínálják, jobb, ha a biztos 50 forintunknál maradunk. Egy vmPFC-sérült ezzel ellentétben adott esetben a biztos 50 forinttal szemben a többnek tűnő, de bizonytalan 100 forintot választaná. A való életben szintén a nagy nyereséggel kecsegtető, de rendkívül kockázatos ügylet mellett döntene. A probléma egyes elemei nem ismeretlenek a jogtudomány számára sem, a játékelméletből ismert *expected value* és *expected utility* (vagyis az elérhető nyeremény vagy veszteség szorozva annak valószínűségével) kérdése szóba került például a Harsányi–Rawls-vitában is, Harsányi János (1975) példájával: Ha valakinek felajánlják, hogy Chicagóban jóval több bérért dolgozhat, mint jelenlegi lakhelyén, New Yorkban, akkor látszólag paradox módon nem éri meg Chicagóba utazni, mert ha a repülőgép lezuhan, akkor az így beálló veszteség messze meg fogja haladni az új munkával elérhető nyereséget (ami így szintén kiesik). A Harsányi által javasolt megoldás az, hogy figyelembe kell vennünk az adott esemény bekövetkezésének valószínűségét is. Ennél fogva a várható hasznosság az adott kimenet és a bekövetkezés valószínűségének szorzata lesz. Így bár a repülőgép-baleset vesztesége nagy, ám a valószínűsége

nagyon kicsi. A két érték szorzata szintén jóval kisebb lesz, mint az új munka után várható bevétel-többlet (Harsányi, 1975).²

Egy 19. századi közismert jogeset kapcsán – utólag – szintén felmerült, hogy a vmPFC-sérülés szerepet játszhatott. Eadweard Muybridge, a fényképészet történetének egyik kiemelkedő alakja egy Gage-éhez hasonló sérülés nyomán (amit egy postakocsi-baleset okozott) került emberölés miatt (felesége szeretőjét ölte meg) bíróság elé (Shimamura, 2002). A Dél-Amerikát szintén megjárt Muybridge felmentése persze nem a fenti megfontolásokon alapult. Mivel a vmPFC-sérüléssel járó tünetek adott esetben messze állnak azoktól a sztereotípiáktól, amelyek az emberekben élnek a mentális zavarokkal kapcsolatban, így ez a betegség könnyen maradhat észrevétlen. Különösen azok, akik Gage-t korábban nem ismerték, szabadszájúságát, atavisztikus vagy gyermekes viselkedését jellemhibájának vagy neveltetésének tudhatták be, holott az rejtett betegségének volt a következménye.

A jog általában nem tiltja, hogy valaki saját magára nézve hátrányos döntéseket hozzon. Ez már csak azért is kivitelezhetetlen volna, mert bizonyos, a jogrendszer alapját képező viselkedések a játékelmélet szerint eleve irracionálisak. Nehéz lenne például megmagyarázni, miért akarunk kizárni racionális döntéshozatalra (koruk vagy fogyatékoságuk okán) szerintünk képtelen egyéneket az Egyesült Államok elnökének megválasztásából, ha annak az esélye, hogy valakinek a szavazata döntő legyen, rendkívül kicsi, amit a szavazásra fordított bármilyen költség (beleértve azt is, hogy valaki felhúzza a cipőjét, és elindul szavazni) meghalad, mint ahogy azt Binmore (2007, 160–162.) levezeti.

A bíróság az orvosszakértői vélemény alapján a jövőre nézve korlátozza vagy zárja ki a jognyilatkozatok érvényességét. Esetünkben viszont épp arról van szó, hogy az egyébként semmilyen szembeötlő tünetet nem produkáló egyén útját számára hátrányos jogügyletek szegélyezik. Tehát épp azok a jognyilatkozatok, melyeket a jövőben a mentális zavar miatt a bíróság kizárna, szolgálnak a múltból bizonyítékkul e mentális zavar fennállására. A támogatott döntéshozatal vagy a gondnokság alá helyezés azonban e múltbéli hibákat már nem fogja orvosolni, és nem ad felmentést a korábban keletkezett kötelezettségek teljesítése alól. Megoldás lehet még a fent említett cselekvőképtelen állapot bírói megállapítása, bár a nem túl explicit tünetek miatt kérdés, hogy a bíróság az adott személy ügyei viteléhez szükséges belátási képességének teljes hiányát megállapítaná-e. Valószínű, hogy a jelenlegi rendszerben számos vmPFC-sérült páciens egyszerűen viseli rossz döntéseinek jogkövetkezményeit anélkül, hogy cselekvőképességének korlátozása vagy jognyilatkozatainak semmissége akár csak fel is merülne. Az, hogy ez mennyire hátrányos az illetőnek, nagyban függ attól, hogy korábbi rossz döntéseivel mennyi adósságot sikerült felhalmoznia.

² Harsányi kritikája rendkívül sok kérdést vet fel John Rawls elképzeléseivel kapcsolatban. Különösen, ami a saját esélyek téves becslését, illetve az arra ható torzító tényezőket illeti.

Ahogy azt a bevezetőben már említettük a vmPFC-sérüléshez kötődő zavarokat modellként tekintjük. A döntési alternatívák modellje, amelyet itt a lehetséges nyereség és veszteség, valamint a hozzájuk tartozó valószínűségek szorzataként írtunk fel, szintén tovább bővíthető. Természetesen nem minden esetben becsülhetők jól a valószínűségek³, és azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy egészséges emberek is eltérően reagálnak a kockázatra. Bizonyos szerződésekben csak burkoltan van jelen a kockázat, például a nemteljesítés kockázata, de ez a kockázat is módosítható például a szerződést biztosító mellékkötelezettségek beépítésével. Ami a várható nyereség vagy veszteség számítását illeti, pénzszolgáltatás esetében viszonylag egyszerű a dolgunk, de az érintett döntések természetesen nem kizárólag meghatározott összegekre vonatkozhatnak. Nagy irodalma van például az egészségre vonatkozó döntések jogi szabályozásának (Jakab N., 2010; Dósa, 2000), ahol természetesen nem egyszerű számszerűsíteni egy sikeres vagy sikertelen műtét eredményét, és ezt összehasonlítani a kezelés visszautasításából következő lehetséges kimenetekkel. Mindez persze továbbra is olyan marginális problémának tűnhet, aminek kevés helye van egy jogi tárgyú tanulmányban, ám a valóságban a helyzet ennél bonyolultabb.

AZ ÉLETKOR KÉRDÉSE

A fent leírt mentális zavar természetesen nem az egyetlen és nem is a legsúlyosabb korlátja a cselekvőképességnek. A szellemi fogyatékoság társadalmi percepcióját nagymértékben torzítja az a tény, hogy az igazán súlyos esetek a társadalomtól teljesen el vannak szigetelve, s ezeknek az embereknek az életkörülményeiről csak néha-néha szűrődik be valami a médiába. Tény viszont, hogy a vmPFC sérüléséhez kötődő zavarok erősen befolyásolják a döntések meghozatalát, így a cselekvőképesség lényegéhez kapcsolódnak. Az IGT pedig alkalmas arra, hogy ezen egyébként lappangó zavarokat kiszűrje. Az IGT-nek azonban más alkalmazásai és eredményei is ismertek, számos kísérletet végeztek kizárólag egészséges egyének részvételével. Ezek néhány esetben meglepő eredményeket hoztak. Kiderült például, hogy a felsőoktatásban való részvétel negatívan hat az IGT-n nyújtott teljesítményre. Itt nem arról van szó, hogy a felsőoktatás maradandó agykárosodást okoz, hanem valószínűleg arról, hogy a felsőoktatási rendszer kevésbé bátorítja az érzelmeken alapuló tanulást és problémamegoldást (Evans et al., 2004). A felsőoktatás ezt a hátrányt számos előnnyel ellensúlyozhatja, melyek elősegítik a tájékozódást a mindennapi életben vagy a politikában. Ez a kutatási eredmény

³ Ahol viszont igen, például egyes biztosítási szerződéseknel, ott álláspontunk szerint annak sincs akadálya, hogy az értékaránytalanságot vizsgáljuk. Önmagában a tény, hogy egy szerződés kockázati elemet tartalmaz, nem teszi lehetetlenné a várható kimenetek számítását.

mégis óvatosságra int, ha olyan felvetésekkel találkozunk, hogy a választójogot műveltségi-képzési cenzushoz kellene kötni.

Témánk szempontjából azonban érdekesebb az, hogy az életkornak is van hatása az IGT-n nyújtott teljesítményre. Matthieu Cassotti és szerzőtársai (2011) például kimutatták, hogy a gyermekek (9–10 év) és a serdülők (12–14 év) rosszabbul teljesítenek az IGT-n, mint felnőtt társaik (18–28 év), de a gyermekek és a serdülők stratégiája egymástól is eltér. Még fiatalabb gyermekek esetén egy éven belül is eltérés tapasztalható (3 és 4 évesek között). E jelenség oka az egyes agyterületek eltérő sebességű fejlődésében keresendő (Kerr–Zelazo, 2004). Az, hogy gyermekek és serdülők komplex döntési feladatokban rosszabbul teljesítenek, mint a felnőttek, talán nem hat meglepően. Ugyanakkor más kutatások azt találták, hogy egészséges idősök (akik tehát nem szenvednek semmilyen, az időskorhoz köthető konkrét betegségben) szintén rosszabbul teljesítettek, mint fiatalabb társaik (Denburg et al., 2006). Ezen eredményekből az szűrhető le, hogy egy felnőtt nem feltétlenül helyettesíthető egy tizenévesssel, bármennyi ismerettel rendelkezzen is a politikára vagy az üzleti életre nézve. Itt is meg kell jegyeznünk, hogy ezek a fejlődési fokozatok sokfélék, és a döntéshozatali képesség számos más agyterület fejlődésétől is függ. Emiatt jogi szempontból továbbra is indokolt fenntartani egy differenciált cselekvőképességi rendszert, habár az egyes életkori határok felülvizsgálatra szorulhatnak az újabb kutatások fényében. További kérdésként merül fel, hogy érdemes-e fenntartani a jogági és országok közötti különbségeket. Ez utóbbiak kapcsán elmondható, hogy a cselekvőképesség a biológiai fejlődésen túl a társadalmi-kulturális jellemzőkhöz is kötődik, és ezek országonként eltérhetnek egymástól. Ezen eltérések azonosítására szintén kutatásokat kellene folytatni. Hosszú távon ugyanis nehezen elképzelhető, hogy például egy leendő egységes európai polgári jogi kódex országonként eltérő cselekvőképességi szabályokra épüljön.

Minden hibájuk ellenére a kiskorúakra vonatkozó cselekvőképességi szabályokról elmondható, hogy legalább léteznek. Az időskorra vonatkozó egységes szabályozás lehetősége ellenben kérdéses. Míg a gyermek- és serdülőkorra vonatkozó szabályozásra igaz, hogy az egyenlően és egyenlő időtartamra korlátoz minden egyént (hiszen ezeken az életkori státuszokon jó esetben mindenki átmegy, és ez a korlátozás – szintén jó esetben – csak ideiglenes), addig az időskorral már más a helyzet. (Nem érintve itt azt a problémát, hogy a szavazási ciklusok miatt a közjogi korlátozások jelentős eltéréseket mutathatnak, azaz egyesek akár négy-öt évvel később jutnak oda, hogy szavazati jogukkal éljenek.)

A várható élettartam növekedése folytán könnyen előfordulhat, hogy valaki akár évtizedeket is tölthet az idős korához kapcsolódó mentális zavarból eredő korlátozott cselekvőképességgel, míg mások halálukig teljes belátási képességük birtokában maradnak. A kötelező nyugdíjazás ebben az esetben oda vezethet, hogy értékes tapasztalat veszik el. Lehetséges megoldás lenne egy olyan önkéntes

nyugdíjkorhatár bevezetése, amikor az egyén maga döntené el, hogy tovább kíván-e dolgozni, de ha a munkaviszony fenntartása mellett dönt, azzal önkéntesen aláveti magát egy rendszeres felülvizsgálatnak is.

Damasio (1996, 78–79.) William O. Douglasnak, az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága bírójának példáján mutatja be az *anosognosia* problémáját: bizonyos esetekben a páciens nem érzékeli saját betegségét. Douglas 1975-ben jobb féltekei agyvérzése után fél oldalára lebénult, betegségét mégsem vette tudomásul, és úgy akarta folytatni életét, mintha nem történt volna semmi. A jelenség több szempontból is érdekes számunkra. Egyrészt kérdéses, hogy akár az ilyen hirtelen bekövetkező állapotromlás, akár a fokozatosan eluralkodó zavarok esetén lesz-e olyan pillanat, amikor az illető még képes és hajlandó maga kérni cselekvőképessége korlátozását. Másrészt rámutat arra, hogy a régi Ptk. szabályozása – mely felelőssé tette az egyént azért, ha valakit saját cselekvőképessége tekintetében megtévesztett – számos esetben alkalmazhatatlan volt, hiszen a cselekvőképessége korlátozott vagy kizárt voltáról az így korlátozott személy maga sem tudott. Végül pedig aláhúzza a hatályos Ptk. 2:39–41 §-aiban szabályozott rendelkezés jelentőségét, mely a jövőbeli cselekvőképtelenség és korlátozott cselekvőképesség esetére szól. Eszerint (2:39. § [Az előzetes jognyilatkozat]): „(1) Nagykorú cselekvőképes személy cselekvőképességének jövőbeli részleges vagy teljes korlátozása esetére közokiratban, ügyvéd által ellenjegyzett magánokiratban vagy gyámhatóság előtt személyesen előzetes jognyilatkozatot tehet. (2) A nyilatkozatot tevő személy az előzetes jognyilatkozatban a) megnevezheti azt az egy vagy több személyt, akit gondnokául rendelni javasol, b) kizárhat egy vagy több személyt a gondnokok köréből és c) meghatározhatja, hogy egyes személyes és vagyoni ügyeiben a gondnok milyen módon járjon el.” A fentiekből kitűnik, hogy az ilyen jognyilatkozat megtétele általában is hasznos, nemcsak abban az esetben, ha a nyilatkozattevőt a cselekvőképesség módosulása (például egy műtét miatt) közvetlenül is fenyegeti.

ÖSSZEFOGLALÁS

Rövid tanulmányunkban egy, a cselekvőképességre – és más jogilag szabályozott döntési helyzetre – ható speciális zavart mutattunk be, mely kétségbe vonja az érzelmek és a racionalitás elválasztását (Fekete, 2013). Ráműtöttünk arra is, hogy az itt feltárt neurológiai folyamatok különös jelentőséggel bírnak az életkorral kapcsolatban. Míg számos esetben a mentális zavarok megnehezítik az adott személy mindennapi életét, a választójogi döntéshozatalát nem befolyásolják, ezért annak korlátozása sem indokolt. Arra is volt példa, hogy a mentális zavarok a mindennapi életben nem feltétlenül mutatnak látványos tüneteket, mégis a politikai részvételt vagy a hétköznapi életben szükséges döntéseket korlátozzák. Ezek

az eredmények új kontextusba helyezik a jogi szabályozást, és további kutatásokra ösztönöznek például azzal kapcsolatban, hogy a választójogi korhatár csökkentése nem vezet-e a populizmus térnyeréséhez és a sokat ígérő, de valószínűtlen programok elterjedéséhez. Ennél fogva a korlátozások fenntartása indokolt, még ha az életkori határokat esetleg felül is lehet bírálni. A kiskorúak, időskorúak és mentális zavarral élők védelme szempontjából rendkívül fontos, hogy a korábbi – sokszor valóban indokolatlan – korlátozások feloldásán túl a szabályozás valóban a legújabb kutatási eredményeken alapuljon, és a tudományosan feltárt jellegzetességekre adjon értő megoldást. A polgári jogban és a büntetőjogban egyértelmű, hogyha ezeket az egyéni adottságokat nem vesszük figyelembe, az jellemzően a kiskorú vagy fogyatékos személy hátrányára válik. A választójog vonatkozásában viszont közvetlen hátránnyal általában nem számolhatunk, de ennek oka tulajdonképpen az, hogy az így leadott voks mindent eldöntő szavazattá válásának esélye, ahogy azt fentebb láttuk, rendkívül kicsi. Felmerül tehát a kérdés, ha a szavazati jog is ugyanolyan közvetlen következményekkel járna, mint egy polgári jogi jogügylet, akkor milyen mértékben tartanánk indokoltnak a fogyatékosághoz vagy életkorhoz kötött korlátozások eltörlését.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmány az NKFIH K112900-es számú „Intézményi reformok az öregedő társadalmakban: jogi és politikai aspektusok” című kutatás támogatásával készült.

A szerző, vállalva a felelősséget a tanulmány fennmaradó hibáiért, köszönetet mond a SYLFF-konferencia társszervezőinek, és az abból készült blokk szerkesztőjének, az anonim bírálóknak és az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete munkatársainak értékes segítségükért.

IRODALOM

- Adelson, J. – O’Neil, R. P. (1966): Growth of Political Ideas in Adolescence: The Sense of Community. *Journal of Personality and Social Psychology*, 4, 3, 295–306. DOI: 10.1037/h0023699
- Binmore, K. (2007): *Game Theory – A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press
- Cassotti, M. – Houdé, O. – Moutier, S. (2011): Developmental Changes of Win-stay and Loss-shift Strategies in Decision Making. *Child Neuropsychology*, 17, 4, 400–411. DOI 10.1080/09297049.2010.547463
- Damasio, A. R. (1996): *Descartes tévedése – Érzelem, értelem és az emberi agy*. (ford. Pléh Csaba) Budapest: AduPrint
- Denburg, N. L. – Recknor, E. C. – Bechara, A. – Tranel, D. (2006): Psychophysiological Anticipation of Positive Outcomes Promotes Advantageous Decision-making in Normal Older Persons. *International Journal of Psychophysiology*, 61, 1, 19–25. DOI: 10.1016/j.ijpsycho.2005.10.021

- Dósa Á. (2000): A nem teljesen cselekvőképes személyek jogai: rugalmasabb szabályozás felé. *Fundamentum*, 4, 2, 83–90. http://epa.oszk.hu/02300/02334/00002/pdf/EPA02334_Fundamentum_2000_02_083-090.pdf
- Evans, C. E. Y. – Kemish, K. – Turnbull, O. H. (2004): Paradoxical Effects of Education on the Iowa Gambling Task. *Brain and Cognition*, 54, 3, 240–244. DOI: 10.1016/j.bandc.2004.02.022, https://www.researchgate.net/publication/8649751_Paradoxical_effects_of_education_on_the_Iowa_Gambling_Task
- Fekete B. (2013): Érzelmek és jogtudomány: egy lehetséges értelmezés. *Iustum Aequum Salutare*, 9, 3, 89–104. http://epa.oszk.hu/02400/02445/00029/pdf/EPA02445_ias_2013_3_089-104.pdf
- Fiala-Butora, J. – Stein, M. A. – Lord, J. E. (2014): The Democratic Life of the Union: Toward Equal Voting Participation for Europeans with Disabilities. *Harvard International Law Journal*, 55, 1, 71–104. http://www.harvardilj.org/wp-content/uploads/2014/03/HILJ_55-1_Fiala-Butora-et-al.pdf
- Harsányi, J. C. (1975): Review: Can the Maximin Principle Serve as a Basis for Morality? A Critique of John Rawls's Theory. *The American Political Science Review*, 69, 2, 594–606. DOI: 10.2307/1959090, https://www.jstor.org/stable/1959090?seq=1#page_scan_tab_contents
- Jakab A. (2016): Sustainability in European Constitutional Law. *Max Planck Institute for Comparative Public Law & International Law (MPIL) Research Paper No. 2016-16*, <https://ssrn.com/abstract=2803304>
- Jakab N. (2010): A cselekvőképesség elméleti hátteréről és a szellemi egészség jogáról *Miskolci Jogi Szemle*, 5, 1, 89–112. http://www.mjsz.uni-miskolc.hu/201001/9_jakabnora.pdf
- Kerr, A. – Zelazo, P. D. (2004): Development of “Hot” Executive Function: The Children’s Gambling Task. *Brain and Cognition*, 55, 148–157. DOI: 10.1016/S0278-2626(03)00275-6, https://www.researchgate.net/publication/8570731_Development_of_hot_executive_function_The_children%27s_gambling_task
- Lenkovics B. (2014): Második könyv első és második rész. In: Vékás L. – Gárdos P. (szerk.): *Kommentár a Polgári Törvénykönyvhöz*. Budapest: Wolters Kluwer, 59–120.
- Shimamura, A. P. (2002): Muybridge in Motion: Travels in Art, Psychology and Neurology. *Photography*, 26, 4, 341–50. DOI: 10.1080/03087298.2002.10443307, <http://artshim.com/Shimamura-Muybridge.pdf>
- Steinberg, L. (2017): Adolescent Brain Science and Juvenile Justice Policymaking. *Psychology, Public Policy, and Law*. Advance online publication. DOI: 10.1037/law0000128, https://www.researchgate.net/publication/315976177_Adolescent_Brain_Science_and_Juvenile_Justice_Policymaking
- Tapp, J. L. – Kohlberg, L. (1971): Developing Senses of Law and Legal Justice. *Journal of Social Issues*, 27, 2, 65–91. DOI: 10.1111/j.1540-4560.1971.tb00654.x
- Thaler, R. – Sunstein, C. R. (2008): *Nudge – Improving Decision about Health, Wealth and Happiness*. New Haven–London: Yale University Press

NEMZETI SZUVERENITÁS ÉS REGIONÁLIS GAZDASÁGI INTEGRÁCIÓ A 21. SZÁZADBAN

NATIONAL SOVEREIGNTY AND REGIONAL ECONOMIC INTEGRATION IN THE 21ST CENTURY

Nagy Csongor István

tanszékvezető egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, tudományos tanácsadó,
MTA Föderális Piacok „Lendület” Kutatócsoport
nagycs@juris.u-szeged.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A szabad kereskedelem világviszonylatban is a legádázabb viták keresztjébe került, amit jól mutat mind az Egyesült Királyság kiválása az Európai Unióból, mind az Egyesült Államok külkereskedelempolitikájának éles fordulata. Ezzel egy időben számos ország nem veszélyt, hanem hatalmas lehetőséget lát a kereskedelem liberalizációjában. A tanulmány bemutatja a szabad kereskedelem új korszakának központi kérdéseit: milyen valós problémákra reagálnak ezek az egyezmények, mi a céljuk, és kik az ellenzői, továbbá, hogy mindezeknek milyen gazdasági és jogi vonatkozásai vannak. Arra is választ keresünk, hogy ennek a folyamatnak mennyiben részei a társadalmi értékek, úgymint fenntarthatóság és emberi jogok, és miként változott a kereskedelem szabályozása, és az mennyire fenntartható?

ABSTRACT

Free trade has been subject to fierce debates on the global scene. This is well demonstrated by the United Kingdom's secession from the European Union, as well as the sharp change in the United States' foreign trade policy. At the same time, several countries see no danger but enormous possibilities in trade liberalization. This paper presents the central questions of the new age of free trade: what are the problems addressed and what purposes are pursued by these treaties, who are their opponents, what are their economic and legal consequences, what roles do social values, such as sustainability and human rights, play in these treaties, how has the trade regulation changed and to what extent is this sustainable?

Kulcsszavak: szabad kereskedelem, regionális gazdasági integráció, jogi szabályozás, fenntarthatóság, nemzeti szuverenitás

Keywords: free trade, regional economic integration, legal regulation, sustainability, national sovereignty

*Ha egy hallgatónak a szabad kereskedelmi jog
első ötven évét kellene tanulmányoznia,
érthető módon, jó eséllyel becsukná jegyzetfüzetét,
eladná jogi tankönyveit, és felvenne valamilyen könnyű szakot,
úgy mint nukleáris fizika vagy felső matematika.*
Cole kontra Whitfield, Ausztrál legfelsőbb bíróság (1988)

BEVEZETÉS

Nem túlzás azt állítani, hogy a szabad kereskedelem a 21. század egyik legfontosabb globális jelentőségű kérdésévé vált. A közelmúlt eseményei új fejezetet nyitottak a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban, és ezek a változások szükségessé tették a globális kormányzásról, állami szuverenitásról és szabályozói autonómiáról alkotott alapfogalmak újragondolását (Jackson, 2006).

A szabad kereskedelem, vagyis az áruk és a szolgáltatások állami korlátozások nélküli szabad áramlása egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a globális gazdaságban. Ebben meghatározó szerepet játszik az Európai Unió, a világ egyik vezető gazdasági, illetve kereskedelmi hatalma (Kiss, 2005). Az EU–USA között megkötendő szabad kereskedelmi egyezmény a világgazdaság 40%-át fedné le,¹ és létrejöttével az EU külkereskedelmének 70%-a szabad kereskedelmi rendszerben zajlana.² A világkereskedelem elmúlt időszaka egy nagyon speciális politikai és társadalmi kontextust teremtett a napjainkban tapasztalt szabad kereskedelmi „bumm” számára. Egyrészt a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) legutóbbi tárgyalási fordulójának kudarcra azt sugallja, hogy a globális kereskedelemben a multilateralizmus elérte a határait, és mindez a szabadkereskedelem-párti államokat a bilateralizmus (vagy korlátozott multilateralizmus) irányába terelte. Továbbá, míg néhány állam a protekcionizmus eszközehez nyúlt, mások a szabad kereskedelmet a gazdasági válságból való kilábalás egyik eszközének tekintették. Mindez pedig a szabad kereskedelmi egyezmények új generációját hívta életre. Ilyen például a Transzatlanti Kereskedelmi és Beruházási Partnerség (Transatlantic Trade and Investment Partnership, TTIP), a Transz-Csendes-óceáni Partnerség (Trans-Pacific Partnership, TPP), az EU és Kanada között létrejött Átfogó Gazdasági és Kereskedelmi Megállapodás (EU-Canada Comprehensive Economic and Trade Agreement, CETA), az EU–Szingapúr Szabadkereskedelmi Egyezmény (EU-Singapore Free Trade Agreement), az EU–Japán Gazdasági Partnerségi

¹ William H. Cooper, Cong. Research Serv., RL30608, EU-US economic ties: framework, scope, and magnitude 2 (Apr. 2, 2013).

² Keynote speech of Her Excellency Ambassador Marie-Anne Coninx, “Investor State Arbitration between Developed Democracies: A Policy under Challenge” at the conference hosted by CIGI on Friday, September 15, 2015 in Ottawa, Ontario.

Egyezmény (EU-Japan Economic Partnership Agreement, JEFTA), valamint a Szolgáltatáskereskedelmi Megállapodás (Trade in Services Agreement, TiSA), amely egy területileg korlátozott többoldalú egyezmény.

Másrészt, úgy tűnik, a globális kereskedelmi rendszer, a kereskedelmi korlátok minimalizálásával, betöltötte küldetését (URL 1). A hangsúly a hagyományos kereskedelemkorlátozásokról áttevődött a látszólagosan nem diszkriminatív szabályozási korlátozásokra, valamint más kereskedelmi tárgykörökre (például: szolgáltatások, technológia, tőke). Figyelembe kell venni, hogy a legutóbbi időszakban a szabályozás társadalmi szerepe általánosságban felerősödött, és napjainkban piaci jelentősége összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint korábban volt, amikor a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának elvei kifejlődtek.

A szabad kereskedelmi egyezmények új generációja (például: TTIP, TPP, CETA, JEFTA, TiSA) nemcsak a vámokat és a mennyiségi korlátozásokat törli el (ahogy azt a régimódi megállapodások tették), hanem ténylegesen felnyitja a nemzeti (szabályozási) szuverenitást a nemzetközi kormányzás előtt. Továbbá újraformálja a szabályozói autonómiát, és nemzetközivé tesz egyes nemzeti hatásköröket, ami jelentős (demokratikus) legitimációs kérdéseket vet fel. Az újgenerációs szabad kereskedelmi egyezmények a kereskedelem teljes spektrumát lefedik (árúk, szolgáltatások, technológia, tőke stb.), és ambiciózus módon nemcsak a hagyományos kereskedelmi korlátok (vámok és kvóták) lebontásával foglalkoznak, hanem, átfogó módon, minden kereskedelemkorlátozást és gazdasági relevanciával rendelkező állami cselekvést érintenek (például: szabályozási eltérések, közbeszerzés, bizonyos alapjogi kérdések).

A fenti politikai és társadalmi tényezők elegye új korszakot nyitott a regionális gazdasági integrációk jogában, amelyben a nemzetközi szabályozás jelentős mértékben behatol a nemzeti szabályozói szuverenitásba, és alapjaiban formálja át annak fogalmi sarokköveit, szükségessé téve a gazdasági kapcsolatokról, a szuverenitásról és a demokratikus döntéshozatalról alkotott fogalmaink újragondolását. Egyfelől, az újgenerációs szabad kereskedelmi egyezmények mély társadalmi gyökerekkel rendelkező szabályozási korlátozásokat érintenek, amelyek szorosan kapcsolódnak a nemzeti szabályozási autonómiához, ezáltal jelentős hatáskör-átrendeződést eredményezve a szuverén államtól a nemzetközi kormányzás irányába. Radikális vélemény szerint „[e]zek a megállapodások nem szokásos kereskedelmi ügyletek; kérdéseket vetnek fel a független nemzetek politikai jövőjét, a szuverenitást, a demokráciát, az önrendelkezést és mindenekfölött az emberek azon jogát illetően, hogy tudják, mit tesz a kormányzatuk” (Kelsey, 2010). Másfelől, míg a szabad kereskedelem túlzott előmozdítására tett erőfeszítések elnyomhatják a helyi közérdeken alapuló legitim szabályozási megfontolásokat, és a szabad kereskedelmet szabályozatlan kereskedelemként jeleníthetik meg, ezáltal erodálva annak legitimitását (Kelsey, 2012), a látszólagosan nem diszkriminatív szabályozást helyi gazdasági érdekcsoportok gyakran használják a külföldi termékek és szolgáltatások kizárására.

SZABAD KERESKEDELEM, NEMZETI ÉRDEK ÉS NEMZETKÖZI KORMÁNYZÁS

A világ szabad kereskedelmi rendszerei, akárcsak a WTO, megengedik a tagállamok számára a kereskedelem korlátozását abban az esetben, ha arra valamilyen helyi legitim cél érdekében kerül sor. Az államok a szabad kereskedelem és a verseny korlátozására elfogadhatnak szabványokat, kialakíthatnak adószabályokat, kivethetnek közszolgáltatási kötelezettségeket a vállalkozásokra, vagy fenntarthatnak monopóliumokat. Mivel a szabályozási keretek tág és képlékeny fogalmakat tartalmaznak, a tagállamok pedig széles körű mérlegelési jogkört élveznek, a jog alkalmazása egy, a gazdasági, társadalmi és jogi megfontolásokat vegyítő társadalmi és mentális folyamattá válik.

A világ szabad kereskedelmi rendszerei tiltják, hogy a tagállamok korlátozzák a szabad kereskedelmet/versenyt, de megengedik ezt számukra abban az esetben, ha a korlátozásra valamilyen helyi legitim cél érdekében kerül sor. Az egyes rendszerekben a jogalkalmazók hasonló problémákkal szembesülnek, hasonló, sőt, néha ugyanolyan ügyekben kell dönteniük.

Eltérések figyelhetők meg az egyes rendszerek között abból a szempontból, hogy egyáltalán mit tekintenek kereskedelemkorlátozásnak. Ebben a vonatkozásban az EU belső piacának joga igencsak szigorú. Megnyilvánul ez abban, hogy az import termékek (szolgáltatások, befektetések stb.) piachoz való hozzáférését korlátozó tagállami intézkedések, főszabály szerint, annak ellenére tiltottak, hogy ezek az intézkedések egyébként ugyanúgy korlátozzák az import és a belföldi termékek, szolgáltatások, befektetések stb. piacra lépését. Ebből kifolyólag egy tagállami intézkedés annak ellenére sértheti a szabad mozgás jogát, hogy egyébként semmilyen protekcionista törekvés nem húzódik meg mögötte.

Ha megállapítást nyer, hogy az állami intézkedés kereskedelemkorlátozóan minősül, fenntartható lehet, amennyiben azt a helyi közérdek indokolja (legitim célja van), és arányos. Az arányosság követelményének érvényesülése összetett vizsgálatot igényel, mivel itt eltérő fajú értékek összeméréséről van szó: egyrészt a szabad kereskedelem, másrésztől, valamilyen legitim helyi cél (közegészségügy, közérkölc, környezetvédelem stb.). Az eltérő fajú értékek összemérése azonban alapvetően politikai és nem jogi kérdés, így a bíróságok számára nehezen kezelhető.

A kérdés vizsgálatára az egyes rendszerek eltérő megoldásokat alakítottak ki, amelyek eltérő intenzitással avatkoznak be az államok mérlegelésébe. Ebből a szempontból az Európai Bíróság gyakorlata igencsak beavatkozóan tűnik: a bíróság nem retten meg attól, hogy a helyi legitim célok előmozdítását összemérje a szabad mozgás korlátozásával. Ehhez képest az amerikai legfelsőbb bíróság – bár valóban végez mérlegelést (összeméri a két különböző fajtájú értéket) –, a nem diszkriminatív intézkedések esetén, amennyiben az állam fel tud mutatni egy

meggyőzőnek tűnő indokot a korlátozás bevezetésére, a korlátozást jó eséllyel elfogja fogadni, tekintettel az államok által élvezett széles körű mérlegelési jogra. Ugyanakkor, a diszkriminatív intézkedéseket az amerikai bíróság majdhogynem *per se* jogellenesnek tekinti. Így bár elviekben ezek esetén is van lehetőség a közérdekkel történő indokolásra, csekély az esélye annak, hogy ez átmegy a bírósági szűrőn. A legmegengedőbb a WTO-jog megoldása, ami nem meglepő, tekintettel arra, hogy a WTO a nemzetközi közjog normáin alapuló globális rendszer, szemben az Egyesült Államok belső jogának részét képező alvó kereskedelmi klauzulával (Dormant Commerce Clause) és a *sui generis* jellemzőkkel rendelkező EU-joggal. A WTO-jogban ugyanis a helyi közérdekre történő hivatkozás során alkalmazott elemzést nem arányossági vizsgálatnak, hanem a kevésbé korlátozó alternatíva utáni kutakodásnak hívja. Itt a releváns kérdés az, hogy az adott cél elérése érdekében rendelkezésre áll-e hasonlóan hatékony, azonban a kereskedelmet kevésbé korlátozó alternatíva.

A legszemléletesebben egy példán keresztül lehetne bemutatni az arányossági vizsgálat működését. Az Egyesült Államokban klórt használnak a levágott csirkék fertőtlenítésére. Ennek eredményeként, minden erőfeszítés ellenére, az emberi fogyasztásra kerülő csirkékben marad egy kisebb mennyiségű klór, amely a hús elfogyasztásával az emberi szervezetbe kerül. Az ilyen típusú termékek forgalmazásának korlátozása mind közegészségügyi, mind fogyasztóvédelmi szempontokkal indokolható. Az állami beavatkozás intenzitásától függően, három szabályozási opció azonosítható. Egyrészt az állam dönthet úgy, hogy nem szabályozza ezeket a termékeket. Ez esetben 30 millió eurónyi kereskedelem valósul meg, míg ennek eredményeként évente egymillió fogyasztó vásárol tudtán kívül klórral fertőtlenített csirkét. Másrészt az állam dönthet a termék teljes körű betiltása mellett. Ez esetben mind a kereskedelem értéke, mind a megtévesztett fogyasztók száma nullára csökken. Harmadrészt, köztes megoldásként, az állam megkövetelheti, hogy a terméken tájékoztató elhelyezésével jelezzék a fogyasztók számára: a terméket klórral fertőtlenítették, és ennek egészségügyi hatásai lehetnek. Ebben az esetben 10 millió eurónyi kereskedelem valósul meg, azonban lesz évente 100 000 fogyasztó, aki nem olvassa el a tájékoztatót, és így abban a hitben veszi meg a terméket, hogy az nem tartalmaz klórt (ennek tudatában pedig a terméket nem venné meg).

Ha összehasonlítjuk a három szabályozói hozzáállást, azt látjuk, hogy bár a címkézés a teljes tilalomnál kevésbé korlátozó, nem biztosítja azt a védelmi szintet (100 000 megtévedt fogyasztó), amit a teljes tilalom biztosít (nulla megtévedt fogyasztó), ugyanakkor lényegesen kisebb mértékben korlátozza a kereskedelmet (lehetővé tesz 10 millió eurónyi kereskedelmet, szemben a teljes tilalom által eredményezett nulla kereskedelemmel).

Összemérés esetén a bíróságnak azt kell eldöntenie, hogy vajon 10 millió eurónyi kereskedelem többet vagy kevesebbet nyom-e a latba, mint 100 000 megté-

vedt fogyasztó, illetve azok esetleges egészségkárosodása. Ennek a kérdésnek a megválaszolása értékítéletet követel meg a bíróságtól. Ezzel szemben a kevésbé korlátozó alternatíva vizsgálatán alapuló megközelítés szerint (WTO-jog) a vita-rendező testület azt vizsgálja, hogy van-e olyan kevésbé kereskedelemkorlátozó alternatíva (címkézés), amely ugyanazt (vagy lényegében ugyanazt) a védelmi szintet képes biztosítani, mint a teljes tilalom, tekintetbe véve, hogy az egyik 100%-os, míg a másik 90%-os eredményességgel rendelkezik.

ÉRTÉKSTANDARDOK

Bár első látásra úgy tűnhet, hogy az alapjogok (emberi jogok) nem különösebben relevánsak a szabad kereskedelem szempontjából (és nincs nemzetközi törekvés a globális értékek védelmét biztosító rezsim létrehozatalára). Az államok megtapasztalták, hogy az alapjogoknak igenis van gazdasági jelentőségük, mivel azok befolyásolják a költségeket, és a belföldi termelők versenyhátrányt szenvednek, ha a külföldieknél magasabb szintű elvárásoknak kell, hogy megfeleljenek. Nem meglepő, hogy például a munkaügyi standardok (Alston, 2004) és a környezetvédelmi standardok a világkereskedelem központi kérdéseivé váltak.³ A jogállamiság, a transzparencia és a tisztességes eljárás is hasonló okokból váltak fontos kérdésekké: a nemzetközi (államközi) viták tárgyai elsősorban a nemzeti szabályok és a látható kormányzati aktusok, a szabad kereskedelmi szabályozás radarja csak nehezen tudja érzékelni a rejtett diszkriminációt és a bírósági eljárások kormányzati befolyásolását (URL 2).

Természetesen nincs új a nap alatt, a szabad kereskedelem előretörése csak egy új jelenséget hozott a felszínre. Például az Európai Gazdasági Közösség megalapításakor az alapító atyák alapelveként rögzítették a férfiak és a nők közötti egyenlő elbánást. Ez a szabály nem tűnt a gazdasági ihletésű alapító szerződésbe illőnek, mivel inkább alapjogi jellegű. Ha azonban közelebbről szemügyre vesszük ezen alapvető jelentőségű EU-s szabály elfogadásának körülményeit, akkor látjuk, hogy ezen rendelkezés elfogadásához Franciaország ragaszkodott, még-hozzá tisztán gazdasági okokból: a francia jog szerves részét képezte az egyenlő munkabér elve, és Franciaország attól tartott, hogy vállalkozásai versenyhátrányt fognak szenvedni, ha más tagállamok megengedik a saját vállalkozásaiknak, hogy a nőknek alacsonyabb munkabért fizessenek.

Az alapjogokat védő kereskedelempolitika nemcsak a tárgyalási szakaszban jelenik meg (amikor kereskedelmi kedvezményeket az alapjogok védelméhez

³ Lásd European Parliament (2009): Resolution of 25 November 2010 on Human Rights and Social and Environmental Standards in International Trade Agreements. 2009/2219(INI), 15(a).

kötnek), hanem a kereskedelemkorlátozások indokolása során is. A WTO-jogban a tagállamok adott esetben nemcsak a termék jellemzői, hanem az annak előállításához használt eljárás alapján is korlátozhatják a kereskedelmet, még akkor is, ha ez az eljárás nem volt kihatással a termék jellemzőire.

BERUHÁZÁSVÉDELEM: ANYAGI JOGI STANDARDOK ÉS ELJÁRÁSI MECHANIZMUSOK

Az első beruházásvédelmi egyezményt 1959-ben kötötte egymással Németország és Pakisztán. Ennek az volt a célja, hogy bizonyos alkotmányos követelményeket (például: államosítás korlátozása, kártalanítás fizetésének kötelezettsége kisajátítás esetén, jogszerű elvárások védelme) a nemzetközi kötelezettségek szintjére emeljen, ezáltal garantálva azokat. Ennek megfelelően az első kétoldalú beruházásvédelmi megállapodások fejlett és fejlődő államok között jöttek létre, és az utóbbi jogrendszerének hiányosságaival kapcsolatos aggodalmak hívták életre őket. Ugyanakkor az ezen egyezményekből eredő kötelezettségek, illemből, mindkét felet kötelezték, azaz viszonyosak voltak. Ezen egyezmények célja azonban nem az volt, hogy a nyugati demokráciák alkotmányos hagyományainál magasabb szintű vagy bármilyen szempontból más beruházásvédelmi standardokat fektessenek le. A cél az volt, hogy a vonatkozó alkotmányos jogokat és elveket alakítsák át nemzetközi jogi garanciákká kétoldalú (bilaterális) egyezmények formájában, hogy ezeket a jogokat ne lehessen egyoldalúan hatálytalanítani.

Minden törekvés ellenére a beruházásvédelmi standardok tekintetében sosem jött létre globális egyezmény, és főleg nem egységesítették ezeket. Említésre méltó, hogy habár az áruk, szolgáltatások és a tudás (szellemi tulajdon) szabályozásra kerül a WTO keretében, a beruházásokkal kapcsolatos kérdések szinte teljes mértékben kimaradtak ebből a rendszerből (kivévelt képeznek ez alól a TRIMs viszonylag kis jelentőséggel bíró rendelkezései).

Komoly változást az hozott, amikor a fejlett demokráciák egymás között is elkezdtek kétoldalú beruházásvédelmi egyezményeket kötni. Napjainkban a beruházásvédelem kérdése az újgenerációs szabad kereskedelmi egyezmények szerves részévé vált, mely egyezmények egy részét a fejlett demokráciák egymás között kötik (például: Kanada, Európai Unió, Egyesült Államok). Ezzel a folyamattal a garanciális funkció háttérbe szorul, és a beruházásvédelmi jog elveszíti azt az eredeti funkciót, amiért létrehozták.

Bár a beruházásvédelem, legalábbis az anyagi jogi szabályokat illetően, alapvetően mindig is bilaterális maradt, és soha nem volt reális esélye egy multilaterális rendszer kialakulásának, fél évszázados története során kétoldalú beruházásvédelmi megállapodások labirintusát hozta létre, és a nemzetközi beruházásvédelem önálló életre kelt: már nem a nemzeti alkotmányos követelmények hasonmásaként, hanem egy önálló párhuzamos rendszerként kezdett el viselkedni. Emellett az ál-

lam és a beruházó közötti választott bíraskodás ízig-végig közjogi kérdéseket tett egy olyan vitarendezési eljárás tárgyává, amelyet tisztán kereskedelmi jogviták rendezésére találtak ki. Következésképp – titkosságára, átláthatatlanságára és *ad hoc* jellegére tekintettel – híján van a demokratikus legitimációnak (Weiler, 2014). Ezt a folyamatot tetőzték be az újgenerációs szabad kereskedelmi egyezmények, amelyeket sokszor kritizálnak arra való hivatkozással, hogy a fejlett demokráciák között túlságosan képlékeny standardokat állapítanak meg, és az általuk alkalmazott vitarendezési mechanizmusnak nincs demokratikus legitimációja.

A bizonytalanság legfőbb forrásai a beruházásvédelmi egyezmények „bánásmóddal” kapcsolatos rendelkezései (méltányos bánásmód, biztonság és védelem, diszkrimináció tilalma, nemzeti bánásmód). Ezen elvek meghatározatlan jogi fogalmak köré csoportosulnak, a választott bíróságoknak pedig rendkívül nagy hatáskört biztosítanak arra, hogy a nemzeti politikai döntéseket, közigazgatási és bírósági eljárásokat felülvizsgálják. A méltányos bánásmód követelményéből levezetett jogszerű elvárások elve hatalommegosztási problémákat is felvet: az államot felelősségre vonhatják a végrehajtó hatalom által tett olyan ígérek megszegéséért, amelyek valójában a törvényhozó hatalom hatáskörébe tartoznak.

Ezeket a folyamatokat az újgenerációs szabad kereskedelmi egyezmények tetőzték be, amelyek állandó elemként kezelik a beruházásvédelmi választott bíraskodást.

SZABVÁNYOK ÉS SZABÁLYOZÓI EGYÜTTMŰKÖDÉS

Napjainkban a kereskedelem legjelentősebb akadályait nem a hagyományos kereskedelemkorlátozások, hanem a szabályozási eltérések képezik, amelyek eltérő műszaki, egészségügyi, fogyasztóvédelmi, környezetvédelmi stb. szabványokat állapítanak meg. Bár általánosan elfogadott, hogy a diszkriminatív intézkedések tiltottak, a hátrányos megkülönböztetést nem tartalmazó intézkedések státusza kétséges. A toleráns megközelítés megnyitja az utat a rejtett protekcionizmus előtt, míg az állami szabályozási mozgásteret jobban korlátozó megközelítés együtt jár annak kockázatával, hogy a szabad kereskedelem maga alá gyűri a helyi szabályozási szempontokat. Az újgenerációs szabad kereskedelmi egyezmények a szabályozói együttműködés mellett törnek lándzsát, ami azonban érzékeny demokratikus legitimációs kérdéseket vet fel (Bickel, 2015).

Az EU-jogban a nem diszkriminatív intézkedések is tiltottak, amennyiben azok a kereskedelmet korlátozzák. Ugyanakkor az ausztrál belső piac szabályozása a protekcionista intézkedések tilalmára épül, és többnyire a diszkriminatív intézkedések minősülnek protekcionistaának (a diszkrimináció lehet kifejezett vagy tényleges). Az Egyesült Államok alvó kereskedelmi klauzulája alapján kialakult joggyakorlat révén a bírósági kontroll hálóján alapvetően a diszkriminatív

intézkedések akadnak fenn, noha az államközi kereskedelemre hátrányos intézkedések is tiltottak lehetnek, amennyiben a helyi közérdekhez képest egyértelműen túlzott mértékben korlátozzák az államközi kereskedelmet. A WTO-jog alapvetően a diszkriminatív állami intézkedéseket tiltja, és a nem diszkriminatív intézkedések tilalma korlátozott.

A fentiekben írtaknak megfelelően, a toleráns megközelítés megnyitja az utat a rejtett protekcionizmus számára, és fenntarthatja a gazdasági övezet nemzeti határok szerinti megosztását, míg a túlzottan beavatkozó megközelítés aláveti a szabad kereskedelemnek a helyi közérdeket, és legitimációs problémákat vet fel. Mindegyik megközelítésnek megvannak a maga előnyei és hátrányai, és arra utalnak, hogy a leghatásosabb megoldás a szabályozói együttműködés. Vannak olyan szabályozási eltérések, amelyeket komoly közpolitikai eltérések indokolnak (például: GMO-k, hormonkezelt marhahús), a szabványok közötti különbségek egy jelentős része mögött azonban nincsenek ilyen kényszerítő körülmények, hanem azok egyszerűen az eltérő szokásokkal és a véletlenszerűséggel magyarázhatók (mint például a sárhányó mérete, formája vagy a gépkocsi irányjelzőjének színe).

SZABÁLYOZÓI SZUVERENITÁS ÉS PROTEKCIONIZMUS

Az állam mérlegelési jogának célja, hogy megőrizze az állam szabályozói autonómiáját és a szabad kereskedelmi rendszer legitimitását, tekintettel arra, hogy a szabad kereskedelem túlzott előmozdítása elnyomhatja a helyi legitim szabályozási megfontolásokat. Bár az államoknak van egy bizonyos mozgásterük a helyi értékek védelmezésére, ez egyben a rejtett protekcionizmusra is lehetőséget ad, mivel a nemzeti szabályozói döntéshozatalt gyakran átítatják a nacionalista és a protekcionista érdekek. Habár ennek a mozgástérnek az a célja, hogy az államok hatékonyan tudják megvédeni a közérdeket és a helyi értékeket, ez a piacvédelem kockázatát is implikálja. A jóhiszemű mérlegelés leple alatt ugyanis nacionalista érzelmek és protekcionista kereskedelmi érdekek juthatnak érvényre, és így a széles mérlegelési jogkör növeli ezeknek a diszfunkcióknak a lehetőségét.

Míg némely szerző amellet érvel, hogy csak azon állami intézkedések kizárása indokolt, amelyek mögött protekcionista szándékok húzódnak meg (Regan, 1986), továbbra is fennáll a kérdés, hogy miként leplezzük le a rejtett protekcionizmust. A probléma egyik oka, hogy az állami intézkedések elfogadásának háttere gyakran a „baptista-szeszcsempész” koalícióra hasonlít: mindketten támogatják az alkoholtilalmat, az előbbi erkölcsi, az utóbbi üzleti okokból (ha a tilalom megszűnne, ez megfosztaná a szeszcsempészt az üzletétől). Példának okáért, ha egy ország blokkolja a rákok behozatalát, mivel az azok kifogására használt

technika veszélyes a tengeri teknősök számára, ezt mind az állatvédők, mind a halászati vállalkozások támogathatják. Az utóbbiak érthető módon kevésbé agódnak a tengeri élőlények életéért, és inkább érdekli őket a saját nyereségük és a helyi piacuk.⁴

ZÁRÓ GONDOLATOK

Napjainkban a társadalomtudományban általánosan elfogadott tétel, hogy a szabad kereskedelem növeli a társadalmi többletet. Ez azt implikálja, hogy a kereskedelem liberalizálásának fenntarthatónak kellene lennie, ha a rendszer képes biztosítani a szabad kereskedelem eredményeként létrejött többlet *fair* elosztását mind a nemzetközi, mind a belföldi szintén. A kereskedelmi rendszerrel szemben alapvető elvárás, hogy kiegyensúlyozott legyen, és lehetővé tegye mindegyik résztvevő számára, hogy a szabad kereskedelemből fakadó előnyökből részesüljön. A folyamat emellett csak akkor lesz fenntartható, ha az egyes gazdaságokban a kereskedelmi liberalizáció veszteseit a szabad kereskedelem győzteseinek többletéből kompenzálják. A legutóbbi amerikai elnökválasztás arra utal, hogy ez a múltban nem szükségszerűen valósult meg, így a szabad kereskedelem mérlege hiába volt pozitív, ha annak nemcsak győztese, de vesztese is voltak. Azt azonban látni kell, hogy a választás nem a közös tortából kapott szelet és a saját torta között van. A szabad kereskedelem esetén az államok két opció közül választhatnak: vagy kapnak egy hatalmas szeletet egy óriási közös tortából, vagy önállóan sütnek egy saját, de a szeletnél kisebb tortát. Arra nincs lehetőség, hogy a tortát egyedül süssék, és egyúttal nagy is legyen.

IRODALOM

- Alston, P. (2004): 'Core Labour Standards' and the Transformation of the International Labour Rights Regime. *European Journal of International Law*, 15, 3, 457–521. DOI: 10.1093/ejil/15.3.457, <https://goo.gl/KkvSWN>
- Bickel, B. (2015): Harmonizing Regulations in the Financial Services Industry through the Transatlantic Trade and Investment Partnership. *Emory International Law Review*, 29, 3, 557–587. <http://law.emory.edu/eilr/content/volume-29/issue-3/comments/harmonizing-regulations-in-financial-services-industry.html>
- Jackson, J. H. (2006): *Sovereignty, the WTO, and Changing Fundamentals of International Law*. Cambridge: Cambridge University Press, DOI: 10.5771/9783845215655-9

⁴ Lásd pl. United States – Import Prohibition of Certain Shrimp and Shrimp Products, WTO Doc WT/DB58/AB/R; Dispute Settlement Panel Report On United States Restrictions On Imports of Tuna, 30 I.L.M. 1594, 1599 (1991).

- Kelsey, J. (2010): No Ordinary Deal: Unmasking the Trans-Pacific Partnership Free Trade Agreement. Auckland: Bridget Williams Books with the New Zealand Law Foundation
- Kelsey, J. (2012): New-generation Free Trade Agreements Threaten Progressive Tobacco and Alcohol Policies. *Addiction*, 107, 10, 1719–1721. DOI: 10.1111/j.1360-0443.2012.03874.x, <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1360-0443.2012.03874.x/epdf>
- Kiss É. (2005): *Az Európai Unió a 21. század elején*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Regan, D. H. (1986): The Supreme Court and State Protectionism: Making Sense of the Dormant Commerce Clause. *Michigan Law Review*, 84, 6, 1091–1287. <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1343&context=articles>
- Weiler, J. H. H. (2014): European Hypocrisy: TTIP and ISDS. *European Journal of International Law*, 25, 4, 963. <https://academic.oup.com/ejil/article/25/4/961/385598>
- Wolfe, R. (2003): Regulatory Transparency, Developing Countries and the WTO. *World Trade Review*, 2, 2, 157–182. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.524.8686&rep=rep1&type=pdf>
- URL 1: *Factsheet on Trade in Goods and Customs Duties in TTIP*. http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2015/january/tradoc_152998.1%20Trade%20in%20goods%20and%20customs%20tariffs.pdf
- URL 2: Razeen Sally (2007): *Looking East: The European Union's new FTA negotiations in Asia. (Jan Tumlir Policy Essays)* <http://www.ecipe.org/app/uploads/2014/12/looking-east-the-european-union2019s-new-trade-negotiations-in-asia-1.pdf>

Tanulmányok

RENDSZERIGAZOLÁS ÉS RENDSZERKRITIKA

SYSTEM JUSTIFICATION AND SYSTEM CRITICISM

Hunyady György

az MTA rendes tagja, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar
hunyadi.gyorgy@ppk.elte.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A társadalmi rendszert övező, leképező és alakító megismeréssel és érzelmekkel foglalkozó alapvető szociálpszichológiai elméletek egyik kitüntetett tárgyköre a rendszerigazolás, a hierarchia alján elhelyezkedő emberek, tömegek aktív támogató attitűdje, a számukra előnytelen viszonyok legitimálása. John Jost kimunkált elméletét a haladott világban gyűjtött gazdag tapasztalati anyag támogatja. Ettől eltérően azonban a posztkommunista régióban (jelesül Magyarországon is) a rendszerigazolás mellett a közgondolkodásban megjelenik, sőt hosszabb távon is felül tud kerekedni a rendszerkritika. Az utóbbi másfél évtizedben (többek között nyolc országos reprezentatív mintán) végzett sztereotípiá-, attitűd-, érték- és társadalmiközérzet-vizsgálataink egzakt módon leírják a rendszerkritika és a rendszerigazolás ambivalenciáját: a mai magyar közgondolkodásban az alapvetően a szociális biztonság hiányából fakadó elégedetlenséget, morális társadalomkritikát, a demokrácia fokozott igényét, szemben a gazdasági-politikai viszonyok méltatásával, a hatalomösszpontosítás támogatásával. Jellemzi a magyar közállapotokat, hogy a domináns rendszerkritika a jövőre nézve pesszimizmussal, a szubdomináns rendszerigazolás optimizmussal társul. A nemzetközi trendek különbségeinek történeti-kulturális értelmezésén túl a tanulmány ajánlásokat fogalmaz meg a rendszerigazolás elméletének továbbépítésére (a rendszerattitűdök ambivalenciájának, a rendszerek különbözőségének, a rendszerképek kontextusának és a kilátások észlelt valószínűségének szentelt figyelemmel). E kutatások a társadalmi nézetekből kiolvasható közérzet vizsgálatára hét alskálát tartalmazó, úgynevezett kontrasztelekciós skálarendszert, illetve a demokráciafelfogás összetevőit mérő három skálát vezettek be és alkalmaztak.

ABSTRACT

System justification, the system supporting attitude of masses of people at the bottom of the hierarchy and their legitimization of the social relations that are detrimental to them is a priority topic of fundamental social psychological theories studying cognition and emotions related to, reflecting, and shaping social systems. Rich empirical data gathered from around the advanced world support John Jost's elaborate theory. In contrast, system criticism not only appears next

to system justification in the public thinking of the post-communist region (including Hungary), but may even prevail. Our last fifteen years of investigations on stereotypes, attitudes, values, and social public feelings (including studies on 8 national representative samples) give an exact description of the ambivalence of system criticism and system justification in present-day Hungarian thinking: dissatisfaction arising basically from the lack of social security, moral social criticism, and increased demand for democracy, as opposed to the appreciation of the economic-political situation and support for the centralization of power. It is characteristic of the Hungarian public affairs that the dominant system criticism is associated with pessimism for the future, and the subdominant system justification correlates with optimism for the future. In addition to the historical-cultural interpretation of the differences in the international trends, the present paper offers suggestions for the further elaboration of the System Justification Theory (considering the ambivalence of system attitudes, the differences across systems, the context of system-images, and the perceived probabilities of prospects). The present research introduced and used a so called Counterselection Scale System for the study of public feelings derived from the views on society, and a Democracy Attitude measuring tool, encompassing 3 subscales.

Kulcsszavak: rendszerigazolás, rendszerkritika, kontraszelekció-skála, demokráciaattitűd-mérés, társadalmi közérzet Magyarországon, rendszerattitűdök történeti kontextusa

Keywords: system justification, system criticism, Counterselection Scale System, democracy attitude measurement, public feeling in Hungary, system attitudes in historical context

A 90-es évek hajnalán még merész jóslat volt (McGuire, 1998), hogy a politikai pszichológia elkövetkezendő korszaka a nagy társadalmi csoportok viszonyrendszerének tárgyalása lesz. A jóslat azonban bevált, s azóta e tárgyban – számos parciális megközelítés mellett – három átfogó szociálpszichológiai elméletet tartunk számon. Ezek egyike az egyén csoportazonosulásával, saját csoportjának részrehajló felértékelésével foglalkozik: ez a *szociális identitás* sokféle ágazó elmélete, amely a szaktudomány művelésében szinte egyetlen közös európai és amerikai gondolati építkezés. A másik a társadalom hierarchikus viszonyainak fenntartásával, az uralomra törő és az uralmat gyakorló csoportok aktivitásával foglalkozik. A *szociális dominancia* ezen elmélete kritikusan tárja fel a hierarchikus rend haszonélvezőinek eszköztárát, így az ún. legitimációs mítoszokat, de minden eredendő szándék ellenére a hatalmi hierarchia célszerűségének és elkerülhetlenségének bizonygatásával hovatovább maga is evolúciós mítoszt sugall. A harmadik elmélet, amely e tárgykörben 1994-ben született John Jost és kiváló tutora, Mahzarin Banaji tanulmányával (Jost–Banaji, 1999), bevezette és nevében hordozza a *rendszerigazolás* fogalmát. Ennek gondolati kiindulópontja és tapasztalati alapja az volt, hogy az alávetett, hátrányt szenvedő csoportok rendszerint magukkal szemben a *felettük állókat preferálják*, amint ez a körükben (is) elterjedt sztereotípiákból kiolvasható. Vajon mi írja felül az önérték, önérdek, illetve a saját csoport értéke s érdeke kinyilvánításának és érvényesítésének logikáját? A megoldás kulcsa Jost (és szerzőtársai) szerint az, hogy a *társadalmi rend* fenn-

tartása és képviselete fontos a hierarchia alján lévők számára: ez kell a viszonyok biztonságát kölcsönző *átlátásához*, ez kell a félelmek és kétségek nyomasztó *érzéseinek elkerüléséhez*, valamint ez adja meg a *széles körű egyetértés* ugyancsak megnyugtató és támogató élményét. E hármas – episztemológiai, egzisztenciális és kapcsolati – motiváció indítja őket arra, hogy igazságosnak ismerjék el a rendszer hierarchikus viszonyait és benne saját helyüket, ily módon a szó egyetemes értelmében *legitimizálják* e rendszert, ami (mint Machiavelli óta számon tartjuk) nélkülözhetetlen feltétele az uralmi rendszer olajozott működésének. Ezen magyarázathoz szervesen hozzátartozik, és sokrétű empirikus alátámasztást nyer számos felismerés (Jost, 2003; Jost–van der Toorn, 2012; Jost, 2017):

1. A rendszerigazolás letéteményesei (miután alávetett helyzetük disszonanciáját magukban eltemették) nagyobb *belső harmóniában* élnek, elégedettebbek, lelki-testi egészségük is viszonylag kedvezően alakul (ami a szerzők szerint nem zárja ki, hogy egyesek vagy sokan társadalmi helyzetük elfojtott disszonanciájának hosszabb távon kárát lássák).
2. A fölé- és alárendeltség sztereotípiái nemcsak a viselkedés felszínén mutatkoznak körükben, konformista engedményként vagy tudatos önkontroll alatt, hanem a tudattalan folyamatokról és struktúrákról árulkodó reakcióikból (egészen pontosan a reakciók idejéből) is kiolvashatóak, mint *rejtőző (implicit)* megítélések és értékelések.
3. Szinte perdöntő jelentőségű, hogy a csoportok rendezett viszonyát, a társadalom rendjét *veszélyeztető* információk (adagolják ezeket akár játékosnak mondható kísérleti instrukciókban, vagy diktálják őket valóságos megrázkódtatásokat tanúsító vagy kiváltó tényszerű híradások) *felerősítik* a rendszer igazságosságába és legitimitásába vetett hitet, a hierarchia magasabb és alacsonyabb szintjei között látni vélt értékbeli különbségeket.
4. Miközben a társadalmi kategóriák sztereotip jellemzése a maga értékelő töltetével kifejezi és erősíti a rendszer hierarchikus viszonyait, tartalma betölthet egy összebékítő, látszólag *egyenlősítő funkciót* is a társadalomképben. Jost (Susan T. Fiske és Peter Glick gender sztereotípiák elemzésével összhangban) úgy látja, visszatérő, modellszerű a sztereotípiák tartalmi mintázatában, hogy míg a magasabb státusúak jellemzésében az erőt adó és hatékonyságot tükröző vonásokat emelik ki, addig az alacsonyabb státusúaknak – mintegy jó szándékúan – a szociális készségeit és morális erőnyeit ismerik el.
5. Felmerült, és alkalmasint bizonyíthatónak tűnik, hogy *minél előnytelenebb* egy társadalmi kategória helyzete, annál *inkább elismeri* és támogatja a hierarchikus berendezkedést. De ha ez nem is bizonyulna teljes körű, lineáris összefüggésnek, a munkások tömeges tekintélyelvűségének sokszorosan regisztrált jelensége felfogható mint egy ilyen tendencia tanúbizonysága.
6. A rendszerigazolással mint motivált megismeréssel nemcsak analóg módon rokonítható, hanem Jost és Arie W. Kruglanski szerint lényegi tartalmi átfé-

désben áll a *konzervatív* ideológia. Az az erős előfeltevésük, hogy a társadalom fejlődése hosszú távon, végső soron az egyenlőtlenségek leküzdése irányába mutat; ennek a folyamatnak vannak úttörői és kerékkötői, szerintük a demokrácia kereteiben ez utóbbi szerepet töltik be a konzervatívok, akik a különbségek fenntartása mellett érvelnek és szállnak síkra.

A vázlatosan bemutatott gondolatrendszer és a világszerte gyűjtött tekintélyes tapasztalati tényanyag tükrözi, hogy a rendszerigazolás elmélete egy integratív és nagy kisugárzású szellemi vállalkozás. Számunkra különösen sokat ígér, ha itthon az olykor *irracionalisnak tűnő* rendszertámogatás *racionalis magyarázatát* keressük, különös tekintettel annak tömeges jelentkezésére. E nézőpontból paradox, hogy John T. Jost és munkatársa, Aleksandra Cichocka a régióban (és annak ékes példaként Magyarországon) szokatlanul erőtlennek minősítik a rendszerigazolás jelentkezését, és kirívóan túlnyomónak találják a rendszerrel szembeni kritikai atmoszférát (Cichocka–Jost, 2014). Jóllehet kiindulópontjuk az volt, hogy a rendszerigazolás a hierarchikus viszonyokat elfedő „hamis tudat”, az ellentétébe való átfordulást mégsem a társadalmi tisztánlátás méltányolható jelentkezésének tekintik, hanem valamiféle *posztkommunista utóhatásnak*, amely egyfelől beágyazódik a lokális *panaszkulturába*, másfelől *tanult tehetetlenségre* vezet politikai téren. Nem vitás, hogy az úgynevezett kommunizmus mély és ellentmondásos nyomokat hagyott a régió társadalmában, próbára tette a régió lakóinak életképességét és tartását. Többek között olyan felejthetetlen eredménnyel, mint a nagyhatalmi alkuk ellenére fellobbanó és a világ közvéleményét újrhangoló magyar 56, vagy a bolsevik uralom alapjait munkásmozgalmi eszközökkel és szívóssággal kikezdő lengyel Szolidaritás. (Ezek kezdeményező ereje, emberi tétje, morális alapja épp oly megkérdőjelezhetetlen, mint az amerikai demokrácia dicsősége, a vietnámi háború elleni korszakos fellépés.) A rendszerigazolási elmélet érvényesülését és érvényességét vizsgálva természetesen kitüntetett figyelmet érdemelnek a régiók közelebbi s távolabbi történeti sajátosságai.

Az elmélet mondanivalója egyetemes, szisztematikusan gyűjtött tapasztalati alapja a haladott világra terjed ki, gondolati fogantatása ideje és helye az ezredforduló Amerikája: egy gazdasági húzóerőt képviselő, világháborúban próbált, szuperhatalmi pozíciót élvező sikeres társadalom *öntudatával és összefogásával* szembesül és szembesít (legalábbis így volt ez az ezredforduló évtizedeiben).

Az ezredforduló Magyarországon – hogy vegyük a mi régióink egyik prototipikusnak tekintett társadalmát – merőben mások a történeti *premisszák*.

- a) Ebben a Baltikumtól a Balkánig terjedő pufferrégióban viszonylag korán érzékelhetővé vált, hogy a *világháború végének vége* közeledik, a rendszerek világrendszere felbomlik.

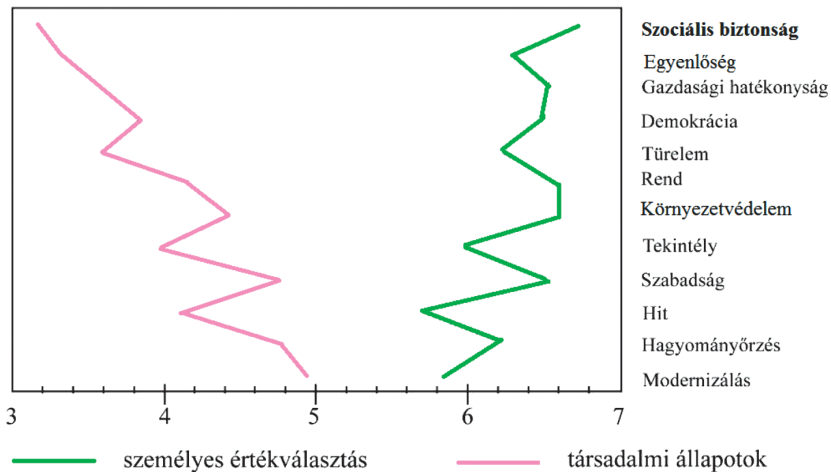
- b) Nemcsak az egyenlőség gondolata kompromittálódott az úgymond kommunizmus térhódításával és összeomlásával, hanem magát a *fejlődés perspektíváját kezdi ki* a múlt. A globális verseny világtól való visszahúzódnás ezernyi jele közt ott van a településhatárra rovásírással kitett helységnév, a Horvátországot is inkorporáló Nagy-Magyarország-emblémák és irodai térképek sokasága, a Parlamentbe táncra invitált táltos, a keleti rokonság és szellemi közösség hangsúlyozása, a kereszténység előtti pogány és a bástya-ként keresztényvédő vitéz magyarok kultusza.
- c) Az önállóságát 1526 után elvesztő ország évszázadokig az államát sem érezhette sajátjának, a feudalizmus hosszú élete beárnyékolta még parlamentarizmusát is, aminek groteszk végkifejlete volt, hogy a trianoni békével néhány évtizedre visszanyert szuverenitása idején a császárt és királyt szárnysegédjével pótolták. A demokráciának *csak elvetélt kezdeményei* voltak 18-ban, 45 után, 56 heteiben, érlelő tapasztalata nem.
- d) A *vagyon- és jogbiztonságot* itt sokszorosan megtépázta a 20. század, melynek során a soknemzetiségű ország példátlan méretű terület- és vagyonvesztést élt meg, majd maga is rabolta a zsidó vagyont, a világháború idején megingott németiséget kismimizte, és javak nélkül menekült magyarokat telepített helyükre, a nagybirtokon és nagytőkén túl egzisztenciálisan felmorzsolta a középosztályt is, a rendszerváltáskor elherdálta és hagyta magánkézbe venni az állami tulajdont, munkateljesítményüktől függetlenül sorsukra hagyta a munkavállalók tömegeit.
- e) Ilyen körülmények között – melyeket képtelenség pusztán a posztkommunista kategóriával jellemezni – könnyűszerrel elképzelhető, hogy *félresiklik* a rendszerváltás szociális, majd piacgazdasági demokráciaprogramja. Lehámlik „a nép fiainak” egy uralomra törő csoportjáról, amelyet az egymást váltó liberális, demokrata, polgári, nemzeti és keresztény címkék kevésbé jellemeznek, mint a kommunista múlttól, a túlélő riválisoktól és rendszerváltáskor leszakadó néprétegektől való tudatos elhatárolódás. 2010 korszakos fordulata után a bennfentes nép- és jogismeretre egyaránt építő rendszernek többféle olvasata van. Így az is, hogy legfőbb ambíciója a politikai és gazdasági hatalom kisajátító koncentrációja, mindennemű kontroll kiiktatása, az indulatokra és indulatokkal játszó kommunikáció, az uralkodás vágya a múlt és – a kormányzat nyomait majd megőrző – jövő felett. A legfájóbb aggály mindemellett az előnytelen helyzetű, kiszolgáltatott és esendő rétegeknek kegyetlenül következetes *leszorítása* és megfosztása az egyéni és közös megküzdés lehetőségeitől, nem utolsósorban az oktatás révén végbemenő társadalmi mobilitástól. Ha ebben van igazság, akkor a rendszerigazolás általános tendenciájának itt e társadalmi-kulturális közegben összehasonlíthatatlanul kevesebb a fogódzója, mint az Amerikai Egyesült Államokban, sőt kifejezetten rendszerkritikus érzések és megfontolások jelentkezése várható.

A rendszerigazolás elméletét a haladott világra kiterjedő széles körű leíró és kísérleti vizsgálatok jellemzik, a rendszerkritikai véleményalkotás után nyomozó saját kutatásainkat inkább úgy jellemezhetjük, mint *történeti folyamatkövető mélyfúrások* sorozatát (Hunyady, 1996, 2010, 2016). Eredményeit ez alkalommal 9 tézisben foglalom össze.

1. Nem fér kétség ahhoz, hogy e régióban – hazánkban különösképpen – kevésbé boldog és inkább elégedetlen a közhangulat. A magam részéről a személyes érzelmi állapothoz képest elkülöníthetőnek tartom és relevánsnak ítélem a „társadalmi közérzet” vizsgálatát, amelyben a megélt társas-társadalmi viszonyok, *nota bene* az emberek észlelt közhangulata jelenik meg – nálunk *elkeseredett és elkeserítő* tartalommal.

1. tábla. Spontán gondolatársítások, 2012

A Magyarország hívószóra születő gondolatársítások:
A haza, otthon, lakhely után 44% bizonytalanság, kilátástalanság, létbiztonság hiánya 23% szegénység, nélkülözés 20% szomorúság, félelem
Az emberek érzései hívószóra:
47% pesszimizmus 20% félelem a jövőtől, a munkahely elvesztésétől 16% anyagi bizonytalanság

1. ábra. A személyes értékek és a társadalmi állapotok feszültsége, 2012

2. A rendszerigazolás elmélete nagy jelentőséget tulajdonít a *biztonság* keresésének és érzetének, ami teljes mértékben igazolódott a rendszerváltást követően hosszú évek során rendszeresen végzett értékvizsgálatainkban.

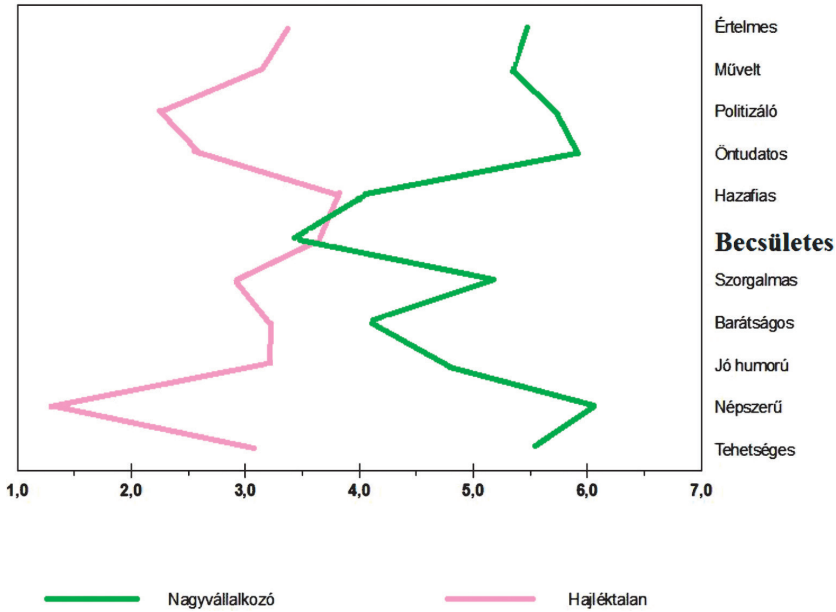
Több preferált érték – így a rend – társágában a szociális biztonság előkelő helyet foglalt el az értékek rangsorában, és ugyanakkor az értékek valóságos érvényesüléséről érdeklődve épp vele – és az egyenlőséggel, gazdasági hatékonysággal, demokráciával, toleranciával – kapcsolatban találtuk a *legnagyobb feszültséget* (mért diszkrepanciát) a kívánalmak és a vélt társadalmi közállapotok között. A szociális piacgazdaság ígéretét az egymást forgószínpad-szerűen váltó kormányok nem váltották valóra, a szociális biztonság elvesztésének döntő szerepe volt abban, hogy spirálban futott le a pártok értékelése. A rendszerváltás által hozott szabadság, így a (kezdetben szélesebb pártkínálatból való, utóbb a szocialisták és Fidesz közötti, végül szinte magában a Fideszre eső) választás öröme nem nyújtott kárpótlást az egzisztenciális biztonság elvesztéséért.

3. A rendszerváltás – vagy az aktív jelleget kiemelő rendszerváltoztatás – Jost várakozása szerint az állapotok stabilitásának és a normáknak a megingatásával hangulatrontó. Saját sztereotípa-vizsgálataink ezt a diákok homogén mintáinak gondos egybevetése alapján messzemenően igazolják. Ennek fontos tartalmi mutatója a társadalmi és nemzeti *kategóriák csökkent értékelése*, nemcsak ideológia-érzékeny kategóriák esetén, hanem minden tekintélyfigura (így a hivatali vezető vagy az apa) jellemzésében, illetve kiemelten fontos a saját nemzeti kategória szembeötlő értékcsökkenése, amelyre kihatott az is, hogy e változás révén „a magyar” nemzeti kategóriája a „szovjet blokk” viszonyítási keretéből átkerült az Európa országainak tágabb és igényesebb körébe.

A nemzeti és társadalmi kategóriák sztereotíp jellemzésének vannak mérésrel kimutatható sematikus alkotóelemei: belőlük pedig nálunk – úgy tűnik – társadalomkritikus alapállás olvasható ki: *minden* kategória *hibádzik* valamiben, ezzel és ennyiben illeszkednek egy összképbe. Vegyük három társadalmi sztereotípa esetét: ezek szerint a paraszt becsületes, de nem művelt, a tanár művelt, de nem tetterős, a menedzser tetterős, de nem becsületes. Ez utóbbinak tulajdonképpen mása az általam többször felidézett, emlékezetes jellemzés a nagyvállalkozóról és a hajléktalanról 2001-ből (2. ábra).

Ki ne ismerné el a nagyvállalkozó előnyét minden tekintetben, egyetlen kivétellel: kevésbé becsületes, mint a hajléktalan. Az egyedi eset általánosítható: a rendszerváltó Magyarországon az új elit, a domináns csoportok képe *morális szempontból kérdéses*, hibádzik, anyagi és társadalmi kiemelkedésük szélsőséges morálisan hitelteleníti érvényesülésüket.

Ennek a felismerésnek a jegyében számoltam a köznapi társadalomképben egyfelől az elért siker, státus, másfelől a tulajdonított emberi, morális értékek

2. ábra. Társadalmi sztereotípiák, 2001

szétválásával és szembe fordulásával, amikor 2002-ben kidolgoztam és bevezettem egy 50 ítemes skálát a rendszerattitűdök vizsgálatára.

2. tábla. Illusztratív itemek a kontraszelekció és rendszerigazolás alkálákhoz

Kontraszelekció/rendszerkritika:
<ul style="list-style-type: none"> • k46 Az kerül felülre, aki túljár a többiek eszén. • k38 Ki minél magasabban van, annál inkább visszaél a helyzetével. • k26 Aki tisztességes, az szegény marad. • k4 Nem azok élnek jól és azok megelégedettek, akik ezt megérdemlik.
Rendszerigazolás:
<ul style="list-style-type: none"> • r37 Az eredeti gondolkodású, bátor és munkabíró emberek a gazdasági verseny győztesei. • r28 Aki az utcára kerül, az azért többnyire meg is érdemli. • r39 Gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép emberekben.

A tételek között szerepeltek rendszerigazoló állítások és a rendszerkritika rossz társadalmi közérzetet kifejező, elmarasztaló ítéletei is. A *kontraszelekció* lett a rendszerattitűdöt mérő kétpólusú skálarendszer névadója (Hunyady, 2002). Ele-

ve ambivalenciával számoltunk, és több dimenzióban próbáltuk meghatározni a vizsgálati személyek mentális pozícióját. A nézetrendszer felderítésére számos alkalommal, közöttük 2010 előtt és után, négy-négy országos reprezentatív mintán került sor.

A megközelítési szempontokban gazdag itemek fogadtatásában rendre – egészen elenyésző különbségekkel – *ugyanaz a válaszstruktúra* jelenik meg. Kereshetjük a lineáris összefüggéseket tükröző faktorszerkezetet, az elsődleges elemzés által felszínre hozott faktorok vizsgálatról vizsgálatra azonosak. Az ezek alapján képzett alskálák belső kohéziója statisztikai értelemben megnyugtató. (A kutatások összevont 5600 fős mintáján a rendszerkritika alskála Cronbach-alfa értéke 0,84, a rendszerigazolásé 0,70.) Ha a nézetrendszer szerkezetének vizsgálatára adekvátabb klaszteranalízist végzünk, akkor is világosan elrendeződő itemnyalábokkal fogunk találkozni, amelyek a vizsgálatok sorozatában rendre visszaköszönnek.

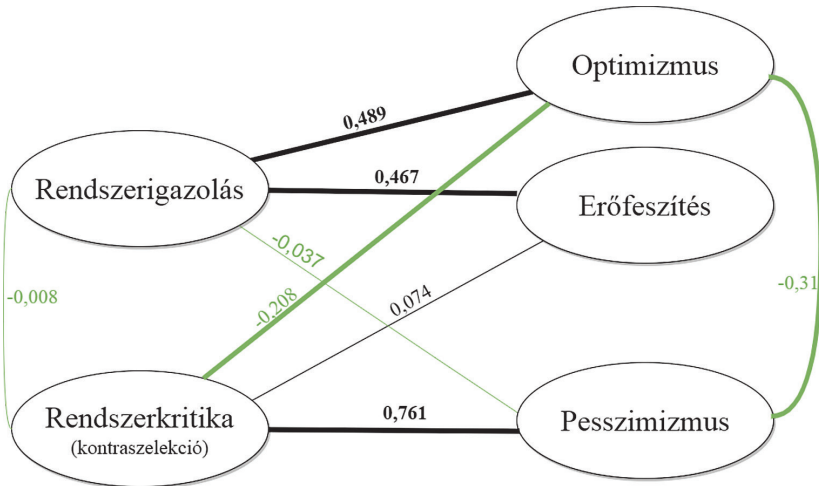
4. A hierarchikus viszonyok aktuális igazolása, illetve – alapvetően morális – kritikája szervesen összefonódik a *jövővel kapcsolatos* várakozásokkal.

3. tábla. Illusztratív itemek a pesszimizmus és optimizmus alskálákhoz

Optimizmus:
<ul style="list-style-type: none"> • o11 Bízom a népben, hogy a legjobb vezetőket választja meg. • o29 Az emberek többsége ma sokkal optimistább, mint volt valaha. • o2 Soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam, mint manapság.
Pesszimizmus:
<ul style="list-style-type: none"> • p8 Az ember azt hinné, hogy már nem lehet rosszabb, de mégis, egyre tovább süllyed a társadalom. • p14 A gazdagok gazdagodnak, a szegények csak szegényednek. • p13 Ez az ország a maffiózók paradicsoma.

A rendszerigazolás egyértelműen és kizárólagosan a pozitív várakozások optimizmusával társul, és tartalmilag mintegy szimmetrikusan a rendszerkritika velejárója a jövő negatív képének pesszimizmusa. E két gondolatkör belső egysége és egymástól való szétválása a közgondolkodás lényeges tartalmi jellemzője.

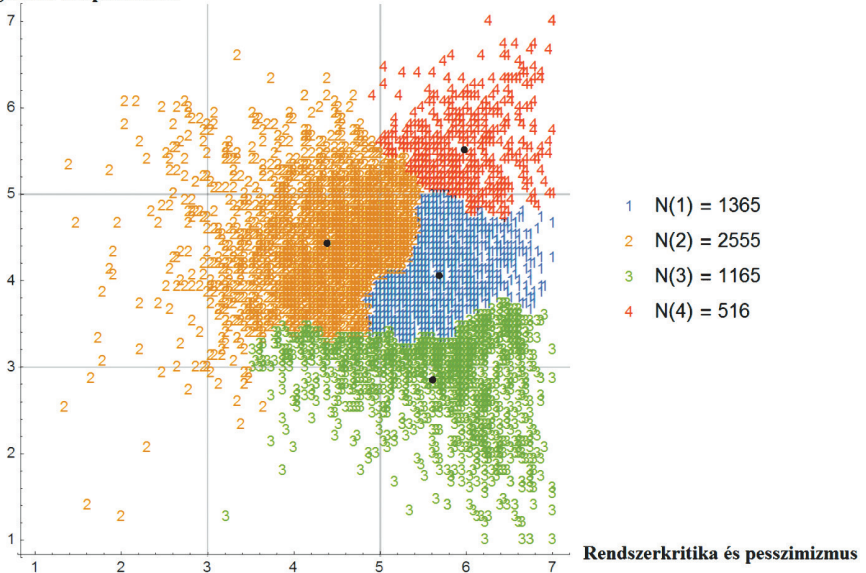
Ha a faktoranalízis alapján alskálákat képezünk, bemutathatjuk az indexeik között mért együttjárások értékeit. A rendszerigazolás egyértelmű pozitív kapcsolatban áll az optimizmussal és azzal a tételsorral, mely szerint erőfeszítésünkön múlik a siker. A rendszerkritika és a pesszimizmus kapcsolata mindenek közül a legerősebb.

3. ábra. A kontraszelekciós alsókálák kapcsolatrendszere

5. A rendszerrel kapcsolatos attitűd ambivalensnek bizonyul, két egymással össze nem simuló komponense többé-kevésbé *kötetlenül kombinálódik*.

Rendszerigazolás és optimizmus

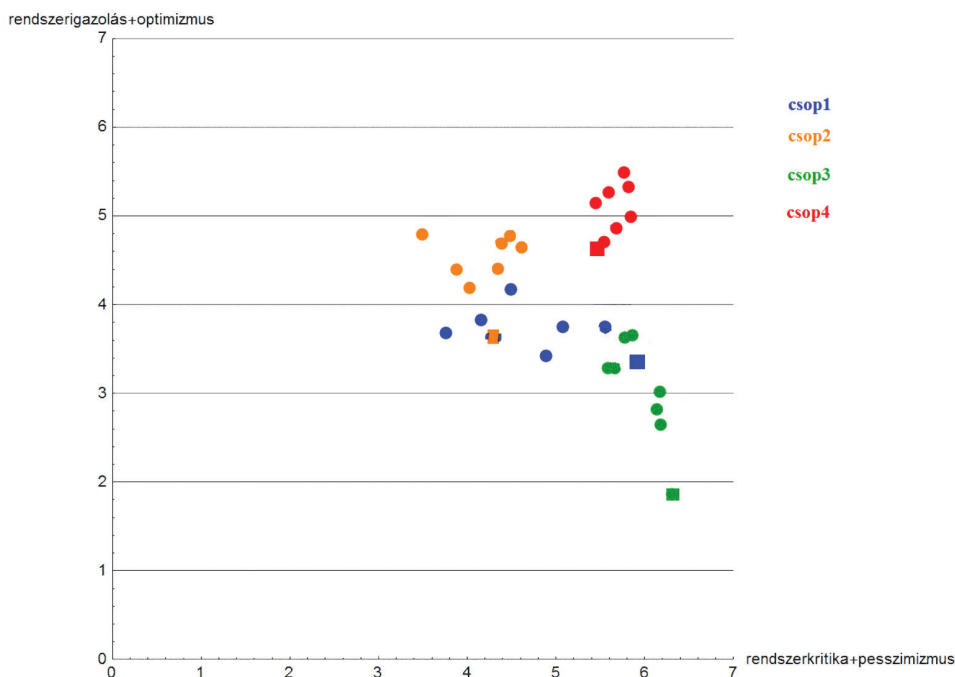

4. ábra. A nyolc vizsgálat teljes populációjának klaszterei

Ez láthatóvá is válik, ha vizsgálatonként vagy a vizsgált összpopulációt tekintve az összes személyt az itemekre adott válaszaik alapján – előre megszabott számú – négy klaszterbe soroljuk. A személyek elrendeződése látványosan megmutatja, hogy a két attitűdkomponens magas és alacsony értékei milyen módon és mértékben kombinálódnak.

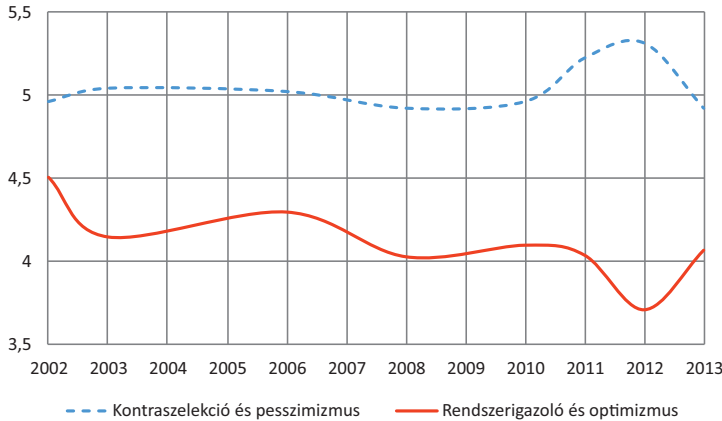
Mint láthatjuk, a különböző nagyságú csoportok közül egy van, amely rendszerkritika tekintetében – a vízszintes koordinátán – közepes szinten áll, a többi három kifejezetten magas értéket kap. A rendszerigazolást elutasító, rendszerkritikát valló konzekvens csoport képvisel egy markáns tartalmi álláspontot.

5. ábra. A klaszterek középvértékei vizsgálatonként, kiemelve a 2012-es évet

Ha egy futó pillantást vetünk az országos reprezentatív mintákon végzett nyolc kutatásban a klaszterek középvértékeire, láthatjuk, hogy kivétel – amint erre visszatérünk – a 2012-es év, amikor is a csoportok reprezentációja – jól értelmezhető módon – elmozdult: az előbb kiemelt közepesen, illetve konzekvensen kritikus csoportok rendszerigazolása csökkent, míg a közepesen rendszerigazolók kritikus csoportja még radikálisabbá vált.

6. Az országos reprezentatív mintákon szerzett visszatérő tapasztalatok szerint a *rendszerkritika-pesszimizmus* tételeinek fogadtatása egyértelműen *kedvezőbb*, mint a rendszerigazoló-optimizmus álláspontjának elfogadása.

6. ábra. A rendszerattitűd-komponensek alakulása 2002–2013

E kettő viszonyában az idők múltával vannak hullámverések, de töretlenül domináns a negatív megítélés és közérzet: az összevont nagymintán ezen különbség – melynek háttérét az eddigiekben több szempontból analitikusan vizsgáltuk – a 7 fokú skálán rendre megközelíti, sőt meg is haladhatja az 1 teljes fokot.

7. A rendszerattitűd összetettsége is, de domináns minősége is *konszenzuálisnak* mondható. A rendszerigazolás és rendszerkritika tekintetében lehet különbség a politikai kormányzat támogatóinak és ellenzőinek felfogása és közérzete között, de ez az aktuális hatalmi szituációnak megfelelő eltérés csak árnyalatnyi. A rendszerigazolás elmeletét mindenekelőtt az támasztaná alá, ha a rendszer alapvető igényléséhez csatlakoznának a hierarchia alján lévők is, ehelyett ebben a történeti-kulturális atmoszférában a *fenn lévők* is alapvetően a domináns rendszerkritikában osztoznak. (Talán megengedhetjük magunknak azt az egyelőre körvolnalazatlan feltételezést is, hogy a rendszerek nemcsak a lenn lévők ostromától vannak – osztályharcos logika szerint – veszélyben, hanem történetileg nem is oly ritkán veszélyeztetheti őket a fenn lévők megosztottsága, vetélkedése, újra-rendezi kedve is.)

8. A demokrácia mibenléte, lényege és határai e forgandó időkben mind többeket foglalkoztatnak 2010 után, amikor a jog szociálpszichológiájának hazai kimunká-

lásához programszerűen nekiláttunk, a jogelvekre és a joggyakorlatra vonatkozó nézetek körében a *közkeletű demokráciafelfogást* is vizsgálat tárgyává tettük (Hunyady, 2015).

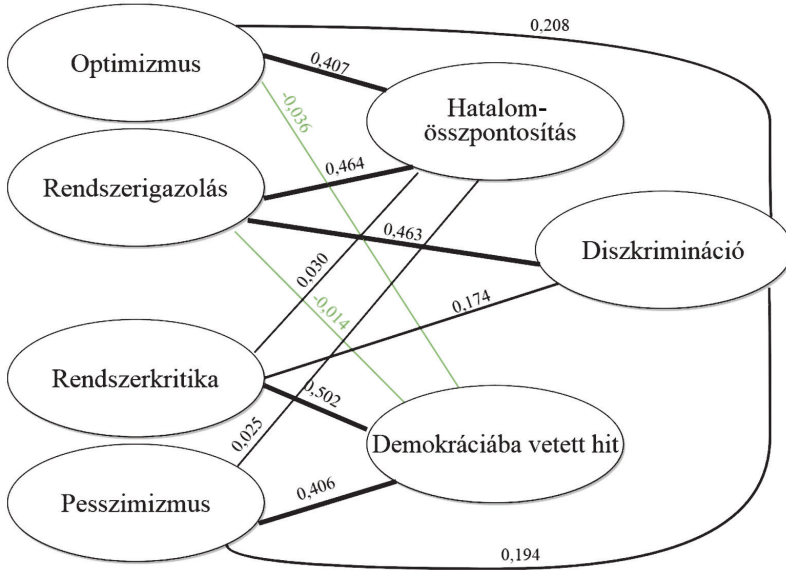
4. tábla. Illusztratív itemek a demokráciaattitűdök mérésére

Demokráciába vetett hit:
<ul style="list-style-type: none"> • d26 A demokrácia ereje abban rejlik, hogy a kormányzatot lehet bírálni, és ha hibázik, akkor a szabad választáson le is válthatják az emberek. • d12 A demokrácia azt jelenti, hogy mindenkinek van joga, és lehet véleménye, akár a többség akarásával szemben is. • d9 A demokrácia azt jelenti, hogy a többség akarata érvényesül.
Hatalom-összpontosítás:
<ul style="list-style-type: none"> • d24 Az ellenzéknek tudomásul kell venni, hogy a kormány a felelős az országért, és nem szabad állandóan megzavarni a munkáját. • d23 Ha rátermett az ország vezetése, tartsa meg a hatalmat, a választás nem arra való, hogy mindig váltogassuk, kik vezessék az országot. • d22 Az emberek nagy többsége úgyse látja át az ország ügyeit, ezért aztán nem is lehet az ő véleményükre építeni a felelős politikát.
Megkülönböztetés:
<ul style="list-style-type: none"> • d3 Egyes embercsoportok egyszerűen alacsonyabb rendűek, mint mások. • d17 A kisgyerekeknek, betegeknek és öregeknek nem lehetnek ugyanolyan jogai, mint a felnőtt beszámítható, cselekvőképes embereknek.

Három attitűdöt igyekeztünk megragadni, és ezek típusos együttjárását próbáltuk feltárni. Egyik a *demokráciába vetett hit* címkét viselte: a kérdezettek el tudják-e képzelni, és igénylik-e egységben a többségi uralmat és az egyéni szabadság védelmét (7 fokú skálán az összminta átlaga 5,46). A másik attitűd a *kormányzati hatalom-összpontosítás* szükségességére és mértékére vonatkozott (átlaga 4,45, azaz végső soron halványan, de támogató), míg a harmadik az állam *polgárai közötti különbségtétel* türesét és igényét fejezte ki (3,74). 2010 és 2013 között négy reprezentatív minta válaszai arról tanúskodtak, hogy kifejezett az egyetértés a demokráciába vetett hit tekintetében, a diszkriminációt viszont végső soron a magyar minták elutasítják. Ugyanakkor a három komponens kombinációi közül a *leggyakoribb* a demokráciába vetett hit kinyilvánítása mellett a hatalom-összpontosítást is elfogadhatónak vallja (36,5%). Ennél kevesebben vannak, akik a demokrácia mellett egyértelműen és kiemelten hitet tesznek, és elhárítják a hatalom-összpontosítást (29,8%).

9. E négy évben ugyanezen mintákon tanulmányoztuk a rendszerigazolás-rendszerkritika alakulását is: a *rendszerkritika-pesszimizmus* változó a demokráciá-

ba vetett *hittel*, a *rendszerigazolás-optimizmus* változó viszont mindenekelőtt a kormányzati *hatalom-összpontosítással*, de a társadalmi megkülönböztetéssel is szignifikánsan korrelál.

7. ábra. Kontraszselekción alskálák és a demokráciaattitűdök összefüggései

Az alskálák szintjére bontva a rendszerkritika valamivel erősebb, a pesszimizmus némileg gyengébb pozitív korrelációban áll a demokráciába vetett hittel, a rendszerigazolás némileg erősebb, az optimizmus gyengébb kapcsolatban a hatalom-összpontosítás változójával; a zömmel negatív keresztösszefüggések érdemben nem szignifikánsak.

Hazai kutatásaink ugyancsak kivonatos áttekintése után hadd tegyem fel azt a kérdést, hogy e tapasztalatoknak van-e relevanciájuk a *rendszerigazolási elmélet nézőpontjából*. Az együttgondolkodás szellemében négy pontot emelnék ki.

1. A kutatás tárgya bipoláris attitűd.

A rendszerigazolás egy pozitív attitűd átélése, érvelő kinyilvánítása és (elvitatásába ütközve) annak felerősítése. Egy attitűd azonban *nem korlátozódik* se elvben, se gyakorlatban a pozitív minőségre és térfélre. Az egyén vagy csoport társas-társadalmi helyzetének megélését akkor lehet árnyaltan leírni, ha a sokféle forrásból fakadó *elégedetlenség* jelentkezésével és mértékével is számot vetünk, azzal is számolva, hogy a teljesítmények, jutalmak, relatív pozíciók kiértékelése nem

statikus, hanem az igények mozgó mércéje szerint alakul. Tehát két pólus van, és hozzátehetjük, hogy az attitűdtárgy megítélése több szempontból tevődik össze, ezek egymással birkózva a konzisztens értékelés felé törekednek, de bizonyos kétértékűség, ambivalencia a valóságos attitűdöt mindig is jellemzi.

2. A társadalmi viszonyok rendszere összetett és differenciált attitűdtárgy.

A „rendszer” komplexitása szinte kimeríthetetlen, meghatározása örökkön örökké finomításra szorul. A rendszerigazolás elmélete hangsúlyozza, hogy bármilyen társadalmi viszonyrendszerben él is az ember, motivált arra, hogy a mindenkori társadalmi hierarchiát és benne saját szerepét igazolja. E tendencia jelentkezését elismerve, érdemes nyomába eredni annak a John Josttól is olvasható gondolatnak, hogy a rendszerek *különböző támpontokat nyújtanak az igazolásra* (és tegyük hozzá, kritikára). Nem feledkezhetünk meg arról, hogy vannak sikeres és csődbe futó rendszerek, vannak lendületes és lefojtott atmoszférájúak, vannak átjárhatatlan és rugalmasan alakuló hierarchiák, vannak fenyegetéssel korlátozó és ösztönzéssel kecsegtető, vannak dogmáikba zárkózó és másokra nyitott társadalmak, végső soron vannak a társadalmi közérzet szempontjából jobb és rosszabb társadalmi berendezkedések. S ennek a minőségnek valóban egyik perdöntő kritériuma, hogy milyen vonatkozásban mekkora különbséget diktál, termel ki, tűr meg ember és ember között. Ebben a vonatkozásban többet ígérnek és nyújtanak az elvben a közjóra törekvő, tényleges választói kontroll alatt álló *demokráciák*, még ha a jogállam körmönfont nehézkességével járnak is el, mint az erőre és erőszakra építő, égi és földi illúziókba kapaszkodó *autokratikus rendszerek*. De ez utóbbiak között is voltak és vannak számottevő különbségek, és húzódik közöttük olyan határ, melyen túl csak romlott cinizmussal lehet állítani, hogy bennük az igazságosság, az egyenlőség, a közös emberi identitás méltányolható módon érvényre jut. (Hisz az egy szakirodalmi tévedés, hogy a rendszerigazolás megkérdőjelezése lenne cinizmus, épp hogy a jogos rendszerkritika naivitással álcázott tudatos semmibevétele az.)

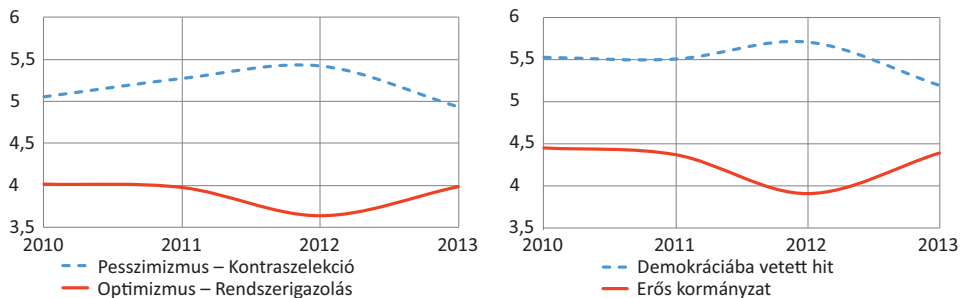
3. A rendszerattitűdök a rendszerváltozások kontextusában nyerik el jelentésüket. A rendszer lényegéhez tartozik valamiféle állandóság, egy rend, amihez igazodni lehet és kell, ugyanakkor azt nem feledhetjük, hogy ez a konzisztencia a változások világában tűnik fel és abba olvad bele, változásban születik és változásban szűnik. A mai közállapotok megélése és megítélése korántsem független attól, hogy – mit tudunk – mi volt itt a múltban, s ahhoz képest fejlődésnek vagy elnyomorodásnak látjuk-e a jelen viszonyokat. Különös jelentősége van annak, hol vonjuk meg a *múlt és jelen határát*, de e mögött is ott sorjázhathatnak az elhatárolt történeti korszakok. A múlt rendszer elkötelezett hívei rosszallóan fogadják a bekövetkezett változásokat, de ami szociálpszichológiai szempontból érdekesebb az az, hogy *a jelennel való elégedetlenség* aktívan *kihat* a múlt nosztalgikus felérté-

kelésére. Ezt a közérzeti dinamikát látványosan demonstrálták a hazai empirikus vizsgálatok, amikor is a rendszerváltás gondjai, feszültségei, erkölcsi problémái emeltyűként működtek a Kádár-korszak tömeges értékelésében, amely felszínezte a megterhelt, kifakult, felbomlott múltat, dacolva a politikai és tömegkommunikációs túlnyomással is. Generációs változások is közrejátszhatnak abban, hogy ez a visszahatás mára csökken, viszont a korábban gondokkal megterhelt rendszerváltás 2010 után kezd új, kedvező fényben mint különösen ígéretes korszak megjelenni (Hunyady, 2014). A köztudatban élő periódusok különböző előjelű közkeletű értékelésével – ha nem is szociálpszichológiai tudatossággal – játszik a mindenkori emlékezetpolitika is. Így próbálja ma átszabni a 20. század köztudatban élő emlékezetét, amelynek fejlődésvonala egy W alakot formál ki, melyben a mélypontokat a Horthy- és Rákosi-korszak jelenti. Ezt korrigálná a Horthy-korszak kultuszával és a Rákosi–Kádár-korszakok egybegyalulásával. Ennek újfent makacs akadályai vannak, nem utolsósorban az, hogy sem a Horthy-korszak, sem a jelen megítélése nem oly ragyogó, hogy jó fényt vessenek egymásra, azt már mellőzve is, hogy mennyire hiteltelen az egykor anyagilag és erkölcsileg kisemmizettek leszármazottainak ábrándos visszatekintése a neobarokknak becézett időszak hívságos és úrhatnám világára.

A rendszer értékelésében – a történeti kontextusa mellett – természetesen ott van és hat a *jelen rendszerek* társadalmi-politikai *viszonyítási kerete*, benne a magyar köztudatnak nemcsak a felszínén, de a legmélyebb rétegeiben is élő Nyugat–Kelet dimenzió, és az ennek mentén elrendeződő preferenciák. Nyilvánvalóan nem mindegy az a nemzetközi perspektíva, hogy ki hogy látja: a mai magyar rendszermodell kakukktojás az Európai Unió kissé zilált fészkeben, vagy a társadalmi-politikai rendszerek földcsuszamlása következtében az első fecske, amelyet egy egész madárraj követ, itt tolonganak a környéki papagájok, a történelemből jól ismert keselyűk és a kelekótyává váló büszke sasmadarak is. Az utóbbi önkép talán túlméretezett, bár a szocializmus eszméit kompromittáló szovjet birodalom összeomlása kétségtelenül megrengette a rendszerek világrendszerét. Helyes, ha – anélkül, hogy dramatizálnánk őket – nem tévesztjük szem elől az egyensúlyok megbomlásának egyes jeleit: Az egyedüli szuperhatalom szerepzavarát, beleértve a demokrácia avatatlan exportjának ballépéseit. A tőkekoncentráció elvadulását világszerte a jóléti állam ideáljának elhalványulásával. A középosztály megrekedését, szétmállását, süllyedését, és ezzel a demokratikus jogállam stabilitásának elvesztését. A piacok és a politikai keretek kitágításának számító racionalizmusával szemben a határokat, normákat, életstenderdeket vesztő tömegek kiszámíthatatlan indulatait. Mozgalmakat, amelyek emlékeztetnek, de mind gyakrabban *folytonosságot keresve* emlékeznek is a világháború előtti jobboldali radikalizmusra, az emberi méltóság megcsúfolására. Felmérhetetlen erejű új rendszereket, amelyek szervesen, de riasztó hatékonysággal egyesítik a politikai diktatúra kijegecesedett és a vadkapitalizmus

buzgárszerű társadalmi hierarchiáját. Ám ne higgyük, hogy a rossz eredetből nem fakadhatnak jó fejlemények (tanítja McGuire [2001] is, a közkeletű nézete-
ket dezorientáló gondolati dinamikáról szólva).

4. A rendszerattitűdök a változások valószínűségének függvényében alakulnak. Mondhatjuk egyszerűbben: a *status quo* értékelése a tekintetben sem magában áll, függ attól, hogy van-e a köztudatban a rendszernek alternatívája, és milyen esélyt látnak megmaradására, illetve lecserélésére. Ezzel az összefüggéssel a rendszerigazolás elmélete maga is kimondottan számol, tudván tudva, hogy a *valószínűségek percepciója* milyen fontos szerepet játszik a rendszerértékelés alakulásában, a hosszú távú stabilitás, illetve az alternatíva hiánya hogyan erősíti azt. Talán egy ponton lehetne ennek az összefüggésnek még nagyobb jelentőséget tulajdonítani, ez pedig az elméletépítésben oly fontos felismerés, hogy a társadalom alacsony státusú rétegei inkább választják a hierarchia aktív támogatását, mint a konfrontatív szembehelyezkedést. Ennek hármass motivációjáról is érdemben szó esik, de hiányzik az alávettettek helyzetértékelésének – az autokratikus berendezkedésekben oly evidens – eleme, hogy a hierarchia lebontása a túlhatalom kemény ellenállásába ütközik, már megkísérlése is vészterhes, eredménye több mint kétséges, valószínűtlen győzelme esetén rendszer-alternatívája gyakran kimunkálatlan és kipróbálatlan. A mi hazai kutatásainkban a részben már mutatott eredmények történeti léptékű példát kínálnak a valószínűség-percepció feltehető szerepére a rendszerkritika felerősödésében és a rendszerigazolás regenerálódásában: ez pedig a mostanság oly gyakran felemlegetett 2014 előzményeként 2012 felbuzdulása, majd elhalványulása.

8. ábra. Párhuzamos attitűdhullámok 2010–2013 között

Az attitűdmérések esztétikai szempontból is látványos eredménye egyfelől a hasadt rendszerattitűd egymástól függetlenül mért két komponensének egymást kiegészítő együttmozgása, másfelől a rendszer elvi alapjait érintő demokráciafel-

fogás két attitűdjének ugyancsak egymást kiegészítő együttmozgása – párhuzamosan (Hunyady, 2016). És itt most nem statisztikai értelemben vett (interindividuális jellegű) korrelációkról van szó egy-egy időpillanatban, hanem nagy minták szövevényes nézetrendszereinek tartalmilag harmonizáló alakulásáról, annak alapján, hogy 2012-re feltűnt egy politikai alternatíva, amelynek nem az összefogása, hanem összefogásának álságossága és nyilvánvaló kormányképtelensége fosztotta meg az alapvetően rendszerkritikus választói tömeget reményétől és tetterejétől. Megjegyzendő, hogy e történeti változások hitelesítették a rendszerigazolás és a hatalomkoncentráció igényének jellemző kapcsolatát, s vele szemben a rendszerkritika és a demokráciába vetett hit összetartozását Magyarországon. Nota bene az eredmények azt is demonstrálták, hogy a demokrácia szövevényes logikáját hittel képviselők a rendszer bírálataira hajlanak, de pesszimisták a jövőt illetően, és hogy e paradoxon szellemében fogalmazzunk, *pesszimizmusukban nem is kellett csalódnuk*.

E pesszimizmus tehát önbeteljesítő jóslatnak bizonyult, és bizonyulhat a jövőben is. Hazánk szülötte, George Katona (1960), a pszichológiai közgazdaságtan amerikai úttörőjeként megtanította a legkeményebb társadalomtudomány művelőit arra, hogy a derülátó köz-attitűd kiránthatja a gazdaságot válságos objektív feltételek közül és ellenében is. Az lenne érdekes társadalmi kísérlet, ha ezt demonstrálni lehetne a politika flexibilisebb közegében is: amihez azonban „depresszív realizmus” helyett derülátó köz-attitűdöt kellene ide varázsolni.

IRODALOM

- Cichočka, A. – Jost, J. T. (2014): Stripped of Illusions? Exploring System Justification Processes in Capitalist and Post-communist Societies. *International Journal of Psychology*, 49, 1, 6-29. DOI: 10.1002/ijop.12011, <https://psych.nyu.edu/jost/Stripped%20of%20Illusions.pdf>
- Hunyady Gy. (1996): *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Budapest: Akadémia Kiadó
- Hunyady Gy. (2002): A kontraszelekció pszichológiája. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 55, 3, 397-434. DOI: 10.1556/MPSzle.57.2002.3.1
- Hunyady Gy. (2010): *A társadalmi közérzet hullámverése*. Budapest: Napvilág Kiadó
- Hunyady Gy. (2014): Visszatekintés a jelenből. In: Hunyady Gy. – Török L. (szerk): *Történelem és emlékezet: Egy akadémiai ülészak előadásai*. (History Könyvek sorozat) Budapest: Kossuth Kiadó, 9-26.
- Hunyady Gy. (2015): A demokrácia-követelmények a köztudatban és a társadalmi atmoszféra ambivalenciája. In: Hunyady György – Berkics Mihály (szerk.): *A jog szociálpszichológiája: a hiányzó láncszem*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 281–337.
- Hunyady Gy. (2016): *Jelentörténeti szociálpszichológia*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, http://ppkteszt.elte.hu/file2/HunyadyJelentortenet_final_online.pdf
- Jost, J. T. (2003): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. (ford. Berkics M., Bujdosó B.) Budapest: Osiris Kiadó

- Jost, J. T. (2017): Ideological Asymmetries and the Essence of Political Psychology. *Political Psychology*, 38, 2, 167–208. DOI: 10.1111/pops.12407, https://www.researchgate.net/publication/315135943_Ideological_Asymmetries_and_the_Essence_of_Political_Psychology_Presidential_Address
- Jost, J. T. – Banaji, M. R. (1999): A sztereotipizálás szerepe a rendszer igazolásában, a hamis tudat képződése. In: Hunyady Gy. – Hamilton, D. L. – Nguyen L. L. A. (szerk.): *A csoportok percepciója*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 489-518.
- Jost, J. T. – van der Toorn, J. (2012): System Justification Theory. In: van Lange, P. A. M. – Kruglanski, A. W. – Higgins, E. T. (eds.): *Handbook of Theories of Social Psychology*. Vol. 2. London: Sage. 313-343. DOI: 10.4135/9781446249222.n42
- Katona, G. (1960): *The Powerful Consumer: Psychological Studies of the American Economy*. New York: McGraw-Hill
- McGuire, W. J. (1998): A poli-pszí kapcsolat: egy hosszú történet három szakasza. In: Hunyady György (szerk.): *Történelmi és politikai pszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó, 20-44.
- McGuire, W. J. (2001): *Makacs nézetek és a meggyőzés dinamikája*. Budapest: Osiris Kiadó

A MAGYARORSZÁGI RENDSZERVÁLTÁS OKAI

CAUSES OF THE REGIME CHANGE IN HUNGARY

Romsics Ignác

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Esterházy Károly Egyetem, Eger,
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
romsicsignac@t-online.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Az 1989–90-es kelet-európai – és ezen belül a magyarországi – rendszerváltozást több külső és belső tényező összetételalkozása és ezek egymásra hatása idézte elő. Ezek közül a szerző a nemzetközi erőviszonyok átrendeződését, vagyis a hidegháború amerikai győzelemmel történő befejeződését tartja alapvetőnek. Emellett nagy jelentőséget tulajdonít az állami és társadalmi tulajdonon alapuló központi tervgazdálkodás vereségének a magántulajdonra és a piaci mechanizmusok automatizmusára épülő kapitalizmussal szemben. Ezek után azokkal a belső társadalmi és politikai mozgalmakkal foglalkozik, amelyek a kínálkozó lehetőségeket kihasználva, sőt azokat olykor megteremtve, és a rendszert belülről bomlasztva és/vagy reformálva járultak hozzá a történelmi jelentőségű változáshoz.

ABSTRACT

The changes of regime in Eastern Europe including Hungary were brought about by the concatenation and interplay of several internal and external factors. Fundamental among these, according to the author, was the realignment of international power relations that is the ongoing of the Cold War culminated in victory for the United States. Of the same, or at least similar, importance was the historic defeat of the centralized planned economy based on state and communal property at the hands of capitalism, founded on private property and the automatic rules of market mechanisms. After analyzing these factors, the author deals with those internal social and political movements that taking advantage of the available opportunities, or even creating them, contributed to this historic change by subverting and/or reforming the regime from within.

Kulcsszavak: hidegháború, rendszerváltás, gazdasági válság, ellenzéki mozgalmak, Nemzeti Kerekasztal, Reagan, Gorbacsov

Keywords: cold war, change of regime, economic crisis, oppositional movements, National Round Table, Reagan, Gorbachev

A világtörténelem legtöbb nagy fordulatához hasonlóan a kelet-európai – és ezen belül a magyarországi – rendszerváltásokat is több külső és belső tényező összehatalálkozása és ezek egymásra hatása idézte elő. Alapvetőnek a nemzetközi erőviszonyok átrendeződése, vagyis a II. világháború vége óta tartó szovjet–amerikai rivalizálás amerikai győzelemmel történő befejeződése tekinthető. Ugyanilyen, de legalábbis ehhez hasonlóan fontos szerepet játszott azonban az állami és társadalmi tulajdonon alapuló központi tervgazdálkodás történelmi veresége is a magántulajdonra és a piaci mechanizmusok automatizmusára épülő kapitalizmussal szemben. S végül nem maradhatnak említés nélkül azok az egyéni kezdeményezések és belső társadalmi mozgalmak sem, amelyek a kínálkozó lehetőségeket kihasználva, sőt azokat olykor megteremtve belülről bomlasztva és/vagy reformálva járultak hozzá a változáshoz.

1. A szovjet–amerikai rivalizálás gyakorlatilag a II. világháború vége óta tartott. A Kelet-Közép- és Délkelet-Európában kialakított szovjet hegemoniát, amely létrejöttének erőszakossága miatt ellentmondott az 1945-ös jaltai megállapodás demokratikus szellemének, az Egyesült Államok elvileg sohasem ismerte el legitimnek. Hallgatólagosan, a mindennapok gyakorlatában viszont egyre inkább elfogadta, és megbékélt vele. Ez a „réálpolitikai” megközelítés az 1970-es évek első felében, Richard Nixon elnöksége (1969–1974) és Henry Kissinger nemzetbiztonsági tanácsadósága (1969–1976) idején jutott tetőpontra. A Kongresszusnak készített 1970. februári jelentésében Nixon, illetve külpolitikai stábjja a szovjet táborral kapcsolatos felfogását és céljait így összegezte: „Az Egyesült Államoknak nem szándéka a Szovjetunió legitim biztonsági érdekeit aláásni. A modern technológia fejlődésével kétségkívül elmúlt az az idő, amikor Kelet-Európa kihasználásával bármely hatalom stratégiai előnyre tehetne szert a Szovjetunióval szemben. [...] E megfontolás alapján az Egyesült Államok Kelet-Európa országait szuverénnek tekinti. [...] Készen állunk arra, hogy a kapcsolatok fokozatos normalizálása érdekében tárgyalásokba bocsátkozzunk a kelet-európai nemzetekkel.” (Kovrig, 1991, 117.)

Ez a Szovjetunióval és Kelet-Európával szembeni békülékeny és megengedő amerikai külpolitika Jimmy Carter 1977 és 1980 közötti elnöksége alatt kezdett megváltozni. Az új elnök nemzetbiztonsági tanácsadója, a lengyel származású Zbigniew Brzezinski, számos nyilatkozatában és belső tájékoztatójában tette nyilvánvalóvá, hogy a „Kelet-Európával szembeni nyájás érdektelenségnek” vége; hogy az Egyesült Államoknak legalább akkora érdeklődést kell tanúsítania Kelet-Európa iránt, mint amekkorát a Szovjetunió mutat Latin-Amerika iránt; s hogy a „kommunista rendszeren belüli változás előmozdítása érdekében” nemcsak az egyes országok hivatalos vezetésével, hanem a „lojális ellenzék képviselőivel, liberális értelmiségiekkel, művészekkel és egyházi vezetőkkel” is fejleszteni kell a rendszeres kapcsolattartást. A „politikai változás tudatos bátorításának” egyik bevált eszköze a müncheni Szabad Európa Rádió volt, amelynek növel-

ték a költségvetését, és amelyet hatékonyabb propagandára ösztönöztek. A másik pedig az 1975-ös helsinki megállapodás emberjogi dimenzióinak (ún. harmadik kosár) komolyabban vétele (Brzezinski, 1985, 146–150., 296–300.).

Ronald Reagan 1981 és 1988 közötti elnöksége alatt folytatódott a szovjet táborral szembeni emberjogi offenzíva. „Az emberi jogok – olvasható a *State Department* 1981 végi állásfoglalásában – külpolitikánk lényegéhez tartoznak.” Ezek „biztosítják számunkra a legjobb lehetőséget annak kifejezésére, amiben a szovjet blokkal végtére is vitában állunk”. Sőt, nemcsak folytatódott az ideológiai konfrontáció, hanem általánosabb értelmezést is kapott. A szorosán vett emberjogi problematikát a közismerten és elkötelezetten antikommunista Reagan az általános polgári és politikai jogok védelme irányába terjesztette ki. Az Egyesült Államoknak – fejtette ki például 1982 nyarán Londonban – nem egyszerűen a Szovjetunióban és másutt tapasztalható emberjogi sérelmek orvoslása a feladata, hanem a „demokratikus infrastruktúra” létrehozása, illetve erősítése, vagyis egy új „keresztes háború a szabadságért”, hogy a marxizmus–leninizmus oda kerüljön, ahová való: a „történelem szemétdombjára” (Brown, 1988, 104.; Kovrig, 1991, 142.).

A Reagan-adminisztráció által meghirdetett „keresztes háború” céljainak elősegítése érdekében jött létre 1983 decemberében a *National Endowment for Democracy*, vagyis az Országos Alapítvány a Demokráciáért elevezésű washingtoni szervezet. A CIA és a Külügyminisztérium helyett, ám velük együttműködve a továbbiakban elsősorban ez támogatta azoknak az országoknak a pártjait, szakszervezeteit, újságjait, könyvkiadóit, valamint egyéb szervezeteit és intézményeit, amelyekben „a demokrácia gyenge lábakon állt, vagy nem létezett”. A kelet-európai ellenzéki csoportok közül az egyik legfőbb támogató a lengyel Szolidaritás, illetve ennek földalatti kiadói és terjesztői hálózata volt, amely egyebek mellett „másoló és nyomdai felszereléseket” kapott. Kisebb mértékben, de a magyarországi „független csoportok” ugyancsak részesültek különböző juttatásokban (Shipler, 1986).

A két szuperhatalom rivalizálása az 1970-es és az 1980-as évek fordulóján a fegyverkezési verseny terén is új szakaszba érkezett. A Szovjetunió 1979-ben százötven új SS-20-as rakétát telepített a Varsói Szerződés tagállamainak területére, és az év végén megszállta Afganisztánt. A NATO, illetve az Egyesült Államok erre ötszáz Pershing és cirkáló rakéta nyugat-európai rendszerbe állításával, valamint az ún. csillagháborús terv, vagyis az űrbe telepített védelmi rendszer (SDI) kifejlesztésének a bejelentésével válaszolt. Washington célja ezzel az volt, hogy a jóval kevésbé hatékony szovjet gazdaságot, illetve csak a fogyasztás tartós és drasztikus visszafogása révén versenyképes szovjet hadiipart teljesíthetetlen feladatok elé állítsa. „Ki akarunk fejleszteni egy olyan komplex fegyverrendszert – nyilatkozta ezzel kapcsolatban maga Reagan 1985-ben –, amely – amennyiben hatékony védelmet akar vele szemben találni – szükségszerűen csődbe viszi a Szovjetuniót.” (Büky, 2001, 271–295.; Rees, 1991, 151.)

A szovjet vezetés érzekelte a válságot, ám a válaszával késlekedett. A problémákkal való nyílt szembenézés egészen 1985. március 11-ig váratott magára, amikor Mihail Gorbacsov személyében ötvennégy éves, tehát szovjet mércével mérve rendkívül fiatal és döntésképes személyiség került a Kreml élére. Gorbacsov egyik legfontosabb törekvése a nemzetközi feszültség, illetve a szovjet–amerikai ellentét csökkentésére, és ezáltal a szovjet gazdaság tehermentesítésére irányult. A hivatalba lépését követő hónapokban számos jól hangzó kezdeményezéssel hívta fel magára a világ figyelmét. 1985. április 8-án bejelentette az SS-20-as rakéták telepítésének felfüggesztését, majd augusztus 6-án, a hirosimai atomtámadás évfordulóján a föld alatti kísérleti atomrobbantások moratóriumát. Közben különböző propagandaanyagokat adatott ki a csillagháborús tervek globális veszélyességéről, és diplomáciai úton jelezte: az amerikai kísérletek leállítására kész 30%-kal csökkenteni saját stratégiai fegyverzetét. Ezekkel a gesztusaival és javaslataival mintegy beismerte, hogy a szovjet gazdaság nem bírja elviselni a fegyverkezési versenyt, az afganisztáni háborút és a belső szociális válság egyidejű terheit (Zemstov–Farrar, 1989, 49–84., 105–177., 209–230.).

A szovjet kül- és katonapolitika újragondolásával párhuzamosan Gorbacsov jelentős belső reformokat is elindított. Elgondolásainak középpontjában a gazdaság dinamizálása (uszakorenijje) állt. A gazdaság dinamizálását, majd később reformját (*peresztrojka*) Gorbacsov kezdettől fogva összekötötte a nyílt beszéd, a kritika és a vita, illetve az „átláthatóság” (*glasznosztj*) pártolásával. Az addigi szovjet gyakorlathoz képest talán ez volt a legnagyobb újítása. Gorbacsov maga ezt ugyan csak az állami és a pártbürokrácia nehézségének és visszaéléseinek a leleplezésére szánta, a szovjet értelmiség azonban hamarosan az egész szovjet múlt és jelen kritikus átértékelésévé szélesítette. A *demokratizácija*, vagyis a politikai intézményrendszer reformja 1987-től képezte a peresztrojka részét. Az új választójogi törvényt, melynek lényege a lakosság által történő többes jelölés volt, 1988. december 1-jén fogadták el, s teljeskörűen az 1989. márciusi parlamenti választásokon alkalmazták először. Az eredmény várható, mégis megdöbbentő volt. Az addigi notabilitások közül igen sokan kiestek. Megválasztották viszont Andrej Szaharovot, az ország legismertebb és éveken át üldözött polgárjogi vezetőjét, valamint Jevgenyij Jevtusenko és Csingiz Ajtmatov írókat. A szavazatok 89%-ával ekkor került Moszkva élére Borisz Jelcin is (White, 1993, 28–112.).

Az 1980-as évek végéig Gorbacsov minden jel szerint őszintén hitte, hogy a katonai terhek csökkentése, a gazdaság dinamizálása, a társadalom felrázása, s végül a politikai rendszer reformja révén a Szovjetunió lélegzetvételhez juthat, s az új alapokról elindulva megszilárdíthatja külsőleg és belsőleg egyaránt megrendült helyzetét. A szovjet blokk belső kohéziós erejét és a kelet-európai szovjet rendszerek legitimációs tartalékait ugyancsak túlbecsülte. Feltételezte, hogy a peresztrojka révén a bajok ezekben az országokban is leküzdhetők lesznek, s a szocializmus visszanyeri vonzerejét. A lengyel és különösen a magyar reformtö-

rekvéseket, amelyek minden téren a szovjet kezdeményezések előtt jártak, ezért nemcsak eltűrte, hanem kifejezetten támogatta a helyi adottságokat figyelembe vevő politikát. Gorbacsov készen mutatkozott az ún. Brezsnyev-doktrína felülvizsgálatára, és a Kelet-Európában állomásozó szovjet erők részleges visszavonására is. Ezt először az ENSZ 1988. decemberi ülésén elmondott beszédében jelentette be (Gati, 1990, 71–75.).

Az amerikai aktivitás, a Szovjetunió gyengesége és Gorbacsov engedékenysége jelentősen növelte a kelet-európai országok mozgásterét. A belső gazdasági problémák ugyanakkor a rendszer legitimitását, vagyis elfogadottságát rendítették meg.

2. 1956 és 1980 között a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) adatai szerint az egy főre jutó magyarországi GDP 3,7-szeresére, a legújabb nemzetközi számítások szerint 2,3-szeresére nőtt. 1980 és 1988 között viszont csak 1,2-szeresére (KSH), illetve 1,1-szeresére (Maddison, 2006). Vagyis, míg az 1960-as és 70-es években évi 3–6%-os növekedést valószínűsíthetünk, addig az 1980-as évek első felében már csak 1-2, majd az évtized második felében már csak 0,5% körülit (Magyarország népessége és gazdasága, 1996, 96.; Maddison, 2006, 479.).

A kialakulóban levő gazdasági válság elkerülhetetlenné tette az áremeléseket. Először – 1974 őszén – az üzemanyag és a fűtőolaj ára emelkedett, majd 1976-ban a hús, 1977–78-ban a kávé, a déligyümölcs és az egyéb „luxusjellegű” élelmiszerek, 1979-ben ismét az olaj (75%-kal!) és a kenyér ára (50%-kal!). És ettől kezdve szinte mindené és minden évben. 1975 és 1985 között az átlagos árszínvonal közel megkétszereződött, miközben az azt megelőző tizenöt évben csak 20%-kal emelkedett. Az áremelések jövedelemcsökkentő hatását a kormány – legalább részben – béremelésekkel kompenzálta. Ezek, valamint a külkereskedelmi deficit és a gazdaság általános veszteségeinek fedezésére nagy összegű külföldi kölcsönöket vett fel. Az ország nyugati adósságállománya 1970-ben még csak bruttó 0,8 milliárd dollárt tett ki. 1975-re ez 3,1, 1980-ra pedig 9,1 milliárdra emelkedett, tehát több mint megtízszereződött. 1970 és 1980 között a fogyasztásra és beruházásokra fordított összegek évi átlagban 2,2%-kal múlták felül azt, amit a gazdaság megtermelt. A deficit, illetve a túlköltekezés aránya 1978-ra 5%-ra szökkent. Ebben az évben fordult elő először, hogy az exportbevételek már a felvett hitelek kamatterheit sem fedezték, s ennek következtében az adósságszolgálatokat is csak újabb hitelből lehetett teljesíteni. A törlesztőrészletek és kamatok fizetése többször idézett elő kiélezett helyzetet. 1982-ben például a Nemzetközi Valutalaphoz és a Világbankhoz való csatlakozás, és a tőlük kapott gyorssegély mentette meg az országot a csódtól.

A kormány részben hitelekből finanszírozott életszínvonal-politikájának köszönhetően 1975 és 1979 között a reálbérek – ha jóval mérsékeltebben is, mint a megelőző két évtizedben – még mindig emelkedtek, s csak 1980 és 1985 között

kezdték stagnálni, majd csökkenni. Az 1950-est 100-nak véve a reálbérek átlagos szintje 1978-ra 251%-os értéket ért el. 1985-re viszont visszaesett 233%-ra, 1988-ra pedig 225%-ra. A reáljövedelmek azonban, amelybe a különböző szociális juttatásokat is bele kell érteni, csökkenő ütemben ugyan, de egészen 1987-ig nőttek. A hanyatlás e téren csak 1988-ban kezdődött (Romsics, 2003, 15–23.).

Az egyre inkább hiteleken nyugvó szociálpolitika és a különböző túlmunkákkal megszerezhető kiegészítő jövedelmek az emberek túlnyomó többsége előtt sokáig elfedték a helyzet súlyosságát. Pontosabban azt hitték, hogy ügyeskedéssel és az önkizsákmányolás fokozásával ellensúlyozni tudják annak negatív következményeit. A gazdasági válsághoz társadalmi és politikai válság – eltérően például Lengyelországtól és Romániától – az 1980-as évek közepéig Magyarországon ezért nem társult. A tömegelégedetlenség olyan látványos kitöréseinek, mint amilyenek a Zsil-völgyi bányászok 1978-as, s a lengyelországi munkások 1980–1981-es sztrájkjai és demonstrációi voltak, Magyarországon a jelei sem mutatkoztak. Arról tehát, hogy a Kádár-rendszert a nép elementáris erejű tömegmozgalmi döntötték volna meg, nem beszélhetünk. A rendszer támogatottsága mindazonáltal rohamosan csökkent, ám ez nem sztrájkokban és egyéb szociális jellegű megmozdulásokban, hanem a lakosság csendes hangulatváltozásában fejeződött ki (Nagy, 1989, 55.).

3. Ha a társadalom nagyobb része nem is mutatott politikai aktivitást, az értelmiség körében – és ez tekinthető a rendszerváltozás harmadik okának – kezdtek körvonalazódni azok a csoportok, amelyek elégedetlenségüknek nyilvánvaló jeleit adták. A magyar szellemi élet immár évszázados megosztottságát leképezve az ellenzéknek két nagy ága formálódott ki: az ún. demokratikus, emberjogi vagy urbánus és az ún. nemzeti vagy népi. Előbbiek számára sokáig az általános emberi jogok és a civil szerveződés lehetőségeinek biztosítása, utóbbiak számára pedig a magyar kisebbségek hatékonyabb védelme és a társadalmi devianciák elleni küzdelem voltak a legfontosabb hívószavak. Alapvetően azonban mindkettő a rendszer demokratizálására törekedett.

Az ellenzék e két nagy áramlata mellett az 1980-as évek első felében számos más ellenzéki jellegű tömörülés is megszerveződött. Az egyetemisták körében ilyennek tekinthető a Jogász Szakkollégium (1983), a későbbi Fidesz bölcsője; a művészvilágban az 1970-es évek második felétől működő Fiatal Írók József Attila Köre és az *Inconnu* csoport; valamint az ún. klubmozgalom.

Az egyes ellenzéki irányzatokat kezdetben az együttműködés és a hatalommal szembeni közös, antikommunista jellegű fellépés igénye jellemezte. Ennek az 1980-as évek első felében számos jele mutatkozott. 1980–81-ben ilyen volt a Bibó István tiszteletére összeállított emlékkönyv, amelynek hetvenhat szerzője között népiek és urbánusok, antimarxisták és egyfajta demokratikus szocializmussal rokonszenvező revizionisták, állástalanok és vezető kutatóintézeti dolgo-

zók egyaránt megtalálhatók voltak. Az ellenzéki együttműködés másik fontos eseményének az 1985 nyarán Monoron megszervezett találkozó tekinthető. Ennek előadói közül a demokratikus ellenzék Kis János, Kenedi János és Szabó Miklós, a népieket Csoóri Sándor és Csurka István, az 56-osokat Donáth Ferenc és Vásárhelyi Miklós, a reformközgazdászokat pedig Bauer Tamás és Laki Mihály képviselte.

A monori találkozót követően az ellenzék a programalkotást tekintette fő feladatának. Az első részletes javaslattal (*Fordulat és reform*) a reformközgazdászok egy csoportja (Lengyel László, Matolesy György, Antal László stb.) jelentkezett 1986-ban. A gazdasági jellegű teendők mellett, amelyek a piacgazdaság követelményeit tartották szem előtt, az anyag politikai javaslatokat is tartalmazott. Szerzői a csoportérdekek intézményes artikulálásának biztosítását, azaz a monolit és autoriter rendszer pluralizálását és demokratizálását ajánlották. A következő év nyarán a *Beszélő* szerkesztői tettek közzé részletes programot *Társadalmi Szerződés* címmel. Bár a szerzők politikai ideálja a pártok teljesen szabad versenyén alapuló nyugati típusú parlamentáris demokrácia volt, az adott helyzetben ezt még „távoli álomnak” tartották. Közvetlen célként ezért a jogállamiságnak és a politikai demokráciának olyan korlátozott formáját körvonalazták, amelyben a kommunista párt még élvezett volna bizonyos privilégiumokat. A harmadik részletes programot Bihari Mihály dolgozta ki *Reform és demokrácia* címmel. Az 1987 őszén elkészült munka ugyancsak az egypártrendszer keretei között mozgott. Legfontosabb javaslatai az MSZMP-n (Magyar Szocialista Munkáspárt) belüli platformszabadság biztosítása, valamint a hatalmi ágak különválasztása, és ennek keretében a parlament törvényhozói szerepének a visszaadása, továbbá a parlamentnek és nem a pártnak felelős kormányzati tevékenység helyreállítása voltak.

A népi-nemzeti szárny nem állt elő saját politikai programmal. Elsőként hozta viszont létre a maga legális mozgalmát. A szervezet, amelyet Magyar Demokrata Fórumnak (MDF) kereszteltek el, 1987. szeptember 27-én alakult meg Lakitelken, a Lezsák Sándor helybéli költő és tanár udvarán felállított sátorban. A második ellenzéki szervezetet a KISZ-szel elégedetlen fiatalok hozták létre 1988. március 30-án Fiatal Demokraták Szövetsége (Fidesz) néven. A demokratikus ellenzék vezetői kezdetben abban bíztak, hogy valamennyi vagy legalábbis a legtöbb ellenzéki szervezet összefogására képesek lesznek. Ennek érdekében hívták életre 1988. május 1-én a Szabad Kezdeményezések Hálózatát. A feltartóztathatatlan pártosodás jeleit érzékelve később Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) néven hozták létre saját szervezetüket. 1988-ban az ellenzék befolyása már nem százakra vagy ezrekre, hanem tízezrekre terjedt ki. Erről tanúskodott az 1988. március 15-i budapesti tömegdemonstráció, amelyen mintegy 10-15 ezren vettek részt, valamint a Magyar Demokrata Fórum taglétszáma, amely 1988 végére elérte a tízezer főt (Csizmadia, 1995, 141–441.).

4. A társadalom csöndes elégedetlenkedése és az ellenzéki szervezetek „hangos” aktivitása mellett a kádárizmus hitelvesztésének eklatáns jele volt a párvezetésen belül éleződött ideológiai harc és magának Kádárnak a bukása is. Ezt tekinthetjük a rendszerváltozás negyedik okának. A szétesésnek indult pártot és az ellenzéki-ekkel gyakran együttműködő kritikus pártértelmiséget 1988 elején Kádár és a mögötte álló „régigárda” több figyelmeztetésben részesítette. A lavinát azonban többé nem lehetett megállítani. Az 1988. május 23–24-re összehívott rendkívüli pártértekezlet a vezető testületek teljes átalakítása mellett döntött. A tizenhárom addigi PB- (Politikai Bizottság) tagból a küldöttek mindössze hármat választottak újjá. Beválasztották viszont Nyers Rezsőt és Pozsgay Imrét, akik a pártelit leginkább elkötelezett reformbarát újítói voltak. A párt első titkárává az élre törő Grósz Károlyt választották, a meglepett és megalázott Kádár pedig az újonnan létesített és hatalom nélküli pártelnöki pozícióval kényszerült megelégedni.

Az új vezetés az 1988. július 13–14-i KB- (Központi Bizottság) értekezleten nézett szembe az egyre kilátástalanabb helyzettel. A testület beletörődött a teljes foglalkoztatottság feladásába, vagyis a munkanélküliség elkerülhetetlenségébe. Belátta azt is, hogy a tulajdonváltás, azaz az állami tulajdon legalább részleges magánosítása nélkül a termelékenység érdemben nem növelhető. 1988 októberében a parlament ennek alapján fogadta el az ún. társasági törvényt (VI. tc.), amely engedélyezte az állami vállalatok magántársaságokká alakulását. Ezzel visszafordíthatatlan folyamatok indultak el a társadalmi tulajdon összeomlása és a magántulajdonon alapuló piac- és versenygazdaság kialakulása terén. A pártvezetés és a közvélemény által vitatott másik nagy kérdéskör a politikai intézményrendszer reformja, azaz a „szocialista pluralizmusnak” nevezett elképzelés pontos mibenlétének a tisztázása volt. Azt az ellenzéki követelést, hogy a pártot a társadalom, a kormányt pedig az Országgyűlés ellenőrzése alá kell helyezni, ekkorra a párt reformerei is elfogadták. Tisztázásra várt azonban, hogy a hatalommegosztásnak ez a formája és az érdekek nyílt artikulációja az egy- vagy a többpártrendszer keretei között valósuljon-e meg. Grósz és a párt körülötte tömörülő technokrata vezetői az egypártrendszeren belüli pluralizmus álláspontját képviselték. Pozsgay, Nyers és a párt velük tartó radikális reformerei viszont már ekkor többpártrendszerben gondolkodtak.

Az új vezetés és az ellenzék viszonya ellentmondásos volt. A Nagy Imre kivégzésének 30. évfordulójára emlékező 1988. június 16-i budapesti tünetést, amelyen mintegy négyszázan vettek részt, a rendőrség durván feloszlatta. Az erdélyi falurombolás ellen tiltakozó június 27-i tömeggyűlést, amelyen több tízezen jelentek meg, viszont engedélyezték a hatóságok. 1956 óta ez volt az első olyan nagy tömegmegmozdulás, amelyet nem a párt vagy szatellit-szervezetei szerveztek. 1988. szeptember 12-én felvonulhattak a bős–nagygyarosi vízlépcső megépítése ellen tiltakozók is. Pozsgay Imre, aki nemcsak PB-tag, hanem júniustól a kormány államminisztere is volt, november 25-én bejelentette, hogy az MSZMP

párbeszédet kezd az ellenzéki szervezetekkel. Röviddel ezután, november 29-én Grósz Károly viszont arról beszélt a budapesti Sportszarnokban összegyűlt pártaktivisták és munkásörparancsnokok előtt, hogy az MSZMP az egypártrendszer viszonyai között képzelet el a politikai pluralizmust, s hogy „fehérterror” réme fenyeget.

A pártvezetésen belüli megosztottságot tovább élte Pozsgay Imre 1989. január 28-i rádiónyilatkozata, melyben az 1956-os „ellenforradalmat” népfelkelésnek minősítette, és egyben a többpártrendszer bevezetése mellett is állást foglalt. A párt Központi Bizottsága február 10–11-i ülésén vitatta meg a Pozsgay nyilatkozata által előtérbe állított kérdéseket. Késhegyig menő vita után a testület végül bizalmat szavazott a kommunista reformpolitika szimbólumává magasodott politikusnak. Az ülésről kiadott közlemény hangsúlyozta, hogy a népszuverenitás és a jogállamiság elvéből kiindulva a Központi Bizottság folytatni kívánja a politikai intézményrendszer mélyreható reformját, s hogy a politikai rendszer pluralizálása az adott helyzetben a többpártrendszer keretei között valósítható meg (Tőkés, 1996, 263–315.).

A közlemény megjelenésekor az egypártrendszer ténylegesen már a múlté volt. A Magyar Demokrata Fórum és a Fiatal Demokraták Szövetsége után 1988 végén és 1989 elején számos más pártszerű képződmény jött létre. A Szabad Kezdeményezések Hálózatából 1988. november 13-án megalakult a Szabad Demokraták Szövetsége. Ezt november 18-án a Független Kisgazdapárt újjáalakulása követte. A Szociáldemokrata Párt 1989 januárjában, a Nemzeti Parasztpárt – Magyar Néppárt néven – 1989 februárjában szerveződött újjá. Az ún. történelmi pártok színrelépését a Kereszténydemokrata Néppárt április 2-i újjáalakulása tette teljesé. A pártok száma 1989 nyarára harminc, az év végére hatvan fölé emelkedett.

Az ellenzéki pártok és szervezetek 1989. február 17-i nyilatkozatukban üdvözölték, hogy az MSZMP elfogadta a többpártrendszert mint a hatalomgyakorlás egyedül demokratikus formáját. Egyben – a lengyel példát szem előtt tartva – javasolták, hogy a párt és a kormány kezdjenek tárgyalásokat az ellenzékkel a hatalom megosztásáról és a demokráciába való békés átmenet módozatainak a kidolgozásáról. A hatékonyabb fellépés érdekében a legfontosabb nyolc ellenzéki szervezet 1989. március 22-én megalakította az Ellenzéki Kerekasztalt (EKA). Ezt megelőzően, 1989. március 15-én legalább százezren vettek részt az ellenzéki szervezetek immár senki által sem zavart megemlékezéseiben, miközben a hivatalos ünnepségen alig húszezren jelentek meg. Az ellenzéki megmozdulások csúcspontjaként Csengey Dénes, az MDF politikusa jelképesen lefoglalta a Magyar Televíziót, Cserhalmi György színész pedig felolvasta a 12 pontba foglalt, harmincegy ellenzéki szervezet által aláírt követeléseket. A megemlékezéseket és az ünnepi eseményeket a Magyar Televízió egyenes adásban közvetítette. A magyar nép nagy tömegei számára a rendszerváltás programja ekkor körvonalazódott először.

1989 tavaszától lélegzetelállító ütemben peregtek az események, omlott össze a pártállam, és haladt előre az a folyamat, amely a modellváltáson túllépve immár félreérthetetlenül a rendszerváltás irányába mutatott. Az előremenekülés politikáját választva április 22-én feloszlott a KISZ (Kommunista Ifjúsági Szövetség). Május 8-án az ekkor már nagybeteg Kádár Jánost minden vezető beosztás alól felmentették. Ugyanezen a napon a Magyar Tudományos Akadémia rehabilitálta azokat a tudósokat, akiket politikai okokból megfosztottak akadémiai tagságuktól. Május 13-án a kormány felfüggesztette a negatív szimbólummá vált nagymarosói vízlépcső építését. Június 8-án Glatz Ferenc művelődési miniszter bejelentette az orosz nyelv kötelező oktatásának megszüntetését.

Az egész társadalmat megrázta Nagy Imre, Maléter Pál és társaik ünnepélyes újratemetése június 16-án. A kegyeleti aktus hatását fokozta, hogy július 6-án elhunyt Kádár János. E két szimbolikus tartalommal is rendelkező esemény félreérthetetlenül jelezte, hogy egy történelmi korszak a végéhez közeledett. A látványos eseményekkel párhuzamosan – 1989. június 13-tól szeptember 18-ig –, a nyilvánosság kizárásával folytak az Ellenzéki Kerekasztal, az MSZMP és az ún. harmadik oldal (szakszervezetek, Hazafias Népfront stb.) tárgyalásai (Nemzeti Kerekasztal) a rendszerváltás alapkérdéseiről, illetve a leendő magyar köztársaság alkotmányos alapjairól. Ennek eredményeként kiáltották ki 1989. október 23-án a Harmadik Magyar Köztársaságot, és rendezték meg 1990 tavaszán az első szabad választásokat. Az azóta eltelt közel harminc év megítélése különböző. 1989 történelmi jelentőségéhez azonban semmi kétség sem férhet (Romsics, 2013, 69–92.).

IRODALOM

- Brzezinski, Z. (1985): *Power and Principle. Memoirs of the National Security Adviser 1977–1981*. New York: Farrar, Status and Giroux
- Brown, J. F. (1988): *Eastern Europe and Communist Rule*. Durham–London: Duke University Press
- Büky B. (2001): *Visszapillantás a hidegháborúra*. Budapest: Balassi Kiadó
- Csizmadia E. (1995): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. I. Monográfia. Budapest: T-Twins Kiadó
- Gati, C. (1990): *The Bloc that Failed. Soviet-East European Relation in Transition*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press
- Kovrig, B. (1991): *Of Walls and Bridges. The United States and Eastern Europe*. New York–London: New York University Press
- Maddison, A. (2006): *The World Economy*. Paris, OECD, http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oced/development/the-world-economy_9789264104143-cn#.WIZ-xbzBrmE#page3
- Magyarország népessége és gazdagsága. Múlt és jelen*. (1996): Budapest: Központi Statisztikai Hivatal

- Nagy L. G. (1989): A kettészakadt társadalom. *Jel-Kép*, 4. 52–64. http://real-j.mtak.hu/5626/4/JelKep_1989_4.pdf
- Rees, J. (1991): Az új imperializmus. (ford. Szalai M.) *Eszmélet*, 9–10, május, http://www.eszmelet.hu/john_rees-az-uj-imperializmus/
- Romsics I. (2003): *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Budapest: Rubicon-Ház Bt.
- Romsics I. (2013): *Rendszerváltás Magyarországon. (Pont Könyvek 6)* Budapest: Akadémiai Kiadó
- Shipler, D. K. (1986): Missionaries for Democracy: U.S. Aid for Global Pluralism. *New York Times*, 1 June 1986. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP90-00806R000200740001-7.pdf>
- Tőkés R. (1998): *A kialakult forradalom*. Budapest: Kossuth Kiadó
- White, S. (1993): *After Gorbachev. (Cambridge Russian Paperbacks)* 4th ed. Cambridge–New York: Cambridge University Press
- Zemstov, I. – Farrar, J. (1989): *The Man and the System*. New Brunswick–Oxford: Transaction Publishers

Vélemény, vita

KÍNOS IGAZSÁG – AZ MTA TÖRTÉNETÉRŐL

INCONVENIENT TRUTH. ABOUT THE HISTORY OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

Hargittai István

az MTA rendes tagja, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
istvan.hargittai@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

A Magyar Tudományos Akadémia méltán az egyik legnagyobb bizalmat élvező intézmény a magyar közvéleményben. Az Akadémiába vetett bizalmat nem rendítheti meg, ellenkezőleg, erősítheti, ha szembenéz saját múltjával, és feltárja történeti tévedéseit is. Ennek szükségességére hívja fel a figyelmet a szerző, aki természettudományos kutató, és nem történész.

ABSTRACT

In Hungarian public opinion, the Hungarian Academy of Sciences is one of the most trusted institutions. This trust would not be diminished, rather, it would be strengthened if the Academy would face its own past and would reveal its tragic errors. The scientist author who is not a historian calls for such an evaluation of the history of the Academy.

Kulcsszavak: az MTA története, Horthy-korszak, antiszemitizmus, tagrevízió, Kádár-korszak, diszkriminatív választások

Keywords: the history of HAS, Horthy era, antisemitism, revision of membership, Kádár era, discrimination in elections

A Magyar Tudományos Akadémia a magyar közvéleményben méltán az egyik legnagyobb bizalmat élvező intézmény. Az Akadémiába vetett bizalmat nem rendítheti meg, ellenkezőleg, erősítheti, ha szembenéz saját múltjával, és feltárja történeti tévedéseit.

Az MTA 2013. májusi közgyűlésén volt egy elnöki exposé egy, az eredeti napirendben nem szereplő témáról. Ez az exposé a nagy érdeklődést kiváltó utcanév

átnevezésekről szóló akadémiai állásfoglalásra vonatkozott. Valójában nem volt akadémiai állásfoglalás, csak egy kis létszámú bizottság álláspontjáról volt szó, de a közvéleményben és hatásában is az MTA egészét érintette. Az elnöki expozé szándéka inkább tájékoztatás, semmint vitaindítás volt. Én azonban indítatva éreztem magamat arra, hogy hozzászóljak – egyébként közgyűlésen alig szoktam hozzászólni. Többek között elmondtam, hogy nem helyes egy ilyen bizottsági álláspontot úgy kezelni, mintha az az MTA állásfoglalása lenne. Kifejeztem azt is, hogy nem értettem egyet a bizottság megállapításaival. Hozzáteszem, hogy ha egyetértettem volna, ugyanúgy helyteleníteném azt, hogy egy ilyen bizottsági véleményt, mint az MTA állásfoglalását kezeljék.

Hozzászólásom indítéka az a félelem volt, hogy az MTA vezetése nem tud ellenállni esetleges politikai nyomásoknak. Attól ugyanúgy tartottam, hogy politikai nyomás híján is az MTA vezetése elébe mehet bizonyos valóságos vagy vélt elvárásoknak. Hozzászólásomban megemlítettem két történelmi példát, amelyekben az MTA abbéli igyekezetében, hogy valóságos vagy vélt elvárásoknak megfeleljen, rosszul vizsgázott. Az egyik példa az volt, hogy 1949-ben egész sor kiváló akadémikust, nem csak háborús bűnösöket, kizártak vagy visszaminősítettek. Ebben az esetben a történeteket valószínűleg nem is helyes elvárásnak való megfelelésként minősíteni, hiszen durva politikai beavatkozásról volt szó. A másik példa az MTA Horthy-korszakbeli működésére vonatkozott, amikor – egy-két kivétellel – zsidó tudóst az MTA nem választott tagjai közé. Nem tudok arról, hogy az MTA kapott volna erre vonatkozó utasítást, csak arról lehetett szó, hogy „megértette a kor szellemét”, és ennek megfelelően működött.

Megdöbbsentett, amit az MTA honlapján jelenleg is olvashatunk a Magyar Tudományos Akadémia történetéről abban a bekezdésben, amely a magyar tudományosság Horthy-korszakbeli helyzetéről szól, és felöleli egészen a II. világháború végéig terjedő időszakot. Idézem a teljes szöveget, amely után a következő rész már a háború utáni történettel foglalkozik.

„A háború és forradalmak után erősen akadozva indult újra az Akadémia munkája, mert a háborús infláció felemésztette vagyonának jelentős részét. A Trianon után az ország helyreállításában a kultúrának és tudománynak nagy szerepet szánó kultuszminiszter, gróf Klebelsberg Kunó [sic!] rendszeres államsegéllyel támogatta az intézményt. Anyagi stabilitását azonban csak az 1920-as évek végén szerezte vissza, amikor gróf Vigyázó Ferenc teljes vagyonát az Akadémiára hagyta. A földbirtokokban, ingatlanokban, pénzben, értékpapírokban és ingóságokban fekvő 16 millió pengős Vigyázó-hagyatéknak ettől kezdve évi 500–600 ezer pengőnyi jövedelmét fordították tudományos célokra: kutatások támogatására, pályadíjakra, könyvkiadásra. Sajátos kettősség jellemezte az Akadémiát a két világháború között. Szellemisége és vezetése makacsul őrizte 19. század végi avult konzervativizmusát, amely elsősorban a természettudományok elutasításá-

ban nyilvánult meg. Tovább rontotta ezek helyzetét, hogy [a] kutatásokra fordított támogatásokat mechanikusan osztották szét a három osztály hat alosztálya között, így a világszerte felfutóban lévő kémiára, biológiára, orvos- vagy műszaki tudományra csak a támogatás hatoda jutott a Természettudományi alosztály keretében. Ugyanakkor méltán világhírű természettudósok kerültek be az Akadémia tagjai közé, mint az első hazai Nobel-díjas, Szent-Györgyi Albert biokémikus, Kandó Kálmán gépészmérnök vagy Zemplén Géza kémikus.”¹

Köztudomású, hogy a Horthy-korszak magyar tudományos életében számos példája volt az antiszemita diszkriminációnak. Sokan kényszerültek emigrációba, hogy aztán soha ne térjenek vissza. Ehhez itt hozzá kell tenni, hogy nem csak zsidó tudósok vagy jövőbeli tudósok hagyták el az országot, volt egy általánosabb kilátástalanság is. A *numerus clausus*ként elhíresült 1920. évi XXV-ös törvénycikk és végrehajtási utasítása nyomán százak és százak kényszerültek külföldi továbbtanulásra, már akik megengedhették maguknak, és ki tudja hányan egyáltalán nem tanulhattak. Brno mai Masaryk Egyetemén nemrég angol nyelvű emléktáblát avattak a szociológiai tanszék forgalmas patiójának falán a következő szöveggel, magyar fordításban: „Több száz magyar diák tanult ebben az épületben a Német Műszaki Egyetemen 1928 és 1938 között. A zsidóellenes »numerus clausus« törvénykezés megakadályozta, hogy hazájukban tanuljanak. Gyermekeik hálásak a Cseh Köztársaságnak a vendégszeretetért.”² Micsoda kontraszt, a magyarországi tanulási lehetőségtől megfosztott magyar állampolgárok Csehszlovákiában tanulhattak.

Idővel aztán számos áldozata volt a tudomány emberei között is a még Horthy Miklós országlása alatt lezajlott deportálásoknak, majd a nyilas uralom alatti vérengzéseknek. Richter Gedeon, Bródy Imre, Steiner Lajos, Mauthner Nándor, Fellner Frigyes csak néhány ismertebb név. Az áldozatok között kevés volt az akadémikus, de csak a zsidókat érintő diszkriminatív választási gyakorlat, és nem a tudományos meritum hiánya miatt. (Lásd még Hargittai, 2017.) A Horthy-korszak és a holokauszt áldozatául esett ismert és még nem ismert, vagy a tudományos pálya elől elzárt tehetségek számbavételére kísérlet sem történt. Az MTA honlapján szereplő dokumentum viszont – éppen a múlttal való szembenézés helyett – olyan történelemhamisítás, amely a Terror Háza és a Szabadság téri, a német megszállásra vonatkozó emlékmű szellemiségével rokonítható.

¹ Forrás: Fónagy Zoltán és Potó János *A Magyar Tudományos Akadémia története*. 2016. február 1. A honlap még megnevezi a szerzőket, akik jegyzik ezt a leírást. Egy tetszetős angol nyelvű kiadvány ennek a szövegnek a fordítását már szerzők nélkül közli, és készítőként személytelenül a Magyar Tudományos Akadémia Kommunikációs [Fő]Osztályát jelöli meg (Fónagy–Potó, 2016).

² Megköszönöm Szóke Annamáriának, hogy megküldte az emléktábla fényképét, és tájékoztatót az emléktábla leleplezéséről.

A fentebb idézett összefoglalás alkalmatlan arra, hogy abból reális képet alkothassunk a magyar tudományosság Horthy-korszakbeli helyzetéről, és hogy abból tudomást szerezzünk arról, hogy huszonöt éven keresztül voltak a magyar tudományosságot is érintő antiszemita törvények, volt magyar holokauszt, amelyben a magyar tudományosságot veszteségek érték, volt egy világháború, és arról sem alkothatunk reális képet, hogy mennyire diszkriminatívak voltak az akadémikus-választások a Horthy-korszakban. Jeleztem a véleményemet a honlapot működtető MTA Kommunikációs Főosztálynak, és a következő választ kaptam: „A rövid Akadémia-történetben nem tudjuk ilyen részletességgel bemutatni az Ön által felvetett korszakot (illetve ebben az esetben a többi korszak részleteit is ki kellene bontanunk), ezért nem tudjuk átírni ezt a bekezdést.”³ Felvetődik a kérdés, milyen részletességgel kellene írni az MTA történetéről ahhoz, hogy az antiszemitizmus, a holokauszt és a világháború által okozott veszteségek említhetők legyenek? Lehetnek történészek, akiknek a véleményét tükrözi a fent idézett bekezdés, de elfogadhatatlan, hogy ez a Magyar Tudományos Akadémia honlapján, mintegy az Akadémia által hivatalosnak elfogadott értékelésként jelenjen meg. A magyar változatot még szerzők jegyzik, de az angol nyelvű változat már szerzők nélkül, egyszerűen csak MTA-dokumentumként jelenik meg.

Az MTA Horthy-korszakbeli működésének értékelésével kapcsolatban tanulságos Szent-Györgyi Albert álláspontja. Szent-Györgyit 1935-ben választották meg a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának, miután 1931-ben már jelölték, de nem választották meg. Szent-Györgyi akkor már nemzetközileg elismert tudós volt. Rendes tag közvetlenül az 1937-es Nobel-díját követő legelső alkalommal lett, 1938-ban. Mondhatnánk azt is, hogy Szent-Györgyi a Nobel-díjjal érte el az akadémiai rendes tagságot.

Szent-Györgyi az Akadémia főtítkárához írt 1945. november 30-i levele többek között a következőket tartalmazza, az általam történt kiemeléssel:

„...Őszinte és mély sajnálkozással állapítottam meg, hogy az Akadémia elzárkózott minden olyan reform elől, mely megújulásához vezetett volna. *Ilyen megújulás nélkül pedig az Akadémia nem lehet Széchenyi eszményének méltó képviselője. Az Akadémia nagy mértékben felelős nemzeti katasztrófánkért.* Alapítójának elgondolása szerint az Akadémiának a szellemi függetlenség és a haladás fellelővára kell lennie. Ehelyett az akadémia a szervilizmusnak és fél-tudománynak lett a fészke, és ez az akadémia, mely József főhercegben találta meg legméltóbb vezetőjét és Orsósban tudományos eszményét, még ma is szinte változatlanul ül együtt és állja el az ország ujjáépítésének útját. Akadémia nélkül az országot ujjáépíteni lehetetlen, ez az akadémia pedig jelen szervezetével és névsorával az ujjáépítés munkájára képtelen. Most már több mint félve folyik

³ Rédey Soma főosztályvezető-helyettes közlése e-mailben 2017. július 13-án.

az újjáépítés, melyben az akadémiának kellett volna legelől járnia. Ehelyett az akadémia üresen kongó falai megett tétlen, csendben várja az idők mulását, elfoglalva azt a központi helyet, melynek betöltésére képtelen. ...”⁴

Sietek hozzátenni, hogy a levélben említett Orsós Ferencet 1945. július 20-án zárták ki az Akadémia tagságából. Orsós például 1941-ben a Felsőházban indokolta az akkor bevezetésre kerülő zsidóellenes törvényt. Az Orsós kizárásához vezető vádak egy kivétellel jogosak voltak. A kivétel Orsós tevékenysége volt a katyni tömeggyilkosság kivizsgálásában. Ezeket a tömeggyilkosságokat valóban a szovjetek követték el, Sztálin és más szovjet vezetők közvetlen bűnrészességével.

Mostanában sok szó esik arról, hogy a Horthy-rendszer idején nemcsak elűldözték a tehetségeket, hanem igyekeztek repatriálni őket. Ez azonban Wigner Jenőre és sok más kiválóságra nem vonatkozott. Az antiszemita rendszer nem tekintette Wignert és a többi zsidó vagy zsidó származású tudóst magyarnak. Wigner nagyon finoman, de nagyon egyértelműen tudta magát kifejezni. Amikor Szegeden megüresedett a fizikaprofesszori állás, a kiváló fizikus, korábban szegedi, majd budapesti professzor, Ortway Rudolf felvetette Wignernek ezt a lehetőséget. Wigner 1936. január 13-án Amerikából ezt írta Ortwaynak: „...éppen azon nem tudományos szempontok uralkodása, amelyek jelenleg úgyis kizárttá teszik az én kilátásaimat erre az állásra, mondom ezeknek a szempontoknak az uralkodása ezen állást egyszersmind igen kevésbé kívánatosá is teszik.”⁵

Vannak olyan vélemények, amelyek szerint a sok kiváló magyar tudós távozása Horthy Magyarországról nem volt kényszerű emigrálás. Wigner ezt másképp látta. Wigner szerint Polányi Mihály „1933-ban, Hitler uralomra jutásakor *hasonló okokból* emigrált Németországból az angliai Manchesterbe, mint amiért eredetileg Magyarországról távozott” (kiemelés tőlem) (Wigner, 2001). Polányit az 1920-as évek végén a magyar sajtóban azzal vádolták meg, hogy megtagadta magyarságát. Polányi válaszában világosan megfogalmazta, mi az, ami a távozásra ösztönzi, sőt kényszeríti a felemelkedésre és értelmes életre vágyó fiatalokat. Polányi megjegyezte, hogy a *numerus clausus* törvény további nehézségeket jelent, de a magyarországi kilátástalanság nem csak a zsidó fiatalokat készíti a távozásra. Többek között ezt írta Berlinből: „Visszatekintve, a mélységet látom, melyből engem, egyet a sok közül, szerencsés segítő kezek kimentettek. Visszatekintve, ott látok félúton megrekedve elveszni Polányi Mihályokat, jó barátaimban, akik visszamaradtak, ismeretlen szegény fiúkban, tucatszám olyanokat és különbeket,

⁴ Részlet a levélből. A Szent-Györgyi levelet az MTA Könyvtár Kézirattárában őrzik 48/1946 iktatószámmal.

⁵ Wigner Jenő K785/139 jelzésű leveléből Ortway Rudolffhoz, az MTA Könyvtár Kézirattárában.

mint én, kidobva az egyetemről, numerus claususok és más klikkek drótsövénye előtt elterülve, rokkantak halmán.” (Polányi, 1991, 26.)⁶

A Horthy-korszakban több esetben is akadémikus volt a vallás- és közoktatásügyi miniszter és az akadémikus miniszterek is erőteljesen képviselték a diszkriminációs oktatáspolitikát. Az akadémikus minisztert Klebelsberg Kuno elhíresült megjegyzése jellemzi, milyen cinikusan kezelte a diszkriminációt. Egy 1924-es parlamenti felszólalásában a következőt mondta: „Adják vissza nekünk a régi Nagy-Magyarországot, akkor majd hatályon kívül fogjuk tudni helyezni a numerus clausust.”⁷ Az akadémikus miniszter Hóman Bálint 1939 nyarán megvalósította régi törekvését, és titkos minisztériumi rendeletben intézkedett a *numerus clausus* középiskolai bevezetéséről.⁸ *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002* vonatkozó szócikke megemlíti, hogy Hóman minisztersége alatt épült ki az egységes középiskolai rendszer, de a *numerus clausus* középiskolai elrendeléséről hallgat (Glatz, 2003, I/524–526.). Az ilyen részleges tájékoztatás szerintem ugyancsak példa a történelemhamisításra.

Szent-Györgyi 1947-ben eltávozott az Egyesült Államokba, és az 1949-ben végrehajtott szégyenletes tagrevízió idején már nem volt jelen. Minden bizonnyal tiltakozott volna a sok igazságtalan visszaminősítés ellen. Akkor, 1949-ben a politika példátlanul durván beavatkozott az MTA működésébe, és lényegében lemásolták a Szovjet Tudományos Akadémián az 1928–1930-as években végrehajtott szovjetizálást. Ez azonban nem változtat azon az elítélő véleményen, amellyel Szent-Györgyi a Magyar Tudományos Akadémia Horthy-korszakbeli működését illette.

Még egy példát hozok fel annak illusztrálására, hogy az MTA vezetése adott esetben mennyire igyekezett valós vagy vélt politikai elvárásnak megfelelni. Ez a példa a Kádár-korszakból való. Az MTA székházának homlokzatát sok szobor díszíti, köztük hat tudósé: Isaac Newton, Mihail Lomonoszov, Galileo Galilei, Révai Miklós, René Descartes és Gottfried Leibniz. Lomonoszov helyén eredetileg az olasz festő Rafaello Santi állt utalva az MTA Széptudományi, azaz művészeti Osztályára, amely azonban a világháború után megszűnt. A nyelvtudós Révai Miklós a magyar nyelv ápolásában az MTA-ra háruló kötelezettségekre utal. A többiek világnagyságok. Amikor sor került a székház rekonstrukciójára, Rafaello Santi sérült szobrát nem állították helyre, és helyére Lomonoszov szobra került.

Lomonoszov fontos természettudós volt, ha nemzetközi mércével nem is világnagyság, de az oroszországi tudomány története szempontjából kétségtelen-

⁶ Polányi megjegyzi, hogy a rokkantak halmán kifejezéssel Adyt idézi. A jelen cikk témája szempontjából tanulságos Polányi teljes válaszát elolvasni. Nadas Sándor a *Pesti Futár* felelős szerkesztője és kiadója volt.

⁷ *Nemzetgyűlési Napló*, 1922–1926. XXIV. kötet, 295. ülés, 320. oldal (1924. június 4.), idézi Kovács, 2012, 50.

⁸ K. Farkas Claudia (2010): *A körirat levéltári jegyzete*: MOL VKM K 592-1940-3-54654, idézi Kovács, 2012, 218.

nül. Az 1961 körüli rekonstrukció időpontja egybeesett Lomonoszov születésének 250. évfordulójával, de a választásnak politikai motivációja volt. Ez a politikai motiváció markánsan megjelenik az Akadémia vezetői és a Magyar Szocialista Munkáspárt vezetése közötti levélváltásban. Amint ez Rusznyák István elnöknek és Erdei Ferenc főtitkárnak az MTA Könyvtár Levéltárában őrzött feljegyzéseiből kiderül, az Akadémia vezetői azt vetették fel, hogy Lenin vagy Marx szobrával helyettesítenék Rafaello Santi szobrát. Ez még az MSZMP vezetésének is sok volt, és ki is fejezte nemtetszését anélkül hogy konkrét javaslatot tett volna a cserére. Ezután került sor Lomonoszov kiválasztására. Az Akadémia vezetői tehát szükségét érezték annak, hogy az MSZMP-hez forduljanak egy olyan ügyben, ami maradhatott volna az MTA belügye, és „túl-
lihegték” a valós vagy vélt elvárásokat abbéli igyekezetükben, hogy azoknak megfeleljenek.

Ebben az írásban hatalmas témához (talán darázs-fészekbe?) nyúltam, ráadásul amatőr történészként (bár nem amatőr kutatóként). Tudom, hogy a témát hézagosan tárgyalom, és a téma alapos és szakszerű feldolgozást igényel. Feltételezem azt is, hogy vannak, akik a numerus clausus és cikkem egyes más vonatkozásait is a Magyar Tudományos Akadémia illetékességén kívül esőnek tartják.⁹ Szerintem viszont ezek a vonatkozások mind beletartoznak az MTA illetékességébe. Ezt nemcsak azért gondolom így, mert például Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint, a Horthy-korszak meghatározó kultúrpolitikusai akadémikusok voltak, hanem azért is, mert a Magyar Tudományos Akadémia a magyar tudományosság legfőbb letéteményese, és nem lehet olyan ezzel közvetlenül vagy közvetetten kapcsolatos kérdés, amely kívül esne ezen az illetékességen.

Hosszú ideje érzem, hogy a magyar történettudomány adós az MTA történetének alapos és szakszerű feldolgozásával. Az utóbbi időben aztán ezzel szemben azt látom, hogy az MTA honlapján az engem legjobban érdeklő Horthy-korszak magyar tudományosságáról megjelent anyag megtévesztő és alkalmatlan arra, hogy valamennyire is reális képet alkothassunk az MTA-ról. Írással azt szeretném demonstrálni, hogy nemcsak Magyarországnak, de a Magyar Tudományos Akadémiának is őszintén és tudományos alapossággal szembe kell néznie a múlttal. Ez a szembenézés lehet fájdalmas és esetenként kínos, de úgy gondolom, a szembenézés példaértékű lehet, és növelné azt a bizalmat, amellyel a magyar közvélemény ezt a nagyszerű intézményt megtiszteli.

⁹ A *numerus clausus* számomra érzékeny téma, amennyiben hasonló tapasztalatot éltem át, igaz, egy másik rezsimben: 1955 augusztusában megsemmisítették gimnáziumi felvételemet arra való hivatkozással, hogy nagypámnak üzlete volt. Kitűnő bizonyítványom komplikálta a helyzetemet, és még pótfelvételként meghirdetett lakatostanulónak sem vettek fel. 1959-ben az akadémia egyetemi felvételemet, hogy nevelőapám valamikor üzlet-(társ)tulajdonos volt.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Megköszönöm az MTA Könyvtár munkatársainak, elsősorban Hay Diana levéltárvezetőnek és Mázi Béla főkönyvtárosnak hatékony és szívélyes segítségét.

IRODALOM

- Fónagy Z. – Potó J. (2016): *A Magyar Tudományos Akadémia története*. 2016. február 1. <http://mta.hu/hatteranyagok/a-magyar-tudomanyos-akademia-tortenete-105670>
- Glatz F. (főszerk.) (2003): Hóman Bálint. In: Glatz F. (főszerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002*. I. kötet A–H. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ–Tudománytár, 524–526.
- Hargittai I. (2017): Terebélyes fehér folt a magyar tudományosság történetében. *Múlt és Jövő*, 3, 102–124. Előzmény: Hargittai I. (2013): Hetvenéves fehér folt. *Magyar Tudomány*, 174, 9, 1035–1045. <http://www.matud.iif.hu/2013/09/02.htm>
- K. Farkas C. (2010): *Jogok nélkül. Zsidó lét Magyarországon, 1920–1944. (Politikatörténeti Füzetek 32)* Budapest: Napvilág Kiadó
- Kovács M. M. (2012): *Törvénytől sújtva: A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest: Napvilág Kiadó, 238.
- Polányi M. (1929): „Polányi Mihály Nadas Sándorhoz”. *Pesti Futár*, 37–38. Repr. In: *Polanyiana*, 1991, 01. 26. <http://www.polanyi.bme.hu/periodical/period.php?n=1991-01&d=1991-01&p=35>
- Wigner, E. P. (2001): Michael Polanyi's. In: *The Collected Works of Eugene P. Wigner*. Vol. VII. *Historical and Biographical Reflections and Syntheses*. (Annotated and edited by J. Mehra) Berlin–Heidelberg–New York: Springer-Verlag. Eredeti megjelenés: *Nature*, 261, 83–84. (06 May 1976) DOI: 10.1038/261083a0, <https://www.nature.com/articles/261083a0.pdf>

Könyvszemle

SIPOS JÚLIA GONDOZÁSÁBAN

A RENESZÁNSZ GYERMEKKÉPE. A GYERMEKKÉP RENESZÁNSZA 1455–1517 KÖZÖTT EURÓPÁBAN

A könyv Endrődy-Nagy Orsolya 2015-ben sikeresen megvédett doktori (PhD) disszertációjának megjelentetése a Takács Etel Pedagógiai Alapítvány kuratóriuma könyvsorozatában, mely szervezet kiadványai által értékes szakdolgozatok és – ahogy adott esetben is – doktori disszertációk kerülhetnek a szélesebb szakmai közösség és érdeklődő olvasók elé. A szerző interdiszciplináris keretek között mikrotörténeti perspektívából kívánja bemutatni, értelmezni a korszak gyermekképét a neveléstudomány, gyermekkortörténet, a képzőművészeti alkotások beépítése a művészettörténet segédtudományával, azaz az ikonográfiai elemzés segítségével. Hazánkban csak kis számban születtek még olyan kutatások, melyek a képeket a neveléstörténeti vizsgálódásokba korszakokra bontva, tematikusan integrálják, használják elsődleges forrásként (például: Géczy János, Kéri Katalin vagy Mikonya György munkái, melyekről részletes bibliográfiai adatokat a disszertáció irodalomjegyzékében találhatunk). A vizsgált időintervallum az 1440-es évektől az 1520-as évekig tart, mely kijelölt időszak segít a művészettörténetileg háromszáz éves időszakra nyúló reneszánsz kort rövidebb egységekre osztani, ezzel pontosítani, árnyalni a reneszánsz gyermekképét.

Endrődy-Nagy Orsolya azt az alaptézist fektette le írása megszületésénél, hogy a képzőművészeti alkotások reprezentációi lehetnek a történelemnek, kiegészíthetik, tisztázhatják, színesíthetik az egyes múltbéli eseményeket. Adott esetben tehát a fő cél a reneszánsz kor gyermekképének egy sajátos metodológiával való kutatása. A szerző írásában kiemeli, hogy a képtípusok a neveléstörténeti kutatások elsődleges forrásai közé illeszthetők be, és ezzel élve, az egyes képeket önálló, feldolgozható, elemezhető forrásként tekinti, mint egyfajta narratívákat: „A képeket nem pusztán látjuk, hanem olvassuk” (50.). Am neveléstörténészként a célja nem a művészettörténeti elemzés, hanem a nevelési szokások, a korszak gyermekképének feltárása. Nagyon fontos kihangsúlyozni, hogy az egyes képek elemzése a szerző saját interpretációjának tekinthető, nem pedig abszolút érvényű általánosításra törekvésnek. Ez azt jelenti, hogy többféle igazság alkotható, amit a könyvben olvasunk, az egyfajta megközelítésmód, értelmezési mód.

Kiemelendő, hogy a téma és főként a metodológia újdonsága miatt a szerző nagyon alapos szakirodalmi áttekintést végez a témában megjelent irodalmak, elméleti-módszertani támpontok, az ezek közötti összefüggések keresésének tekintetében. A vizsgálat a kvalitatív kutatások közé tartozik, melynek lényege nem az eredmények számszerűsítése, hanem az értelmezésen, az összefüggések keresésén van a hangsúly. Többféle értelmezést tesz lehetővé, „mélyfúrásokat” végez. Endrődy-Nagy Orsolya disszertációjában különböző technikával készült képek kvalitatív elemzésére vállalkozott, a képi és írásos dokumentumokat, forrásokat együtt használta a kutatása során, mely érvényességet biztosít a kutatási eredmények validitását tekintve.

Fontosnak tartom ismertetni a szerző metodológiáját, mely egy nem elterjedt, egyedi eljárásmodnak tekinthető a neveléstörténeti diszciplínán belüli kutatásokat tekintve. A szerző Colin Heywood angol neveléstörténész 2001-es írása alapján – részletezve és kiegészítve azt – a következő témákat vette szemügyre elemzése során az egyes képeken: születés (fogantatás és terhesség, szülés, császármetszés); a csecsemők élete (szoptatás, pólyázás, tisztaság); betegség és halál (gyermekhalandóság, a halálhoz való viszony). Ezenkívül a játék témakörének vizsgálata is megjelent Endrődy-Nagy vizsgálódásában, bár szembetűnően rövidebben kifejtve a többihez képest. A képelemzések során négy fő lépést tartott be, illetve ezeket ötvözve hozta létre elemző metódusát a szerző minden egyes feltárható témán belül. Az első lépésként minden esetben az ikonográfia atyjának tekinthető Erwin Panofsky módszerét alkalmazta, melyen belül a preikonografikus (érzéki tapasztalatok) és ikonografikus (jelentésértelem) elemzést tette meg. Másodsorban a francia Olivier Bouteaud-féle módszert használta, mely a technikára fókuszál. Ám a technikai részleteken kívül fontos másfajta nézőpontok bevonása is a képelemzés folyamatába, például az adott társadalmi kontextus, a háttérinformációk, a kép keletkezési körülményeinek figyelembevétele. Ezt figyelembe véve a szerző Panofsky módszerébe ágyazva alkalmazza Bouteaud kódrendszerét, és a végén alkotja meg a mélyebb összefüggéseket tartalmazó ikonológiai szintézist. Végül az egyes fejezetekben vizsgált képeket tematikai hasonlóság alapján a vizuális antropológiából adaptált Malcolm Collier-féle sorozatelemzésekkel veti össze az összefüggések keresése érdekében, és mindezek után von le következtetéseket a képanyagra vonatkozóan. A képeken megjelenő gyermekképet többféle összehasonlítással vizsgálja. Többek közt arra is kíváncsi, mennyiben különböznek a különböző technikával készült alkotások egymáshoz viszonyítva (például a miniatúrákon ábrázolt gyermekek az ösnyomtatványok gyermekképétől; illetve az orvosi könyvek és festmények közötti hasonlóságok-különbségek is vizsgálódásának fókuszába helyezhetők).

A reneszánsz kor gyermekfelfogására jellemzőnek mondhatjuk, hogy bár változást hozott a középkori gyermekfelfogásban, és a reneszánsz humanistái (például Erasmus, Montaigne) kihangsúlyozták, hogy a gyermekkor az ártatlanság kora, a

gyerekek erkölcsi nevelésre szorulnak, elvetették a testi fenyítést, viszont a mindennapok gyakorlatában ez az újfajta, gyermeket felfedező és értékelő szemlélet nem igazán vált valóra. A disszertáció témájának érdekességét tehát az is adhatja, hogy a reneszánsz kor adott időszakának vizsgálatával a képzőművészek által megjelenített gyermekképről kaphatunk információt, ezzel összevethetővé válik a korábbi írott elsődleges és másodlagos forrásokban olvasható gyermekképpel.

A disszertáció értékei közé tartozik a téma és a metodológia egyedisége, interdiszciplináris jellege. Ez az újdonság, egyediség a téma további kibontását is magában hordozza, amit a szerző a disszertáció záró szakaszában ki is fejt. Kiemeli például, hogy neveléstörténeti szöveggyűjtemények mellett hasznos lehet képgyűjtemények megjelenítése is, melyekkel akár az oktatói módszertani repertoár is bővíthetne, ha a hallgatók e képgyűjtemények segítségével tanulnának különböző korszakok gyermekképéről. Illetve a disszertációban olvasottak mintájára más korszak gyermekfelfogását is lehetne kutatni, a szerző tervei között szerepel is a japán–amerikai–magyar gyermekkép összehasonlítása. Ezenkívül értéként a széles nemzetközi elsődleges és másodlagos források felhasználása is kiemelendő, ami megmutatkozik például a feldolgozott képanyagok felkutatásának helyszíneiben is (feltárási helyszíneket lásd 99.). Ide kapcsolódóan Endrődy-Nagy kiemeli, hogy a képanyagok elemzésén kívül fontos kiaknázatlan forrást jelenthetnek egy-egy adott korszak mesekönyvei vagy a 20. századtól a rajzfilmjei. Láthatjuk tehát, hogy több újszerű kutatási téma is tárt karokkal várja, többek között, az érdeklődő neveléstörténészeket.

(Endrődy-Nagy Orsolya: A reneszánsz gyermekképe. A gyermekkép reneszánsza 1455–1517 között Európában. Ikonográfiai elemzés. Doktori (PhD) disszertáció. (TEPA Könyvek) Budapest: Eötvös Kiadó, 2015)

Balog Beáta

doktorjelölt

Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar Neveléstudományi Intézet Neveléstudományi Doktori Iskola
Történeti, Elméleti és Összehasonlító Pedagógiai Kutatócsoport

Kitekintés

GIMES JÚLIA GONDOZÁSÁBAN

GYULLADÁST KELTŐ GYORSKAJÁK

A zsíros, nagy kalóriatartalmú ételekre úgy reagál az immunrendszer, mint egy bakteriális fertőzésre. A Bonni Egyetem kutatói azt is megállapították, hogy a szervezet védekező rendszerének ez a gyulladáskeltő agresszivitása még az egészséges étrendre való áttérés után is tartósan megmarad, így hozzájárulhat a cukorbetegség vagy az érlemeszesedés kialakulásához.

A kutatók egereket magas zsír- és cukor-, illetve alacsony rosttartalmú, úgy- mond „nyugati” étrenden tartottak, amelynek következtében az állatok vérében megnőtt kétféle fehérvérsejt száma. Eicke Latz és munkatársai ennek okait próbálták kideríteni, ezért megvizsgálták, hogy bizonyos csontvelői őssejtszerű sejtekben hogyan változott meg a gének viselkedése. Megállapították, hogy az egészségtelen táplálék ezekben a sejtekben módosította az osztódást és az éretté válást szabályozó gének működését. Ún. epigenetikai hatásokról van szó, amelyek lényege, hogy az örökletes anyagban bizonyos funkciók – gének elhallgatása vagy megszólalása – annak ellenére módosulnak, hogy a bázisok sorrendjében változás, mutáció nem következik be. Az egészséges étellel táplált kontrollcsoport tagjainál nem voltak ilyen epigenetikai változások. Amikor a „kezelt” állatokat visszaállították „normális” egértáplálékra, négy hét elteltével a szervezet akut gyulladós reakciói eltűntek, ám az örökítőanyag átprogramozottsága megmaradt.

A kutatók azt is megállapították, hogy az ún. inflammaszómák bizonyos fajtái minősítik ellenségnek az egészségtelen ételeket, és riasztják is az immunrendszert, mintha a szervezetet bakteriális támadás érte volna. Az inflammaszómák az immunrendszer hírvivő komplexei, amelyek az ellenség felismerése után a védelem érdekében gyulladós reakciókat indítanak el. Hogy miért történik ez meg bizonyos étrend hatására, a kutatók még tudják pontosan.

Azt azonban biztosan állítják, hogy ezek a gyulladós folyamatok hosszú távon hozzájárulnak az érlemeszesedés, így a szív- és érrendszeri katasztrófák, illetve a cukorbetegség kialakulásához. Ez utóbbi önmagában is fokozza az előbbi létrejöttének kockázatát.

Christ, A. – Günther, P. – Lauterbach M. A. R. et al.: Western Diet Triggers NLRP3-Dependent Innate Immune Reprogramming. *Cell*, (2018) 172, 1–2, 162. DOI: 10.1016/j.cell.2017.12.013

ÉDESÍTŐSZER A HALÁLOS JÁRVÁNYOK HÁTTERÉBEN

A *Clostridium difficile* nevű, bélgyulladást okozó rendkívül veszélyes baktérium az elmúlt évtizedben azért terjedt el annyira, és vált a leggyakoribb kórházi fertőzéssé, mert számára rendkívül jó tápanyagforrás az élelmiszer adalékanyagként és édesítőszerként egyaránt használt trehalóz nevű mesterséges cukor.

Egy nemzetközi kutatócsoport jutott erre a következtetésre, amelynek tagjai úgy gondolták: az, hogy a baktérium rezisztenssé vált a fluorokinolon nevű antibiotikum családra, önmagában nem magyarázza aényt, hogy 2000 után RT027-es és RT028-as típusa igen virulens lett, és nagyon gyakran okoz kórházi járványokat. A kutatók azt kezdték vizsgálni, hogy milyen tápanyagot kedvelnek ezek a baktériumok.

Felfedezték, hogy a trehalóz nevű két szőlőcukor molekulából álló diszacharidot, amelyet a természetben gombák, növények és gerinctelen állatok szintetizálnak, mesterségesen pedig keményítőből állítják elő, mindkét baktériumtípus remekül hasznosítja. Különböző biokémiai mechanizmusokkal ugyan, de az RT027-nak és az RT028-nak is kifinomult módszerei vannak arra, hogy akár a rendkívül kis koncentrációban jelen lévő trehalózt is „elfogyassza”. Ezeket a konkrét folyamatokat is felderítették a kutatók.

Később állatkísérleteket is végeztek, és azt találták, hogy azok a baktériummal megfertőzött állatok, amelyek ételükben trehalózt is kaptak, súlyosabb betegségben szenvedtek. Nem a baktériumok száma volt nagyobb, hanem több mérgező anyagot termeltek.

A trehalóz gyártását 2000-ben kezdték meg Japánban, és a fejlett országokban a *Clostridium* baktérium okozta probléma eszkalálódása is az elmúlt tizenöt év terméke.

Collins, J. – Robinson, C. – Danhof H. et al.: Dietary Trehalose Enhances Virulence of Epidemic *Clostridium difficile*. *Nature*, Published online: 03 January 2018. DOI:10.1038/nature25178

MIÉRT OKOZHAT RÁKOT AZ ALKOHOL?

Brit kutatók kiderítették, hogy egerekben az alkohol hogyan károsítja a vérképző őssejteket, és miért növeli bizonyos daganatos betegségek kialakulásának kockázatát.

Alkohollal itatott állatok vérképző őssejtjeiben rendszeres kromoszóma- és DNS-vizsgálatokat végezve azt találták, hogy az alkohol anyagcsere-terméke, az acetaldehid töréseket és sérüléseket okoz a DNS-ben. Ezek kromoszóma-átrendeződésekhez és a DNS bázissorrendjének megváltozásához vezethet. A genetikailag módosult őssejtek rákot okozhatnak.

A szervezet az acetaldehid káros hatásaival szemben az aldehid-dehidrogenáz enzimmel védekezik, amely az alkohol lebontásának során az acetaldehidet a szervezet számára hasznos acetáttá alakítja. Ez az enzim azonban nagyon sok emberben hiányzik, vagy hibásan működik.

Ketan Patel (University of Cambridge) és munkatársai olyan genetikailag módosított egereket konstruáltak, amelyekből hiányzott az enzim egyik formája. Az ilyen állatok vérképző őssejtjeiben négyszer annyi DNS-hiba alakult ki, mint azokban az állatokban, amelyekben az aldehid-dehidrogenáz jól működött. A sok hiba jelentősen növeli a sejt rákos sejté történő átalakulását, mert a DNS-ben keletkező sérüléseket kijavító *repair* mechanizmus „elnézhet” dolgokat, vagy saját maga is működhet hibásan.

Garaycochea, J. I. – Crossan, G. P. – Langevin, F. et al.: Alcohol and Endogenous Aldehydes Damage Chromosomes and Mutate Stem Cells. *Nature*, (11 January 2018) 553, 171–177. DOI:10.1038/nature25154

A NŐK JOBBAN BÍRJÁK...

A modern társadalmakban a nők hosszabb életűek a férfiaknál, van ahol akár nyolc-tíz év különbség is van a várható élettartamban. A kutatások szerint ennek biológiai és társadalmi okai egyaránt vannak. Egy most publikált kutatás eredményei szerint a nők nemcsak konszolidált viszonyok között életképesebbek, de a legmostohább körülmények között, válsághelyzetekben, katasztrófák idején is nagyobb esélyük van az életben maradásra.

Dán, német és amerikai kutatók 250 évre visszamenően elemezték olyan közösségek halálozási adatait, amelyekben egy-egy kritikus időszakban a várható élettartam húsz évnél is kevesebb volt. A vizsgált csoportok között voltak az 1800-as évek elejéről amerikai és trinidadi rabszolgák, illetve svéd, ukrán és ír közösségek éhínségek idején. A történelem során feljegyzett legmagasabb halálozási ráta Libériában, az 1800-as évek elején felszabadított rabszolgák között volt. Az újszülöttek ritkán érték meg a második születésnapjukat, negyven százalékuk egy éves kora előtt elhunyt.

Az adatokat elemezve kiderült, hogy a nők várható élettartama a legnagyobb mortalitás mellett is szignifikánsan magasabb. A különbség hat hónap és négy év között volt. Például az 1933-as ukrán nagy éhínség idején a fiúk várható élettartama 7,3 év volt, szemben a lányok 10,85 évével. A különbség ötven százalékos.

Az adatokból az is kitűnik, hogy a két nem között elsősorban a csecsemőhalandóság közötti különbség okozza a mostoha körülmények között regisztrálható túlélési esélyeket. Az újszülött lányok sokkal szívósabbak. Az eredmények azt

látszanak alátámasztani, hogy a férfiak és a nők várható élettartama közötti különbség nem magyarázható viselkedésszerű vagy szociális okokkal, például a férfiak nagyobb kockázatvállalási hajlandóságával vagy erőszakosságával. Valószínű, hogy a biológiai (genetikai és hormonális) különbségeknek is nagy szerepük lehet. Például a női nemi hormonról, az ösztrogénről ismert, hogy növeli a szervezet védekezőképességét a fertőzésekkel szemben.

Zarullia, V. – Barthold Jones, J. A. – Oksuzyan, A. et al.: Women Live Longer Than Men Even During Severe Famines and Epidemics. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, January 2018. DOI: 10.1073/pnas.1701535115, <http://www.pnas.org/content/early/2018/01/03/1701535115.full>

A SOK KIS ERŐMŰ NEHEZEN TUD EGYÜTTMŰKÖDNI

Az elektromos hálózatok stabilitásának biztosítása nem egyszerű feladat, különösen ott, ahol a megújuló energiatípusok felhasználása jelentős méreteket ér el. A sok és sokféle termelőtől szakaszosan, előre nem tervezhető módon érkező betáplálás, illetve a szintén nem egyenletes fogyasztás mellett nagyon nehéz a váltóáramú hálózat frekvenciáját stabilan tartani. Ugyanakkor a kényesebb elektromos berendezések érzékenyek a frekvenciaváltozásra, a jelentősebb ingadozás hatására akár tönkre is mehetnek.

Német, japán és angol kutatók a világ különböző pontjairól (Európa, Japán, Amerikai Egyesült Államok) származó adatokat használva matematikai modellekkel vizsgálták az elektromos hálózatok frekvenciájának változását, viselkedését.

Az elemzések fontos megállapítása, hogy 15 percenként jelentős fluktuáció észlelhető a hálózatokban, aminek egyszerűen villamosenergia-kereskedelmi oka van, ott ugyanis 15 perces egységekben számolnak. A másik fontos eredmény, hogy az 50 herztől való eltérés nem szimmetrikus, nem a várható érték körüli Gauss-eloszlást követi, hanem extrém lengések is lehetségesek.

A hálózat méretének és stabilitásának összefüggéseit is vizsgálták, és megállapították, hogy a kis hálózatok kevésbé stabilak, egy nagy hálózat többfelé bontása növeli az instabilitást.

Schäfer, Benjamin – Beck, Christian – Aihara, Kazuyuki et al.: Non-Gaussian Power Grid Frequency Fluctuations Characterized by Lévy-stable Laws and Superstatistics. *Nature Energy*, (2018) published online: 08 January 2018. DOI:10.1038/s41560-017-0058-z

A NYUGODT ÁRAMLÁS OLCSÓBB

A csővezetékben való anyagszállítás energiaigényét jelentősen csökkentheti, ha sikerül a gyakorlatban is hasznosítani azt az eljárást, amelyet a turbulencia megszüntetésére ismertettek osztrák, német és angol kutatók.

A gáz- és olajvezetékben hatalmas mennyiségű anyag mozog szerte a világon. Az ehhez felhasznált energia körülbelül a globálisan termelt elektromos energia tíz százalékának felel meg. Az energia nagy része az áramló közegben kialakuló turbulenciák miattvész el. A lamináris áramlás energiaigénye sokkal kisebb. Ilyenkor az áramló közeg egymás melletti rétegei nem keverednek, egyforma sebességgel, egymással párhuzamosan haladnak.

A turbulenciát általában a csövekben való szállítás kellemetlen, de kiküszöbölhetetlen kísérőjeként kezelték, a szakemberek a csökkentésére törekedtek. A most publikált új megközelítés szerint a turbulencia destabilizálható és teljes egészében megszüntethető.

Kühnen, J. – Song, B. – Scarselli, D. et al.: Destabilizing Turbulence in Pipe Flow. *Nature Physics*, (2018) Published online: 08 January 2018. DOI:10.1038/s41567-017-0018-3